АЗӘРБАЈЧАН ШИФАҺИ ХАЛГ ӘДӘБИЈЈАТЫНА ДАИР ТӘДГИГЛӘР

VI

АЗӘРБАЈҸАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
НИЗАМИ адына ӘДӘБИЈЈАТ ИНСТИТУТУ

АЗӘРБАЈҸАН ШИФАҺИ ХАЛГ ӘДӘБИЈЈАТЫНА ДАИР ТӘДГИГЛӘР

Алтынҹы китаб

«Елм» нәшријјаты
Бакы — 1981

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәшријјат Шурасынын
гәрары илә чап олунур

Редактору ИСРАФИЛ АББАСОВ

© «Елм» нәшријјаты, 1981

И $\frac{70202-000}{М-655-81}$ 45—81

М. Һ. Тәһмасиб

БИР ТАРИХИ ҺӘГИГӘТИН ЕПОСДАКЫ ИЗЛӘРИ

Азәрбајчан дилинин, әдәбијјатынын, инчәсәнәтинин, фәлсәфи фикринин чохчилдли тарихләринин јазылмаға башланмасы бир сыра елми мәсәләләрин һәлли зәрурәтини ирәли сүрмүшдүр. Сөз сәнәтимизин XIII әсрдән габагкы нүмунәләринин һансы дилдә јазылмыш олдуғунун мүәјјәнләшдирилмәси бу мәсәләләрдән биридир.

Акад. М. Ариф јазыр ки, «Һеродот, Страбон, Ариан, Птолемеј кими јунан вә рома алимләри гәдим Азәрбајчанын дөвләт гурулушу, шәһәрләри, игтисадијјаты, бу өлкәдә јашајан халгларын дилләри, мәдәнијјәтләри, әфсанәләри вә нағыллары һаггында гијмәтли мә'луматлар верирләр»[1]. Һәсәноғлу гәзәлинин бир дилдә јазылдығыны, онун бир нечә илдә јарадылмасынын мүмкүн олмадығыны, дилинин исә чох мәһсулдар вә дәрин көкләрә малик дил олдуғуну сөјләјән мүәллиф гејд едир ки, «халг әрәб вә фарс дилләри илә јанашы нәғмә, нағыл, бајаты, аталар сөзү кими шифаһи халг јарадычылығы нөвләринин бәдии ифадә васитәләри олан Азәрбајчан дилиндән дә истифадә едирди ки, бунунла да јазылы әдәбијјата кечмәк үчүн зәмин һазырланырды»[2].

Белә дәрин көкләрә малик олан бу дил һәлә X әсрдә Шәргдә кениш јајылмышды. Бу дил јазылы әдәбијјатымызын әсасыны тәшкил едән јүзләрлә нағыл, әфсанә, рәвајәт, нәғмә вә с. кими зәнкин шифаһи әдәбијјат жанрларыны јаратмышды. Нәһајәт, бу дил о дил иди ки, X—XI әсрләрдә «Китаби-Дәдә Горгуд» кими монументал бир епосун јазылы абидәсинә малик иди. Лакин М. Арифин гејд етдији кими «Китаби-Дәдә Горгуд» X—XI әсрләрә аид олса да, шифаһи халг поезијасынын узун инкишафынын јекуну иди; бурада һәтта исламијјәтдән әввәлки епос үнсүрләрини горујуб јашадан гәдим әфсанә мотивләри дә өз ин'икасыны тапмышды.

Доғрудан да, гәдим көкләрә малик олан фолклор жанрларынын бу дилдәки нүмунәләринин сәлчуг оғузларындан сонра јаранмыш олдуғуну тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Лакин биз бир жанрдан ики нүмунә көс-

тәрмәклә кифајәтләнәчәјик. О нүмунәләр бунлардыр: «Әрәб нәди, чораб нәди?..», јахуд: «Әрәб өлдү, ган дүшдү».

Бу нүмунәләрин әрәб истиласындан сонра јаранмыш олдуғларына инанмаг мүмкүндүрмү? Ахы бунлар елә ифадәләрдир ки, онлары әрәбин чорабсыз ајағыны, еләчә дә әрәб өлән јердә ган дүшдүјүнү көзләри илә көрмәјәнләр јарада билмәздиләр.

Азәрбајчан мәрасим нәғмәләринин дә әксәријјәти беләдир. Мәсәлән:

Сәмәни, сахла мәни,
Илдә көјәрдәрәм сәни.

VII әсрдә исламијјәти гәбул едиб мүсәлманлашан, X—XI әсрләрдә исә артыг тамамилә мүсәлман аллаһына е'тигад бағламыш, һәтта фанатикләшмиш азәрбајчанлы «сәмәни»нин өмүр узатмаг гүдрәтинә инанардымы? Сөз јох ки, бу гүдрәти аллаһдан алыб сәмәнијә верән шаир мүтләг кафир е'лан едиләрди. Инсаны аллаһа бәнзәдән сәнәткарларын башына олмазын чәзалар кәтирилдији мә'лумдур. Сәлчугиләр ислам динини мүдафиә етмәклә тејмуриләрдән һеч дә геридә галмырдылар.

Шифаһи әдәбијјатын бир сыра жанрларындан сајсыз-һесабсыз белә мисаллар кәтирмәк олар. Лакин бурада Салман Мүмтазын Ширванлы Гасым һаггында јазмыш олдуғу мәгаләни хатырлатмағы вачиб билирик.

Мүтәхәссисләр бу фикирдәдирләр ки, Һәсәноғлунун гәзәли Азәрбајчан јазылы әдәбијјатынын илк гарангушу дејил, узун өмүрлү гарагушудур. Салман Мүмтазын 1929-чу илдә вердији мә'луматдан исә көрүнүр ки, бу гарагуш тәк дејилмиш. Һәсәноғлу јазылы әдәбијјатын гарагушу идисә, Ширванлы Гасым исә ел әдәбијјаты тәрзиндә јаранан ше'рин гарталларындан иди. С. Мүмтазын јаздығына көрә, Ширванлы Гасым о гәдәр шөһрәтли шаир иди ки, Јунис Имрә кими танынмыш бир сәнәткар онунла һесаблашыр, һәтта ондан чәкинирмиш: «Молла Гасымдан әдәбијјатымыза јадикар олараг ики тәчнис вә бир ше'р галмышдыр. Бу ше'рләрин биринә Јунис Имрәнин нәзирәси дә мә'лумдур ки, иддиамызы тәсвиб вә тәсдиг етмәкдәдир»[3]. Һәмин тәчнисләрдән бири будур:

Кәлбин тәк гапында пајибәндәм мән,
Санма ки, вәфадә ја Сәнәм, сәнәм...
Өзүн ки, билирсән, дәрдмәндәм мән,
Јетмәзсән дәрдимә ја Сәнәм, сән һәм.

Әкәр С. Мүмтаз дүз дејирсә, јә'ни Ширванлы Гасым, доғрудан да, Јунис Имрә илә, Һәсәноғлу илә мүасир олмушса, биз ел тәрзиндә јаранан ше'римизин, хүсусилә јүксәк сәнәткарлыгла јазылмыш тәчнисләримизин дә тарихини чох гәдимләрдә ахтармалыјыг.

Шүбһәсиз ки, Ширванлы Гасым нә гәдәр мүдрик вә исте'дадлы сәнәткар олса да, бу дили бир вә ја бир нечә илдә тәкбашына јарада билмәзди.

Бүтүн бу јазылы вә шифаһи әдәбијјат нүмунәләри истәр-истәмәз Ә. Дәмирчизадәнин ашағыдакы сөзләрини јада салыр: «Бу китабын дилиндә данышан оғузлар һәлә VII, VIII вә IX әсрләрдән әввәл Орта Асијада Мавәраүннәһрдә һәјат сүрән, мүхтәлиф тајфаларла о гәдәр дә гарышмамыш вә нисбәтән «саф» галмыш олан огузлар дејилләр; бу оғузлар Гафгаза кәлмиш, һәм түрк дилли вә башга дилли јерлиләрлә, һәм дә дикәр түрк дилли тајфаларла гајнајыб гарышмагла өз јени кејфијјәти илә азәрбајчанлыларын тәркиб һиссәсинә чеврилмиш олан оғузлардыр»[4].

Ә. Дәмирчизадәнин нәзәрдә тутдуғу «түркдилли јерлиләр вә дикәр түрк дилли тајфалар» кимләр идиләр?

Зәннимизчә бунлар, јахуд бунларын бир гисми чох гәдимләрдән бу јерләрдә јашајан јерли оғузлар идиләр ки, онлар епосларда чох ајдын изләр вә әламәтләр којмушлар.

Оғузлар һаггында бир сыра мә'хәзләр вардыр. Бунлардан биринчиси тарихчиләрин вердикләри мә'луматдыр. Мисал үчүн, «Азәрбајчан тарихи»ндә бу һагда белә јазылмышдыр: «Он биринчи әсрин орталарында Азәрбајчан вә Шәргин бир сыра башга өлкәләри Оғузларын шахәләриндән бири олан сәлчугиләр, јә'ни Орта Асијадан чыхмыш түрк көчәри тајфалары тәрәфиндән ишғал олундулар».[5] Көрүндүјү кими, анчаг Сәлчуг оғузлары һаггында олан бу мә'лумат чох гысадыр. «ССРИ тарихи»ндә верилән мә'лумат исә бурадакындан хејли фәргли шәкилдәдир: «Ерамызын икинчи-дөрдүнчү әсрләриндән башлајан тајфа ахынларынын әсасыны оғуз-түрк тајфалары тәшкил едирди».[6]

Икинчи мә'хәз јарымтарихи, јарымәфсанәви характерли әсәрләрдир:

1) Акад. Вл. Гордлевски бу фикирдәдир ки, оғузлар сәлчугиләрдән чох-чох габаг бу јерләрин сакинләри имишләр[7].

2) В. В. Бартолд «Китаби—Дәдә Горгуд»дакы оғуз гәһрәманларынын фәалиііәтини исламиііәтин биринчи әсринә аид едир[8].

3) Әбдүлхалиг Короғлунун әрәб тарихчиси Мәһәммәд ибн Вагидиіә әсасланараг вердиіи мә'лумата көрә, оғузлар Гафгаза вә Анадолуја сәлчугиләрдән бир нечә әср әввәл кәлмишләр.[9]

4) Әнвәри һәтта Оғузун доғум вә өлүм тарихләрини дә верир: 636—829 (һичри)[10].

5) «Дијарбәкриіјә» мүәллифи Әбубәкр Теһранијә көрә, оғузлар VII әсрдән Гафгазда јашајырлар[11]

6) «Дәрбәнднамә»дә Дәрбәнд Бајат гапысы адланыр ки, бу да оғуз гәбиләләриндән биринин адыдыр[12]. Башга оғуз гәбиләләринә нисбәтән бу гәбилә Азәрбајчанла даһа чох бағлы олмушдур. Азәрбајчанда һәлә бу күн дә онларча Бајат адлы јерләр вардыр. Оғуз гәбиләләринин адлары илә бағлы бир сыра ше'р формалары вә мусиги һавалары да јашамагдадыр ки, бунлардан ән башлычасы бајатылардыр. Дәдә Горгуд, Фүзули, Вагиф кими көркәмли шәхсиііәтләрин бу гәбиләдән олдугларыны јазанлар аз дејилдир.

7) Ниһад Сами Банарлы «Рәсмли түрк әдәбиіјаты тарихи»ндә јазыр ки, оғузлар һәлә Һун дөвләти заманындан бурада јашамышлар.

8) Шамил Чәмшидовун вердиіи мә'лумата көрә, Адам Олеари Дәрбәнддә олдуғу заман јерли гочалардан Дәдә Горгудун Мәһәммәдлә мүасир олдуғу һаггында чохлу рәвајәтләр ешитмишдир.[13]

9) Дәдә Горгудун Мәһәммәдлә мүасир олуб VII әсрдә јашадығыны Рәшидәддин дә јазыр[14].

10) «Бәһрәл-Әнсаб»ын мүәллифинә көрә Бајандур хан Азәрбајчана һәтта исламиііәтдән 7 әср әввәл кәлмишдир[15].

11) Әбдүлгази исә өз «Шәчәреји-Тәракимә»синдә оғузун Мәһәммәддән 4000 ил әввәл јашадығыны јазмышдыр.

Оғуз вә оғузлар һаггындакы јарымтарихи, јарымәфсанәви мә'хәзләрдән башга үчүнчү бир мәнбә дә вардыр ки, о да кениш мә'налы епосдур.

Јухарыда көздән кечирдијимиз мә'хәзләрин икисинин дә вердиіи мә'лумат әслиндә кениш мә'налы епоса, хүсусилә онун дастан, рәвајәт, тарихи әфсанә жанрларына истинад едир. Бунларла нәзәрдә тутдуғумуз үчүнчү

мә'хәз арасындакы фәрг анҹаг ондан ибарәтдир ки, биринҹиләр вә икинҹиләр нә заманса, киминсә диггәтини ҹәлб етмиш, јазыја алынмыш, буна көрә дә там тарихи, јахуд да јарымтарихи әфсанә, рәвајәт һесаб едилмишләр. Бунун ән көзәл нүмунәси тарихин бабасы адландырылмыш Һеродотун «Тарих» әсәридир. Јазыја дүшмәмиш епос исә Һеродотларын әлинә кечмәмиш, гәләм саһибләринин зөвгүнә, дүнјакөрүшүнә ујғун кәлмәмиш, буна көрә дә китаблара дахил едилмәмишдир. Лакин халг онун һамысыны да олмаса, мүәјјән һиссәсини һафизәсиндә, бејниндә, үрәјиндә бәсләјәрәк әсрләрлә јашатмышдыр. Буна көрә дә акад. Греков епосу халгын өзү тәрәфиндән јарадылмыш тарихи адландырмышдыр. М. Горки ону ајры-ајры фәрдләр тәрәфиндән јазылмыш тарих китабларындан е'тибарлы мә'хәз һесаб етмишдир. Јусиф Вәзир исә јазмышдыр: «Өлкәшүнаслыгда тарихи китабларын вә тарихи абидәләрин тәдгиги кафи дејил. Тарихи тәдгиг етмәк үчүн филоложи тәһлилә, халг әдәбијјатына, ел адәт вә е'тигадларына мүраҹиәт етмәк биринҹи мәсәләләрдән олмалыдыр. Һәр сөз бир тарих јувасыдыр»[16].

Бир сөзлә, Оғуз һаггындакы үчүнҹү мә'хәз бу епоним өзү дә онун ады илә бағлы гәбиләләр, тајфалар, ел, оба, јурд, вәтән һаггында дүзкүн мә'лумат верән кенишмә'налы епосдур ки, онун да сон мәрһәләсинин ән көзәл нүмунәләриндән бири «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларыдыр.

Мә'лумдур ки, епосда һеч бир бојун мәһз елә бу әсрлә бағлы олдуғуну сүбут едән әсаслы һеч бир дәлил јохдур. Абидә она көрә X—XI әсрләрә аид едилир ки, биз сәлҹугиләр ахынынын бу әсрләрдә баш вермиш олдуғуна, оғузларын да бураја бу илләрдә кәлдикләри һаггында јазыланлара еһкам кими инанмыш, әсил һәгигәти үзә чыхармаг үчүн сә'ј көстәрмәмишик.

Дејиләнләрдән белә бир нәтиҹә чыхарылмамалыдыр ки, «Китаби-Дәдә Горгуд»у бизә мә'лум олан шәкилдә бүтөв бир ваһид кими гәдимләрә чәкмәк истәјирик. Әлбәттә, бу мүмкүн дејил. Она көрә мүмкүн дејил ки, абидә әрәб әлифбасы илә јазылмыш вә онун мәтниндә бир сыра елә әламәтләр вар ки, онлар истәр-истәмәз сонракы әсрләри јада салыр. Лакин бурадакы бојларын һамысынын бирликдә јазыја алынмасы, сонралар үзүнүн көчүрүлмәси, нәһајәт, јајылмасы просеси вардыр ки, бунлар һеч дә ејни шеј дејилдир.

Әсәрин Дрезден нүсхәсинин тәдгигиндә, биз, үмумијјәтлә, бу епосун Азәрбајчанда илк нашири олуб, онун мүкәммәл тәдгигинин тәмәлини гојан академик Һәмид Араслыја борчлујуг. Бу нүсхәнин сонралар көчүрүлмүш олдуғуну, мәтнә әлавәләр едиб, онда ихтисарлар апарылдығыны, бә'зи сөзләрин дәјишдирилдијини Ватикан нүсхәси дә тәсдиг едир.

Әкәр бу әсәр, доғрудан да, сәлчугиләрлә бағлы олсајды, јахуд бә'зән зәнн едилдији кими, онлар тәрәфиндән кәтирилмиш олсајды бојларда бу барәдә һеч олмазса бирчә әламәт оларды, јахуд да һадисәләр Кәнчәдә, Бәрдәдә, Нахчыванда, Әлинчәдә, Дәрәшамда, Көјчәдә, Дәрбәнддә чәрәјан етмәзди.

Епосда тә'риф олунан гәһрәманлар бу јерләри Огуз елләри адландырыр, өзләринә ана Вәтән билирләр. Бүтүн епосда бирчә кәлмә дә олсун «Дәрбәнд архасы» һаггында, орадан кәләнләр һаггында сөһбәт кетмир.

Бизә чох әсаслы көрүнән бу вәзијјәтә вә бир сыра башга дәлилләрә көрә белә бир гәнаәтә кәлмәк олар ки, бу әсәрдә тәсвир олунан оғузлар Сәлчуг оғузларындан чох габагларда бурада јашајан јерли оғузлардыр. Буну сүбут едән дәлилләр чохдур.

Әкәр бу епосун лап X—XI әсрләрдә јараныб гәләмә алынмыш олдуғуну гәбул етсәк белә, әсәрин өзүндә дәфәләрлә дејилдији кими, бурада тәсвир олунан һадисәләр даһа гәдимләрдә баш вермиш, онлары гошуб, дүзүб, дастан јарадан Дәдә-Горгудун өзү дә хејли габагларда јашамышдыр. Әсәрдә белә дәлилләр чохдур. Биз онлардан бә'зиләрини јада салмагла кифајәтләнәчәјик.

1) Дастанын «Мүгәддимә»синдә чох ајдын бир шәкилдә дејилир ки, «Рәсул әлејһүссәлам заманына јахын Бајат бојундан Горгуд ата дерләр бир әр гопду»[17].

Бу сәнәткарын әкәр 100 илдән артыг јашадығы гәбул олунса белә јенә дә онун өмүр тарихи VIII әсрдән бу тәрәфә кечә билмәз.

2) «Газан ханын евинин јағмаландығы» бојда Бәкдүз Әмән һаггында дејилир: «Варубән Пејғәмбәрин үзүн көрән, кәлүбән Оғузда сәһабәси олан... Әмән чапар јетди...»[18].

Демәк, епосун адлы-санлы алпларындан бири олан Әмән дә Мәһәммәдлә бир әсрдә јашамышдыр.

3) Акад. Бартолд демишдир ки, «Огуз әсри», јә'ни

гәһрәманларын јашадыглары вахт узаг кечмишә, исламијјәтин I әсринә аиддир[19].

Епосда чәрәјан едән һадисәләрин вә тә'рифләнән гәһрәманларын бундан да габагкы әсрләрлә бағлы олдугларыны көстәрән башга әламәтләр дә чохдур.

1) Әсәрин мүхтәлиф бојларында, һәтта «Рәсул әлејһүссәлам заманына јахын Бајат бојундан» чыхмыш олан Дәдә-Горгуд да дәфәләрлә дејир ки, «ганы өјдүјүм бәј әрәнләр, дүнја мәним дејәнләр? Әҹәл алды, јер кизләди, фани дүнја јенә галды...»

Демәк, Дәдә-Горгуд да әслиндә өзүндән, јә'ни VII әсрдән чох әввәлләрдә баш вермиш һадисәләрдән, бу һадисәләрдә әсас рол ојнамыш гәһрәманлардан сөһбәт ачмыш вә онлар һаггында дастанлар гошмушдур.

2) Ә. Дәмирчизадә, сөзлә дә олса, бу оғузларын јашадыглары әразинин тәгриби хәритәсини чызмыш вә һаглы олараг демишдир: «Дастанларда һадисәләрин кедишиндән белә мә'лум олур ки, бунларын гоншулуғунда јашајанлар ја хачпәрәстләрдир, ја да бүтпәрәстләрдир»[20]. Мүәллифин «хачпәрәст» дедикдә кимләри нәзәрдә тутдуғу бизә мә'лум дејил, бүтпәрәстләрдән данышмасы исә тамамилә дүздүр. Епосда бир нечә дәфә адлары чәкилән күрҹүләр хачпәрәст дејил, бүтпәрәстдирләр. Бир мисала нәзәр салаг. Бәкилоғлу бојунда кафир дејир: «Оғлан, алындынса танрынамы јалварырсан? Сәнин бир танрын варса, мәним јетмиш ики бүтханам вар»[21].

Хатырладаг ки, Рәшидәддин оғузларын тәкаллаһлы олдугларыны гејд едир. Анҹаг бу мүсәлманлыг дејил. Бурадакы «бир танры»да һәлә мүсәлман аллаһы дејил. Оғузларын әксәријјәти исламијјәтдән дә әввәл тәкаллаһлы имишләр.

3) Бојларын сонунда мәсҹидләрдән, килсәләрдән данышылыр, бә'зән аллаһын ады чәкилир, намаздан, дәстәмаздан сөһбәт кедирсә дә, һәр һалда дастанда тәсвири верилән аләмдә мүсәлманлығын чох зәиф олдуғу шүбһәсиздир. Белә мотивләр ашкар шәкилдә сонракы ујғунлашдырмадыр вә чох күман ки, сон катибин әлавәләридир.

Мүсәлманлығын чох зәиф олмасы бир сыра мә'лум андлардан, алгыш вә гарғышлардан, гадына мүнасибәтдән, дини мәсәләләрин гарышдырылмасындан вә саирәдән башга Горгудун өз образындан, онун тәгдирә бојун

әјмәмәсиндән, өлүмдән горхмасындан, мусигинин гүдрәтинә архаланмасындан, нәһајәт, һәтта адындан да көрүнмәкдәдир. Акад. Бартолд јазмышдыр ки, Дәдә-Горгуд ады илә бағлы олан бу әсәр чох чәтин ки, Гафгаз мүһитиндән кәнарда јаранмыш олсун[22]. Бартолдун дедијинә ону әлавә етмәк олар ки, бу бојлары јашадан озанлар, әсасән, Азәрбајчанда јашамышлар (Кәнчәдә һәтта бу күн дә Озанлар мәһәлләси вардыр).

Бу чаһаншүмул епосун, доғрудан да, X—XI әсрләрдән чох-чох габагларла бағлы олдуғуну башга дәлилләр вә әламәтләрлә дә сүбут етмәк мүмкүндүр. Мә'лумдур ки, Оғуз епосу јалныз «Китаби-Дәдә Горгуд»дан ибарәт дејил. Бу бојлар, үмумијјәтлә, Азәрбајчан епосунун орта мәрһәләсинин, Оғуз епосунун исә сон мәрһәләсинин мәһсулудур. Даһа гәдим мәрһәләләрин Оғуз епосу исә бир тәрәфдән ибтидаи әсатир епосу нүмунәләриндән, дикәр тәрәфдән исә реал һадисәләрлә сәсләшән тарихи әфсанәләрдән ибарәтдир. Бунлардан ән мараглысы, шүбһәсиз ки, әсатири епосдур. Бу әсәрә көрә Оғуз гәбиләләринин епоними, јә'ни чәдди-гәдими Оғуз хан, јахуд Оғуз хагандыр.

Бу епосун ән гәдим версијасына көрә Оғуз бүтүн гәдим епосларын гәһрәманларына хас олан әсас хүсусијјәтләри өзүндә топламышдыр. Ән гәдим епослардан Шумер «Гилгамеш»и, күрчү «Амираниани»си, адыкеј, осетин, абхаз Батразы, гәдим «Авеста»нын «Јәм»и вә онун башга формасындан ибарәт «Шаһнамә», «Чәм»и, јә'ни Чәмшиди дә ибтидаи әсатир епосунун илк мәдәни гәһрәман сурәтләридир. Бүтүн бунларын һамысы илә бизим оғузун бирчә фәрги вардыр: о да бундан ибарәтдир ки, бу гәһрәманларын әсас функсијаларындан бири инсанлара, јә'ни мәнсуб олдуглары гәбиләјә, тајфаја од кәтирмәкдән, онлары одла тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Оғузда исә бу јохдур. Оғуз сурәтинин јахшы баша дүшүлмәси үчүн лазым олан әсас ачар мәһз бундан ибарәтдир. Бу версијаја көрә Оғуз ата тәрәфдән тотемлә, ана тәрәфдән исә ишыгла әлагәдардыр. Онун анасы Ај Гағандыр. Әсатирә көрә күнләрин бириндә о, дуа едәркән һава гаралмыш, көјдән мави рәнкли бир ишыг дүшмүшдүр. Күнәшдән дә, ајдан да парлаг олан һәмин ишығын ортасында көзәл бир гыз вар имиш. Оғуз бу гызы севәрәк алмыш, онларын үч оғлу олмушдур. Биринин адыны Күн

хан, о биринин адыны Ај хан, дикәринин адыны исә Улдуз хан гојмушлар.

Күнләрин бириндә Оғуз бир көлүн кәнарында гочаман бир ағачын коғушунда көзәл бир гыз көрмүш, ону да севәрәк алмыш, ондан да үч оғлу олмушдур. Адларыны Көј хан, Дағ хан, Дәниз хан гојмушлар.

Көрүндүјү кими, Оғузун өзү, анасы, арвадлары вә ушаглары ишыгла бағлыдырлар. Буна көрә дә, онлар башга халгларын әсатири епосларынын мәдәни гәһрәманлары кими анчаг од кәтирмәк вәзифәсини јеринә јетирмәмишләр. Бизчә, бу ибтидаи әсатир Оғуз епосунун ән гәдим нүмунәсидир. Инкишафын бундан сонракы мәрһәләсинин нүмунәләрини исә Рәшидәддин вә она әсасланан Әбүлгази вермишләр. Бир-биринә чох бәнзәјән бу версијаларда ата артыг тотемликдән чыхмышдыр. О артыг инсандыр. Ады да Гара хандыр. Бу версијаја көрә Оғуз анадан оландан сонра сүд јемир. Рәшидәддинә көрә, һәр кечә анасынын јухусуна кириб ону тәк олан аллаһа иман кәтирмәјә чағырыр. Бу тәкаллаһлылыгдыр. Лакин һәлә мүсәлманлыг дејил. Әбүлгазидә исә о, анасыны доғрудан-доғруја исламијјәтә дә'вәт едир. Ана мүсәлман олур. Оғуз бөјүјүр. Гара хан нөвбә илә үч гардашы гызыны она алыр. Оғуз бунлары да исламијјәтә дә'вәт едир. Бу дә'вәти анчаг кичик әмигызы гәбул едир. Әввәлки әмигызлары ишин үстүнү ачырлар. Ата илә оғул вурушур. Гара хан өлдүрүлүр. Оғуз ғалиб кәлир. Ел онун ады илә оғуз елләри адланыр. О да бу елин епоними, јә'ни чәдди-гәдими олур.

«Оғуз» сөзүнүн мүхтәлиф изаһлары мә'лумдур ки, онлардан үчү Оғуз сурәтинин кечирдији инкишаф мәрһәләләри һаггында тәсәввүр јаратмаг бахымындан даһа артыг диггәти чәлб едир.

Бир груп тәдгигатчылар «оғуз» сөзүнү «оғ» көкүндән вә «уз» шәкилчисиндән ибарәт билиб, «оғ»ун гәбилә, «уз»ун исә чәм шәкилчиси олдуғуну јазыр вә беләликлә, «оғуз» сөзүнү «гәбиләләр», «гәбилә бирләшмәси» кими изаһ едирләр.

Икинчи груп тәдгигатчыларын фикринә көрә «Оғуз» тотемизмлә бағлыдыр. Бу иддиаја көрә, гәдим инсанын әкинчилик тәсәррүфатына кечмәси илә бағлы олараг јенијә әһлиләшдирилмиш өкүз тотемләшдирилмишдир ки, бу да Марксын мәшһур тә'бири илә дејилсә, «тәсәввүрдә

вә тәсәввүрүн јардымы илә мүәјјән шәклә салынмыш», епонимләшдирилмишдир.

Үчүнчү изаһа көрә исә, Оғуз ишыг, од, јахуд ишығын, одун һамиси демәкдир.

Бу изаһларын үчүнүн дә ајры-ајрылыгда тәрәфдарлары вардыр. Бизчә, бу изаһларын үчү дә дүздүр, тәрәфдарлар да һаглыдыр. Бунлар она көрә бир-бириндән фәрглидирләр ки, һәрәси бу сурәтин инкишафынын бир мәрһәләсини изаһ едир. Биринчиси, јә'ни ән гәдими бу сөзүн гәбиләләр шәклиндә изаһыдыр ки, бунун, доғрудан да, белә олдуғуну «үч оғуз», «доггуз оғуз» вә с. гәбилә бирләшмәси адларынын мөвчудијјәти көстәрир. Мә'лумдур ки, «үч оғуз» үч гәбиләдән, «доггуз оғуз» исә доггуз гәбиләдән ибарәт бирләшмәләр демәкдир.

Икинчи мәрһәләдә, јә'ни әсрләр кечдикдән сонра бу елләрин башбилән дастанчылары сөзә әсатири бојалар чәкмиш, ону бирләшмәнин тәшәккүлүндә иштирак етмиш олан әсас етник үнсүрләрин, јә'ни дөрд гәбиләнин ән әсас тотемләринин әламәтләри илә бәзәмиш, өзләринә чәддигәдим, јә'ни епоним дүзәлтмишләр.

Үчүнчү мәрһәләдә тотемә олан е'тигад арадан галхмыш, тәк аллаһа мејл гүввәтләнмишдир. Бу мәрһәлә Рәшидәддин әфсанәсини јаратмыш, исламијјәти гәбул етмиш Әбүлгази Оғузуну исә мүсәлман тәблиғатчысына чевирмишдир.

Бу дөврдә артыг ата, бир сыра башга мә'налары илә бирликдә һәм дә әнкин сәма, дәрин зүлмәт; гаранлыг кечә демәк олар Гара хана чеврилмишдир ки, ондан төрәјиб, ону мәһв едән өвлад олар, фәчр олар, ишыг олар.

Әсатир гәдим инсан бәдии тәфәккүрүнүн чох мүрәккәб вә тәдгиги вачиб олан саһәләриндән бирилир. Әкәр онун өјрәнилмәси лүзумсуз олсајды, К. Маркс јунан әсатиринә бөјүк әһәмијјәт вермәз, Прометеји әзәмәтли сурәт кими гијмәтләндирмәзди. Биздә бу саһә аз ишләнмишдир. Бу саһәдә мүвәффәгијјәтләр газанмыш Мирәли Сејидовун иши диггәтәлајигдир. Лакин унудулмамалыдыр ки, әсатир, доғрудан да, мүрәккәб аләмдир. Тәсадүфи дејил ки, онун јүзләрлә тә'рифи вардыр. Бу, о демәкдир ки, јүзләрлә алимин һәрәси она бир чәһәтдән јанашмышдыр.

Әсатирә ән јахшы тә'рифи К. Маркс вә М. Горки вермишләр. К. Маркса көрә, әсатир тәсәввүрдә вә тәсәввүрүн јардымы илә тәбиәт гүввәләрини мүәјјән шәклә салыр, онлара галиб кәлиб, өзүнә табе едир, онлар үзә-

риндә һәгиги һакимиjjәт илә дә jox олур[23]. М. Горки исә демишдир ки, «Әсатир уjдурмадыр (jә'ни бәдии jарадычылыгдыр), лакин уjдурмаг демәк һәjатын мә'насыны алыб образда тәчәссүм етдирмәк демәкдир»[24]. Башга сөзлә, һәр бир әсатири суратин әсл мә'насыны ахтармаг лазымдыр. Мә'лумдур ки, Прометеj анчаг jунан гәләми илә әзәмәтли антропоморф сурәт кими ишләнмишдир. Әслиндә исә санскрит дилиндә бу «тәкәр» демәкдир. Гәдим һиндлиләр оду ортасына агач кечирилмиш тәкәри һәрләмәк jолу илә әлдә едирмишләр. Бу ади, реал һадисә одун тапылмасы кими бөjүк әһәмиjjәтә малик олдуғу үчүн тәкәр Прометеj jүксәклиjинә галдырылмыш, Зевси алдадан әзәмәтли әзабкеш сурәтинә чеврилмишдир.

Әслиндә гәбиләләр, гәбилә бирләшмәси демәк олан Оғузу дастанчыларын бәдии тәфәккүрү мәһз бу jолла инсан шәклинә салыб әзәмәтли чәдди-гәдимә чевирмиш, атасыны мүгәддәс тотемлә, анасыны Аjла әлагәләндирмиш, өзүнү исә су, һава, ағач, ишыг үнсүрләринин инсанлашдырылмыш рәмзләри илә евләндирмиш, бу издивачдан да Күн, Аj, Улдуз, Көj, Дағ, Дәниз адлы оғуллар төрәмишдир ки, әслиндә бу, «каинат» демәкдир. 24 оғуз гәбиләси бу издивачын, башга сөзлә, бу каинатын өвладларыдыр.

Мәшһур олдуғу халгларын һәрәсиндә башга бир шәкилдә тәләффүз едилән вә мүхтәлиф шәкилләрдә мә'налавдырылан Короғлу ады да, еһтимал ки, әслиндә Оғуз гәбиләләри илә баглыдыр. Шүбһәсиз, белә мүрәккәб мәсәләләрдә бирдән-бирә һөкм вермәк чәтин олур. Буна көрә дә биз бу адын jа әсатирлә, jа сүлалә, jа да гәбилә ады илә бағлы олдуғу фикрини еһтимал етмишик[25]. Бу адын да оғуз төрәси илә бағлы олдуғу аjдын шәкилдә көрүнүр. Бурада әсатир кими көрүнән үнсүр вә әламәтләр исә анчаг рәмз шәклиндәдир.

Jухарыда геjд етдик ки, әсас мәгсәд оғузлар вә гәдим азәрбаjчанлылар һаггында һәгигәтин сосдакы изләрини көздән кечирмәкдән, мүтәхәссисләрин диггәтини бу мәсәләjә чәлб етмәкдән ибарәтдир. Бу гәбиләләрин ады илә бағлы олан тарихи мә'луматлар, jарымтарихи әфсанәләр, «Китаби-Дәдә Горгуд» вә гәдим әсатири Оғуз версиjалары, мүхтәсәр дә олса, көздән кечирилди, аjдын олду ки, һәм «Китаби-Дәдә Горгуд» боjлары, һәм дә әсатири оғуз епосу мәзмунча зәнн едилдиjиндән чох гәдим әсрләрлә сәсләшмәкдәдир. Бунун, доғрудан да, белә

олдуғу бир сыра гоншу халгларын епосларындан вә Оғузун гәдим тарихи шәхсијјәтләрлә ејниләшдирилмәсиндән дә көрүнүр. Мисал үчүн, осетинләрин мәшһур «Нарт» епосунда беләбир сәһнә вардыр.

Гәһрәман Батраз заманынын ән мәшһур көзәли олан Акула илә евләнмәк истәјир. Лакин ону башы көјләрә учалан дәмир галасындан ајырмаг мүмкүн дејил. Кәзмәк истәдикдә дә о, дәмир ганадларыны тахыб көјләрә галхыр. Ону јер үзүндә көрән олмамышдыр. Нартын ән гоча гәһрәманы Урузмаг Акуланы горхудуб галасындан јерә дүшүрмәји өз өһдәсинә көтүрүр. Бу әсәрдәки Урузмагын бизим Уруз бәјә, Асхартачын бизим Әфрасијаба, Батразын бизим Басата, Уајкын бизим Тәпәкөзә охшадығыны бир тәрәфә гојуб, јалныз ону гејд едәк ки, Урузмаг Акуланы ағурларын һүчуму илә горхудуб галадан ендирир, Нарта кәтирир. Ағурларын ким олдуглары барәдә исә епосун 1949-чу ил Москва нәшриндә дејилир: «Агуры-название какого-то рода, возможна Огузы»[26].

Демәк, «Нарт»ын миладдан әввәлки XIII—VII әсрләрә аид олдуғу нәзәрә алынарса, онда демәк олар ки, Шимали Гафгаз дастанчылары Оғузлары һәлә о заманлар таныјырмышлар.

Оғуз хаган сурәтинин прототипинин миладдан үч әср әввәл јашамыш мәшһур Һун һөкмдары Мете илә, миладдан дөрд әср габаг јашамыш мәшһур һөкмдар Шу илә дә бағлајанлар чохдур. Бу мәшһур һөкмдарын һәр икисинин мәнгәбәви һәјаты Оғуз ханын һәјаты һаггындакы тәфәррүатла чох сәсләшмәкдәдир. Белә гәдим тарихи шәхсијјәтләрдән бири дә Әр Тонга Алпдыр.

Алимләрин фикринә көрә, бу тарихи шәхсијјәт миладдан габаг чох кениш бир әразидә һакимијјәт сүрмүш Саглар дөвләтинин һөкмдарларындан олмушдур. Тәдгигата көрә, Фирдовсинин «Шаһнамә»дә тәсвиринә кениш јер вердији Әфрасијабын да прототипи һәмин бу Әр Тонга Алпдыр. Мараглыдыр ки, «Оғузнамә»нин «Топғапу» версијасына көрә Аруз ханын да атасынын ады Әфрасијабдыр. «Шаһнамә»дә Әфрасијабын гардашынын ады «Әгрир»дир ки, әслиндә бунун да «Аруз» олдуғуну сөјләјирләр. Рәшидәдинә көрә исә Әфрасијаб, јә'ни Әр Тонга Алп Оғузун атасы Гара ханын бабасыдыр. Ујғур «Оғузнамә»синә көрә Оғуз хаганын табелијиндә олан илк һөкмдар Алтун Гағандыр. Маһмуд Кашғаријә көрә исә һәмин Алтун Гаған Искәндәрлә вурушмуш сәркәр-

дәләрдән бИридИр. Беләликлә, Оғузун миладдан габаг үчүнчү әсрдә јашамыш олдуғуну иддиа едән епос нүмунәләри дә аз дејилдир.

«Китаби-Дәдә Горгуд»дан да көрүндүјү кими, оғузлар «Ич Оғуз», «Даш Оғуз» дејә ики јерә бөлүнмүшләр. «Ич Оғуз»ун мә'насы ајдындыр. «Даш» сөзү дә кәнар демәкдир ки, бу мә'на «дашмаг», «кәнара төкүлмәк» сөзүндә инди дә јашамагдадыр. «Ич оғузлар» мәркәздә јашајан оғузлар, «даш оғузлар» исә кәнарларда, сәрһәд бојларында јашајанлар олмушлар ки, бунлар һәм дә «Учог», јә'ни учларда јашајан гәбиләләр адланмышлар.

Мараглыдыр ки, һәмин «Ич оғуз» гәбилә бирләшмәси ады илә «Ишғуз» ады арасында чох ајдын јахынлыг вардыр. Бу мәсәләјә биринчи дәфә диггәти чәлб едән Шамил Чәмшидов тәдгигатында мүһүм нәтичәләрә кәлмишдир. Бурада анчаг ону гејд етмәк истәјирик ки, мүәллифин «оғуз», «ғуз» сөзүнүн «скиф»ләрлә, скифләрин исә «сак»ларла бағлы олмалары, онларын тәркибиндә исә түркдилли гәбиләләрин мөвчудијјәти, һабелә «Ич Оғуз», «Ишгуз»ла һазырда Шәки әтрафында мөвчуд олан «Даш уз» вә «Ич уз» адлы јерләрин ејнијјәти һаггындакы мүлаһизәләри чох мараглыдыр вә бу мәсәләнин хүсуси, даһа дәрин тәдгигата еһтијачы вардыр. Бә'зи алимләр Шәкинин вә Загаталанын гәдим сагларла бағлы олдугларыны иддиа едирләр, бу мәсәлә диггәти даһа чох чәлб едир. Мә'лум олдуғу кими, һәмин ишғузларын скифләр олдуғуну көстәрән Дјаконов јунанларын скиф адландырдыглары тајфаларын һамысынын һеч дә скиф олмадыгларыны[27], «Ашгуз» «Ишғуз» дөвләтинин VI әсрдә Мидијадан асылы олдуғуну гејд едир, ејни заманда јазыр ки, бу дөвләтин әразисини индики Шимали Азәрбајчанда, һәтта Кәнчә әтрафында ахтармаг лазымдыр. «Китаби-Дәдә Горгуд»дан мә'лумдур ки, «Ич оғузлар» Боз ок, «Даш оғузлар» исә Уч ок адланмышлар.

Бу бөлкүдәки икинчи сөзләрин һәр икиси «оғ»дур, јә'ни гәбиләдир. Икинчи тирәнин әввәлиндәки «уч» учгар демәкдир. Биринчи тирәнин «боз» ады дашымасы хүсусилә мараглыдыр. Бу сөз һаггында А. Н. Кононов јазыр: «Бозоғ истилаһына кәлдикдә бунун биринчи һиссәси, јә'ни «боз» мәнә ајдын дејил. Бу мәсәләнин мүбаһисәсиз дәгигликлә һәлли анчаг бу гәбилә тарихинин тәдгиги илә мүмкүндүр»[28].

Е'тираф едәк ки, бизи мараггландыран мәсәлә дә, әса-

халг ичәрисиндә јашадыгларына бахмајараг, бу нәғмәләрдә дә архаикләшмиш вә ишләнилмәјән сөзләр аз дејилдир. Мәсәлән: јеј, тәпәл, ашыглыг вә с. Бу кими сөзләр архаикләшдикләри кими, саја, сала, сапан, аван, гору сөзләринин дә мә'налары тамам унудулмушдур. Анчаг узун арашдырмалардан сонра мүәјјән олунду ки, «саја» нәғмә, «сапа» мөһкәм, «аван» оғру, «гору» исә гол демәкдир.

Мисалларын сајыны артырмаг да олар, лакин Шәкидә јазыја алынмыш нәғмәнин бир бәндини јада салмагла кифајәтләнирик:

Һоду, Һодуну көрдүнмү?
Һодуја салам вердинми?
Һоду бурадан өтәндә
Гырмызы күнү көрдүнмү?

Әкәр јухарыдакы ағыда «ажин» дүнја илә, «өзләк» исә заман илә әвәз едилмишсә, бурадакы «салам» да, шүбһәсиз ки, исламијјәтдән сонра нәјин исә јериндә ишләнмишдир. «Году» сөзүнүн (һоду, доду, күдү) мә'насы һәлә анлашылмајыбдыр.

Һәр чәһәтдән бир-биринә охшар, доғма олан бу ше'р парчаларындан ибарәт нәғмә бу күн дә халг ичәрисиндә јашајыр, ағы исә миладдан габаг VI әсрдә өлән бир адам һаггында дејилмиш, миладдан сонра XI әсрдә Маһмуд Кашғари тәрәфиндән јазыја алынмышдыр. Бизи дүшүндүрән будур ки, әкәр Маһмуд Кашғари бу ағыны, доғрудан да, халгдан јазыја алмышса, јә'ни бу ағы, Әр Тонго Алпын өлүмү күнләриндә дејилиб, әсрләр боју халгда јашамыш вә XI әсрдә јазыја алынмышса, онунла бизим гәдим әсрләрдән бәри топланыб вә XX әсрдә јазыја алынан мәрасим нәғмәләри арасындакы бу јахынлыг нә илә изаһ олунмалыдыр. Јахуд әксинә: бу јахынлығын јахынлыг олмадығы нә илә әсасландырыла биләр?

МӘНБӘЛӘР

[1] М. Ариф. История азербайджанскои литературы (краткий очерк), Баку, 1971, сәһ. 3.

[2] Јенә орада, сәһ. 17.

[3] С. Мүмтаз. Молла Гасым вә Јунис Имрә, «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журн 1929, №1—2, сәһ. 42.

[4] Ә. Дәмирчизадә. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили Бакы 1959-сәһ 23.

[5] Азәрбајчан тарихи, 3 чилддә, I чилд, Бакы, 1961, сәһ. 154.

[6] Ш. А. Чәмшидов. «Китаби-Дәдә Горгуд»у вәрәгләркән, Бакы, 1969, сәһ. 51.

[7] Вл. Гордлевский. Государство сельджукидов Малой Азии, М. — Л., 1941, сәһ. 22.

[8] Книга моего Деда Коркута, М. — Л., 1962, сәһ. 8.

[9] Х. Короглы. Огузский героический эпос, М., 1976, сәһ. 60.

[10] Јенә орада, сәһ. 64.

[11] Јенә орада, сәһ. 19.

[12] Јенә орада, сәһ. 73.

[13] Ш. А. Чәмшидов. «Китаби-Дәдә Горгуд»у вәрәгләркән, сәһ. 18—19.

[14] Х. Короглы. Огузский героический эпос, Автореф. дисс. на соиск. ученой степ. док. фил. наук. М., 1969, сәһ. 6—7.

[15] Јенә орада, сәһ. 71.

[16] Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду, арх, 26, Г—2 (48).

[17] Китаби-Дәдә Горгуд, Бакы, 1962, сәһ. 11.

[18] Јенә орада, сәһ. 40.

[19] Книга моего Деда Коркута, сәһ. 8.

[20] Ә. Дәмирчизадә. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили, сәһ. 10.

[21] Китаби-Дәдә Горгуд, сәһ. 130.

[22] Книга моего Деда Коркута, сәһ. 120.

[23] К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинение, изд. 2,. т. 12, сәһ. 731—738.

[24] М. Горький. О литературе. М., 1961, сәһ. 426—427.

[25] М. Һ. Тәһмасиб. Азәрбајҹан халг дастанлары (орта әсрләр), Бакы, 1972, сәһ. 158—176.

[26] Нартские сказание, М., 1949, сәһ. 430.

[27] И. М. Дьяконов. История Мидии, М. — Л., 1956, сәһ. 242.

[28] А. Н. Кононов. Родословная туркмен, сочинение Абу-л Гази-хана Хивинского, М. — Л., 1958, сәһ. 91.

[29] Азәрбајҹан тарихи, үч ҹилддә, I ҹилд, сәһ. 50.

[30] М. Сеидов. Азербайджано-армянские литературные связи, автореф. док. дисс. Баку, 1969, сәһ. 19.

[31] Јенә орада, сәһ. 20.

[32] Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду, арх.. 26, Г—1 (3), Г—10 (186).

сән, һәмин бу сөзүн, бу адын еһтимал етдијимиз мә'насы олмушдур.

Мә'лумдур ки, Һеродот алты Мидија тајфасынын ирандилли олдуғуну бир дәфә дә олсун гејд етмәмиш, әксинә, бир нечә јердә мидијалыларын Иран тајфалары олмадығыны сөјләмишдир. Мисал үчүн, онун әсәринин сон нәшриндә дејилдији кими, «Кир Мидија дөвләтини јыхмаг үчүн Иран тајфаларыны башына јығыр». Башга бир сәһифәдә исә охујуруг: «Бу күндән е'тибарән иранлылар өзләринә башчы тапдылар вә Мидија зүлмүндән гуртардылар». Јахуд Астијаг Гарпаға дејир: «Сәнин шәрәфсизлијин учундан һеч бир тәгсири олмајан мидијалылар ағалыгдан дүшүб көлә олдулар. Иранлылар исә ағалыға галхдылар». Һеродот бу һадисәләрә јекун вурараг јазыр: «Беләликлә, Астијаг 37 ил шаһлыг етдикдән сонра һөкмранлыгдан мәһрум олду. Онун гәддарлығы үзүндән мидијалылар иранлылара табе олмаға, онлара бојун әјмәјә мәчбур олдулар. Кирин оғлу Камбиз исә Мисирдә өлдүјү заман Иран задәканларына дејир: «Инанын мәнә. Кир оғлу Смердис сағ дејил. Сәлтәнәт инди мағларын әлиндәдир. Иранлылар, әһәмәниләр, имкан вермәјин ки, һөкмранлыг јенидән мидијалылара кечсин». «Азәрбајчан тарихи»ндә ајдын јазылмышдыр ки, «мидија тајфалары Иран дилли тајфалар дејилләр»[29].

Түркдилли гәбиләләрин һәлә ерадан габаг бу јерләрдә јашадыгларыны ермәни вә күрчү алимләри дә гејд едирләр. Мирәли Сејидовун вердији мә'лумата көрә, ермәни мә'хәзләриндә көстәрилир ки, «түрк халглары Загафгазијаја миладдан габаг III әсрдә, бәлкә дә даһа габаг кәлибләр»[30]. Мүәллифин вердији дикәр мә'лумата көрә исә XI әсрин мәшһур тарихчиси Леонши Морвелја јазыр ки, «Бизим (күрчүләрин) Бонтүрк, јахуд гыпчаг адландырдығымыз тајфа Күрүн мәнсәбиндә јерләшмишди»[31].

Һеродотун хәбәр вердији алты мидија тајфасындан биринин ады «муғ»-«маг», биринин дә ады «Бус»дур. Јусиф Вәзир «Азәрбајчан сөзү әтрафында» адлы мәгаләсиндә муғлар һаггында јазыр: «...муғлар әввәлләр Күр чајынын кәнарында сакин имишләр вә билахирә Муған сәһрасына енмишләр вә бу сәһраја өз адларыны вермишләр»[32].

«Бус» гәбиләсинин адынын «бус» вә «буз», еләчә дә «бос», јахуд «боз» шәкилләриндә јазылдығыны нәзәрә

аларaг белә еһтимал етмәк олар ки, оғузларын әсас тирәси һесаб едилән «боз оғ» — Боз гәбилә, јахуд «боз» адлы гәбилә вә ја ады «боз олан» һәмин Мидија гәбиләсидир.

Ахы, биздә бир сыра шe'р формалары, еләчә дә тәғәнни вә рәгс адлары инди дә ајры-ајры Оғуз гәбиләләринин адлары илә јашамагдадыр. Бунлара мисал олараг бајаты, әфшары, варсағы көстәрмәк олар. Һәмин «буз»ларын да ады илә бағлы олан мәшһур «бозуғу» ашыг һавасы вә рәгс мусигиси һал-һазырда халг ичәрисиндә јашамагдадыр. Республикамызда олан Бузовна, Шаһбуз, Бузгов кими јерләр дә бу гәбиләнин ады илә бағлыдыр. Һәмин Шаһбуза, Бузгова Бичәнәк адлы јер чох јахын олдуғу кими, «уз», «оз» адлы јерләр дә вардыр. Бузовна Абшерондадыр. Бизчә, бу нә аби-ширин демәкдир, нә дә аби-шоран. Бу Әфшәрандыр ки, әфшарлар да мәһз елә Оғузун «Бозаг», јә'ни «Боз» гәбиләси тирәсиндәндирләр.

Јухарыда гејд едилди ки, оғузларын епоними һесаб едилән Оғуз ханы гәдим тарихи шәхсијјәтләрлә ејниләшдирмәк тәшәббүсү чох олмушдур. Белә шәхсијјәтләрдән бири Әр Тонго Алпдыр ки, онун да түркдилли сагларын башчысы олдуғуну иддиа едәнләр чохдур. Маһмуд Кашғаринин «Дивани-Луғати-түрк»үндә һәмин Әр Тонго Алпын өлүмүнә дејилмиш бир ағыда белә бир бәнд вардыр:

Алп Әр Тонго өлдүмү?
Иссиз ажин галды ми?
Өзләк өвчүн алды ми?
Инди үрәк јыртылар.

Көрүндүјү кими, бизим индики ағыларымыз кими једди һечалы мисралардан ибарәт олан бу ағыда анлашылмајан икичә сөз вардыр ки, бири «ажин», о бири исә «өзләк»дир. «Ажин»·дүнја, «өзләк» исә заман демәкдир. Ајдындыр ки, бунлар сонракы әсрләрдә фарс, әрәб сөзләри илә әвәз едилдији үчүн инди анлашылмаз һала дүшмүшдүр. Бунлары чыхсаг, бәндин бүтүн башга сөзләри дә, ифадә тәрзи дә, шe'р формасы да һал-һазырда биздә ишләнән шәкилдәдир. Бу мүнасибәтлә бир сыра мәрасим нәғмәләринин бир даһа көздән кечирдиклә ајдын олур ки, һәмин нәғмәләрин дә һамысы бүтүн чәһәтләрдән ејнилә беләдирләр. Тәкчә ону гејд едәк ки, бу күн

Нурәддин Сејидов

АЗӘРБАЈЧАН НАҒЫЛЛАРЫНДА МҮСБӘТ ГАДЫН СУРӘТИ

Һәр бир халгын һәјат вә мәишәтини, адәт вә е'тигадыны, истәк вә арзусуну, ичтимаи тәфәккүрүнү өјрәнмәкдә археолокијадан, лингивистикадан, јазылы мәнбәләрдән башга, шифаһи әдәбијјатдан, хүсусән онун бир жанры сајылан нағыллардан да кениш истифадә едилир. Һәм дә бу фајдаланма бә'зән јазылы мәнбәдән даһа гијмәтли олур. Буна көрә дә В. И. Ленин әдәбијјат тарихчиләринин диггәтини халг нағылларынын тәдгигинә чәлб едәрәк јазмышдыр:

«...Мәним вараглајыб нәзәрдән кечирмиш олдуғум Н. Е. Ончуковун нағылларына бахын, — бурада диггәтәлајиг јерләр вар. Биз, әдәбијјат тарихчиләримизин нәзәрини бах бунлара чәлб етмәлијик. Бунлар бу күн халг психолокијасыны өјрәнмәк үчүн даһа лазым вә вачиб олан әсл халг јарадычылығыдыр»[1].

Халг ичәрисиндә јашамагда олан бир сыра нағыллар да мадәршаһлыг дөврү галыгларынын, ибтидаи инсанын мүхтәлиф тәбиәт һадисәләри һаггындакы анлајышларынын, әмәк аләтләри ихтирасынын, һәјат һадисәләринә мүнасибәтин вә саирәнин изләрини тапырыг. Бу мә'нада Азәрбајчан нағылларына нәзәр салдыгда орада халгын истәк вә арзуларыны тәчәссүм етдирән, онун азадлыг вә хошбәхтлијини горујуб сахлајан мәрд, чәсарәтли, ағыллы, тәдбирли гәһрәманларла гаршылашырыг. Белә гәһрәманлар ичәрисиндә гадынлар да хүсуси јер тутур. Онлар өз фәдакарлыглары, бачарыглары илә кишиләрлә бир сырада дурур, чәсарәт вә ағыллы ишләри илә диггәти чәлб едирләр. Нағылларымыздакы мүсбәт гадынлар өз севкиләри уғрунда мүбаризә апарыр, шаһлара, јерли һакимләрә гаршы халг мүбаризәсиндә јахындан фәалијјәт көстәрирләр.

Азәрбајчан нағылларында ағыллы, дәјанәтли, намуслу, вәфалы гадын сурәтләринин олмасы тәсадүфи дејилдир. Бу, һәр шејдән әввәл, зәһмәткеш халгын гадына бәсләдији мүнасибәтлә әлагәдардыр.

Нағылларда гадына даим гајғы, һөрмәт вә мәһәббәт

һисси вардыр. Гадынлар дөврүн мүһүм ичтимаи һадисәләринин һәллиндә иштирак едир вә бу саһәдә гаршыја чыхан һәр чүр маниәләрә гаршы мүбаризә апарырлар. Белә гадын сурәтләрини чәмијјәтдә тутдуглары мөвгеләринә, көрдүкләри ишләринә, характерләринә көрә шәрти олараг ики група ајырмаг олар: 1) Өз севкиләринә садиг галан, вәфалы, намуслу, мәрд, мүбариз гадынлар; 2) Чәмијјәт вә дөвләт ишләриндә дәрин зәкасы, бачарығы илә шөһрәт тапан гадынлар.

Биринчи група дахил олан гадынлар, гызлар ешг вә мәһәббәт јолунда һәр чүр чәфаја дөзүр, вәфа вә мәтанәт көстәрирләр. Бу гызлар арзуларына ујғун олараг сечиб севдикләри оғлана әрә кедирләр. Мәгсәдләринә чатмагда онлара мане олан дүшмән гүввәләрә гаршы чәсарәтлә мүбаризә апарырлар. Гејд етмәк лазымдыр ки, онлар әр сечмәк мәсәләсинә садәчә бир иш кими бахмырлар. Бунун үчүн һәр ики тәрәф бир-биринин бүтүн пис вә јахшы чәһәтләрини өјрәнир, чәтин сынаглардан чыхдыгдан сонра евләнирләр.

Гызлар чох заман оғланлары дивләр, әждаһалар, сеһрли гүввәләр илә дөјүш заманы көстәрдикләри гәһрәманлыға, онларын агыл вә бачарығына, кедәр-кәлмәз јоллардан мүвәффәгијјәтлә гајытдыгларына, сәдагәтли, мәрд, мүбариз олдугларына көрә севирләр. Онлар истәр евләнәндән әввәл, истәрсә дә сонра истәдикләри оғлана сәдагәтли олур, әсирликдә, мүһарибәдә, узаг сәфәрдә олан севкилиләрини узун мүддәт көзләјир, шәр гүввәләрин, хаин инсанларын јалан вә һијләләринә алданмајыб, шәһәрләр кечиб, өлкәләр кәзиб, нәһајәт ахтардыгларыны тапырлар. Белә гызлар намус вә шәрәфләрини һәр шејдән үстүн тутурлар. Онлар һәр һансы бир гәһрәманла, һәтта севдији, лакин әрә кетмәдији оғланла сәфәрә чыхдыглары заман јолда, мешәдә, дағда вә јердә кечәләмәк үчүн бир јердә јатмалы олурлар. Белә һалларда доғрулуг вә намус символу олараг гылынчларыны сивириб орталыға гојдугдан сонра бачы-гардаш кими јатырлар. Мәсәлән, «Падшаһ»[2] адлы нағылда Пәри падшаһ тәрәфиндән тилсимли, кедәр-кәлмәз сәфәрә көндәрилән севкилиси Мәлик Әһмәди једди ил көзләјир. Гызын көзәллијинә ашиг олан вәзир оғланлары гуш ганына батырылмыш бир көјнәји Пәри ханыма көстәриб севкилисинин өлдүјүнү јаландан хәбәр вердикдә ағыллы гыз дүшмән һијләсинә инанмајыб, ајағына дәмир чарыг ке-

јир, әлинә дәмир һәса алыб шәһәрбәшәһәр, кәндбәкәнд кәзир, хејир вә шәр гүввәләрә раст кәлир, пәһливанларла күләшир, јол јолдашы олан бир овчу илә мешәдә кечәләмәли олур. Һәр ики гәһрәман гылынчларыны сивириб орталыға гојдугдан сонра бачы-гардаш кими јатыр. Нәһајәт, Пәри ханым севкилисини дүшмәнләрин әсир етдији тилсимли галачадан хилас едиб вәтәнинә гајыдыр.

Өз севкилијиндә белә вәфалы олан гадынлар һеч бир тәһдид вә ишкәнчәдән горхмур, мүхтәлиф јолларла, әсасән, ағыл вә гәһрәманлыглары сајәсиндә дүшмәни мәғлуб едиб өз севкилиләринә говушурлар.

Мәшһур «Үч бачы»[3] нағылында сеһркар дәрвиш үч бачынын икисини сачындан асыб олмазын әзаб-әзијјәтләр верир. Кичик бачы бу вәзијјәтдән мәһарәтлә чыхыр. О, әввәлчә дәрвиши алдадыб бачыларыны хилас едир, сонра да дүшмәнини аслана једирдир. Гыз бунлара ағыл вә ирадәси нәтичәсиндә мүвәффәг олур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, гызлар әрә кедәчәкләри оғланы бир дәфә көрмәклә она ашиг олмурлар. Оғланын мәрдлијини, гочаглығыны, сәдагәтини, ағлыны, намусуну вә башга көзәл инсани хүсусијјәтләрини јохлајыр, онунла ат чапыр, ох атыр, гылынч вурур, кәмәр тутуб күләшир, чәтин тапылан сеһрли шејләр далынча тилсимли галачалара көндәрир, мүһарибә мејданында сынагдан кечирир, нәһајәт үч чәтин суал верир вә бундан сонра она әрә кетмәјә разы олурлар. «Үч шаһзадә»[4] нағылында гызлар севдикләри оғланларын ағыл вә гәһрәманлыгларыны јохладыгдан сонра онларла евләнирләр. «Илјасын нағылы»нда[5] ағыллы вә көзәл бир гыза һамы ашиг олур. Ону алмаг үчүн бүтүн өлкәләрдән јүзләрлә шаһлар, шаһзадәләр, вәзир, вәкил оғланлары, ады дилләрдә әзбәр олан гүввәтли пәһливанлар елчи кәлир. Гыз һамысына тапмача шәклиндә чәтин суаллар верир вә һеч ким тапа билмәдији үчүн мә'јус гајыдармыш. Лакин, бағбан оғлу Илјас гызын суалларына чаваб вериб онун мәһәббәтини газандыгдан сонра мәгсәдинә наил олур. Тапмача шәклиндә верилән һәмин суаллар ашағыдакылардыр: «Гыз, Илјасын габағына гајчы, кағыз, бир топ ијнә вә нар гојур. Илјас мәтләби анлајыб ијнәләри нарын үстүнә санчыр, кағызы гајчы илә кәсдикдән сонра суалын чавабыны белә изаһ едир: Ијнәләри нарын үстүнә вурдум ки, јә'ни бәдәними охласалар да мәндән сирр ала билмәзләр, гајчыјнан кағызы доғрадым ки, мәни бу кағыз кими кәссә-

ләр дә һеч кимә сирр вермәрәм»[6]. Бурада инсан ағлы, ирадәси тәсвир едилмишдир. Оғланларын ағыл вә ирадәләрини јохлајан белә ағыллы гызлара нағылларымызда олдугча чох тәсадүф едилир.

Нағылларда тәсвир едилән вә бизим шәрти олараг икинчи група дахил етдијимиз гадынлар нәинки аиләмәишәт мәсәләләриндә, мәһәббәтләриндә мөһкәм олур, ејни заманда бөјүк ичтимаи мәсәләләрин һәллиндә иштирак едир, һәр чүр әдаләтсизлијә гаршы мүбаризәдә өз ағыллы мәсләһәтләри, гәһрәманлыглары илә фәргләнирләр. Белә гадынлар өз халгынын мүбаризә тарихиндә, ичтимаи һәјатын бөјүк һадисәләриндә фәал иштирак едирләр. Онлар башга падшаһларын тапмача шәклиндә көндәрдикләри вә бүтүн сарај адамларынын тапа билмәдији дипломатик суаллара чаваб вериб өлкәни дүшмән һүчумундан хилас едир, әһалини әдаләтлә идарә етмәк ишиндә шаһлара, вәзирләрә ағыллы мәсләһәтләр верир, беләликлә дә дөвләт ишләриндә иштирак едирләр. Үмумијјәтлә, мөһкәмлик, сәдагәт, намус, ағыл Азәрбајчан нағылларындакы гадынларын әсас характер хүсусијјәтләридир.

«Нардан гыз»[7], «Нушапәри»[8] кими нағылларда гадынлар нәинки севкиләриндә мөһкәмлик көстәрир, ағыллы ишләр көрүр, һәтта бә'зән кишиләрдән даһа ағыллы һәрәкәт едирләр.

«Нардан гыз»ын нағылында Гогуд адлы падшаһын зүлмкарлығы тәсвир едилир. Гогуд о гәдәр зүлмкардыр ки, һамы ондан горхур. Бир күн падшаһ јуху көрүр, јухуну јозан мүнәччимләр дејирләр ки, он дөрд јашында бир гыз ушағы сәни өлдүрәчәкдир. Шаһ чанынын горхусундан өлкәдә јени доғулан гыз ушагларынын һамысыны бешикдә икән оғурладыб өлдүртдүрүр. Бүтүн әһали әли гојнунда галыр. Һеч ким ушаг гатилини тапа билмир. Нәһајәт, Нардан адлы гыз падшаһын сиррини өјрәниб, ондан әдаләтлә интигам алараг халгы бәладан хилас едир.

Тәкликдә мүбаризә апаран Нардан ханым пәһливан палтары кејиб шаһын гошунлары ичәрисиндә әлиндә гылынч сағдан вуруб солдан чыхыр, солдан вуруб сағдан чыхыр, мәшһур пәһливанлары гылынчдан кечириб ахырда шаһын өзү илә вурушмаға башлајыр. Нарданын шаһла вурушмасы нағылда белә тәсвир едилир:

«Ахырда Гогуд падшаһ мејданда Нардан ханымла гылынчбагылынч кәлди. Көрдүләр ки, гылынчдан бир

шеј чыхмады, әл атдылар топпуза, бахыб көрдүләр топпуздан да бир шеј чыхмады, башладылар күч еләмәјә. Әл атдылар бир-биринин кәмәрләринә. Һеч биринин бири-биринә күчү чатмады. Ахырда Нардан ханым лап тәнкә кәлди, әл атыб тутду Гогуд падшаһын кәмәриндән, нәрә чәкиб көтүрүб чырпды јерә; чыхыб синәсинин үстүнә башыны кәсиб кечиртди низәнин учуна[9].»

Нағылын сонунда Нардан Гогудун зүлмкарлығыны, инсан гатили олдуғуну халга билдирир. Чамаат падшаһа лә'нәт охујуб, Нардан ханымы алгышлајыр.

«Нушапәринин нағылы»нда исә Нушапәри пәһливан палтары кејиб шәһәрләр кәзир, һәр чүр һагсызлыға гаршы мүбаризә апарараг јохсуллара көмәк едир. Пәһливанлар јыхыр, ишғалчы ордулары мәғлуб едир, һәтта өз атасынын халга зүлм едән дарғасыны өлдүрүр. Лакин зүлмүн јенә давам етдијини көрән Нушапәри һагсызлығын әсл сәбәбкары олан залым атасына гаршы чыхараг ону мејданда өлдүрүр, өлкәнин шаһлығыны әдаләтли әлләрә тапшырыр.

Нағылларда гадынларын дөвләт ишләриндә иштирак етмә формалары һаггында да мараглы мә'луматлар вардыр. «Һатәм»[10] адлы нағылда әслиндә јохсул тәбәгә ичәрисиндән чыхмыш шаһзадә гыз Һатәмдән чох-чох сәхавәтли вә јохсулларын гејдинә галан олдуғуну сүбут едир. Һатәм сарајынын једди гапысындан күмүш габларда чамаата јемәк пајлајырдыса, гыз гырх гапыдан гызыл нимчәләрдә јемәк пајлајыб, ачлары, јохсуллары једиздирир. Бу мотив нағылларда гадынын дөвләт ишләриндәки ролуну көстәрән мараглы чәһәтләрдәндир. Һәмин мотив ики һалда јарана биләрди. Биринчи һалда нағылын јарандығы дөврдә олан һадисәләрин бә'зиләри мүбалиғәли шәкилдә өз әксини сүжетә кәтирәр, дикәр тәрәфдән исә халг истәк вә арзуларынын бәдии шәкилдә тәрәннүмү бәдии дилдә чанландырылырды.

Үмумијјәтлә, нағылларымызда гадынларын мәгсәдә чатмаг үчүн һәр чүр әзаб-әзијјәтләрә гатлашмасы, бу јолда чанындан кечмәси, кечәләр пәһливан палтары кејиб залым шаһларла мүбаризә апармасы мотивләри, шүбһәсиз, дөврүн ичтимаи ганунларынын нәтичәси кими әмәлә кәлмиш һагсызлыг вә зоракылыглар илә әлагәдар иди.

Халгымызын тарихинә нәзәр салдыгда, Азәрбајчан гадынларынын, доғрудан да, истиглалијјәт, хошбәхтлик

уғрунда харичи ишғалчылара вә дахили зүлмкарлара гаршы әсрләр боју мүбаризә апаран аталарындан, әрләриндән, гардашларындан һеч дә керидә галмадыгларыны көрүрүк. Проф. З. Ибраһимов гадынларымызын гәһрәман кечмишиндән бәһс едәрәк јазмышдыр: «Азәрбајчан гадынлары ова кедәркән вә ја кишиләрлә бирликдә, дүшмәнә гаршы давада каман, тәбәрзин вә јүнкүл галханла силаһланырдылар. Онлар бәдәнләрини горумаг үчүн көндән тикилмиш палтар кејәр, белләринә көн кәмәр бағлар вә башларына дәбилгә гојардылар. Узун мүддәт һәрби ишлә мәшғул олмаг вә вурушмаларда сынагдан кечмәк өлкәмизин гадынларында көзәл дөјүш бачарығы јаратмыш вә онлары дүшмәнә гаршы зәһмли бир гүввә етмишдир»[11].

Азәрбајчан гадынларынын һәрби мәһарәтини гәдим јунан шаири Есхил дә әсәрләриндә тәсдиг вә тәсвир едәрәк јазмышдыр ки, Мидија вә Гафгазда јашајан гызлар дөјүшләрдә горхмаздырлар.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, Азәрбајчан гадынларынын нағылларымыздакы мүдриклији, гәһрәманлығы, мәрдлији онларын тарих боју газандыглары инсани кејфијјәтләрдир.

МӘНБӘЛӘР

[1] Ситат Н. П. Андрејевин «Русский фольклор», хрестоматия, (Изд-во Учпедгиз, 1938, сәһ. 29) китабындан көтүрүлмүшдүр.

[2] Бу нағылы 1951-чи илдә Кировабадда 75 јашлы Иса адлы гоча бир нағылчыдан топламышыг. Белә мотивдә нағыллардан онларчасы нәшр олунмушдур. Лакин бу нагыл даһа характер чәһәтләрә малик олдуғу үчүн ону мисал көстәрмәји даһа үстүн билдик.

[3] Азәрбајчан нағыллары, 1-чи чилд, Бакы, 1941, сәһ. 150.

[4] Јенә орада, сәһ. 194.

[5] Јенә орада, сәһ. 183.

[6] Јенә орада, сәһ. 183.

[7] Јенә орада, сәһ. 150.

[8] Јенә орада, сәһ. 242.

[9] Јенә орада, сәһ. 260.

[10] Азәрбајчан нағыллары беш чилддә, 2-чи чилд, Бакы, Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1961, сәһ. 23.

[11] З. Ибраһимов. Азәрбајчан гадынларынын гәһрәман кечмишиндән, Бакы, Азәрнәшр, 1942, сәһ. 4.

Тәһмасиб Фәрзәлијев

АЗӘРБАЈЧАН АТАЛАР СӨЗҮ ВӘ МӘСӘЛЛӘРИНИН ӨЗҮНӘМӘХСУСЛУҒУ ВӘ БӘ'ЗИ ДИКӘР ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНӘ ДАИР

Башга халгларын фолклорунда олдуғу кими, Азәрбајчан халгынын да шифаһи әдәбијјат хәзинәсиндә мүһүм јерләрдән бирини аталар сөзү вә мәсәлләр тутур. Бу жанр, мә'лумдур ки, мәнсуб олдуғу һәр бир халгын зәнкин һәјат тәчрүбәсини, онун та гәдимдән башламыш сон дөврләрә гәдәр мәшғул олдуғу фәалијјәт саһәсини—әмәјини, пешәсини, дүнјакөрүшүнү, арзу вә истәјини мүдрикчәсинә ифадә едир. Һәјатын, мәишәтин, дүшүнчәнин ән дүрүст тә'рифи вә гијмәти бу жанрда өз ифадәсини тапмышдыр. Сон дәрәчә јығчам, лаконик ифадәләрлә бөјүк фикирләр, анлајышлар билдирмәк бу жанрын әсас хүсусијјәтләриндәндир. Халг тәфәккүрүнүн бу чәһәтләрини нәзәрдә тутараг В. И. Ленин Бонч-Брујевичлә сөһбәт заманы демишдир: «...Ахы, халг күтләләринин бу чохәсрлик јарадычылығы онларын ајры-ајры дөврләрә мәхсус дүнјабахышыны әкс етдирир»[1].

Тәкчә, бу факты көстәрмәк кифајәтдир ки, В. И. Ленин әсәрләриндә үч минә јахын аталар сөзү, мәсәл вә һикмәтли сөз ишләтмишдир[2].

Аталар сөзү вә мәсәлләрдән бәһс ачан А. С. Пушкин демишдир: «...Бизим һәр бир мәсәлимиздә нә гәдәр дәрин вә инчә мә'на вардыр, онлар нә гәдәр көзәл, нә гәдәр гијмәтлидир»[3].

М. Горкинин аталар сөзү вә мәсәлләрә вердији тә'риф исә өз актуаллығыны, елми дәјәрини бу күн дә сахламагдадыр: «халг күтләсинин тәфәккүрүнү, хүсусән ибрәтамиз бир тамлыгда мәһз аталар сөзү вә мәсәлләр ифадә едир»[4]. «Мән аталар сөзүндән, башга сөзлә десәк, афористик тәфәккүрдән чох шеј өјрәнмишәм»[5].

Аталар сөзү вә мәсәлләр «...һәмишә гыса олур, лакин онларда там китаблар долусу ағыл вә һиссләр вардыр»[6]. Бу нүмунәләр халгымызын кечмиш һәјатыны, тәфәккүрүнү, арзу вә истәјини, доғма торпаға олан мәһәббәтини, бу мәһәббәтдән доған гүруру, әхлаг вә ичтимаи әлагәләр һаггындакы тәсәввүрләрини, ичтимаи-сијаси көрүшләри-

ни, нәчиб ән'әнәләрини бу вә ја дикәр дәрәчәдә экс етдирир.

Истәр Азәрбајчан, истәрсә дә башга халгларын аталар сөзләри вә мәсәлләри китабларында «һикмәтли сөзләр», «ибрәтли сөзләр», «ганадлы сөзләр», «гызыл сөзләр» ифадәләринә тез-тез тәсадүф олунур ки, бунлар да һәмин анлајышларын синонимләридир. Бу синонимләр вахтилә Азәрбајчан дилиндә «нәшидә», «шаһ бејт», «әгвали-һәкиманә», «кәлами-күбар», вә с. сөз вә бирләшмәләр васитәсилә ифадә олунмушдур.

* *
*

Мәшһур рус дилчиси Владимир Далдан башлајараг аталар сөзү вә мәсәлләрдән бәһс едән бүтүн тәдгигатчылар бу анлајышлар арасында охшар вә фәргли чәһәтләр көрмүшләр. Белә бәнзәр вә ајырдедичи хүсусијјәтләр Азәрбајчан аталар сөзү вә мәсәлләри арасында да мөвчуддур. Һәмин мәсәләдән бәһс ачан Б. Таһирбәјов јазыр: «Аталар сөзүнү мәсәлләрдән кәскин сурәтдә ајырмаг олур. Бу мәсәлә кениш әдәбијјата вә әсаслы тарихә маликдир. Лакин бунунла белә, халг мүдриклијинин бу ики нөвү тәчрүбәдә тез-тез гарышдырылыр. Азәрбајчан филолокијасында «аталар сөзү» башлығы алтында: аталар сөзләри, мәсәлләр, зәрби-мәсәлләр, афоризмләр (сентенции, присловья, приговорки, прибаутка, клички прозвища, поверья, угроза, упрёки, пожелания, примети, меткие слова) вә ганадлы сөзләр нәзәрдә тутулур»[7].

Диггәт едилсә аталар сөзү вә мәсәлләрин, доғрудан да, башга-башга анлајышлар олдуғу нәзәрә чарпар. Бунлар нә форма, нә мә'на вә нә дә мәзмуна көрә бир-бирләринин ејни дејилләр.

Рус аталар сөзүнү топлајыб нәшр етдирән В. Дал јазыр ки, мәсәл (поговорка) әсас е'тибарилә мәчази ифадә тәрзидир. Онларда шејләрин ады чәкилир вә шејләрә ишарә едилир[8]. М. А. Рыбникова көрә исә мәсәл битгдә мүәјјән тәркибдир, ифадәдир, мүһакимәнин бир үнсүрүдүр. Аталар сөзү исә там һөкмдүр, битмиш бир фикирдир[9].

Азәрбајчан алимләриндән С. Чәфәров бу мәсәләдән бәһс едәркән јазыр: «... Мәсәлләрдә аталар сөзләриндән фәргли олараг фикир нисбәтән даһа там шәкилдә ифадә олунур вә бундан нәтичә чыхарылыр. Бундан башга мә-

сәлләр мүәјјән һәдәф күдүр, бу вә ја дикәр шәхсин хүсусијјәтинә аид олур»[10].

Доғрудан да, мәсәлләр мүәјјән «рәвајәт вә тарихчәләр» илә әлагәдар мејдана кәлир. Онун архасында бир әһвалат, һекајәт, рәвајәт, нағыл дурур. Тәсадүфи дејил ки, дилимиздә белә бир ифадә вардыр: «бир мәсәл чәким», «мәсәлдә дејилир». Һәмин әһвалатын адына да «мәсәл» дејилир. Демәли, мәсәл әслиндә бир әһвалатын, бу әһвалатдан доған үмумиләшмиш ифадәнин адыдыр. Бурадан белә нәтичә һасил олур ки, дилимиздә «мәсәл» сөзү ики мә'на дашыјыр. Әввәлә, о мүәјјән әһвалат, һадисә вә тәмсили хатырладыр, икинчи мә'нада исә бунлардан һасил олан нәтичә баша дүшүлүр. Мәсәлән, тәнбәлләр илә әлагәдар сөјләнилән «Мәним дә јеримә јандым де» ифадәсини ешидәркән һәр кәс бу нүмунәнин һарадан јарандығыны вә мәсәл олдуғуну билир. Лакин бу кими мәсәлләр, адәтән, гәдим дөврләрин мәһсулу олур. Онларын әлагәдар олдуғу әһвалат кет-кедә унудулур вә онлар аталар сөзүнә чеврилир. Демәли, мәсәлләр илә аталар сөзләри арасындакы фәргләрдән бири будур.

Аталар сөзүнү мәсәлдән фәргләндирән икинчи әламәт биринчинин там һөкм билдирмәси илә јанашы, һеч бир һәдәф, шәрһ күдмәмәсидир. Мәсәлән:

Ишләмәјән дишләмәз.
Һалва-һалва демәклә ағыз ширин олмаз.
Нә әкәрсән, ону бичәрсән вә с.

Бунлар аталар сөзләридир. Һәм дә там битмиш һөкмләрдир. Онларын әлавә изаһа, шәрһә еһтијачы јохдур вә һеч бир конкрет шәраитлә әлагәдар дејилдир. Онлар тарихән конкрет һадисәләрдән, әһвалатлардан төрәмиш олсалар да индики шәраитдә һәр чүр конкретликдән узаг олан һөкмләрдир. Онлары истәнилән мүхтәлиф һадисә, шәраит, әһвалат, әшја вә шәхс илә әлагәдар ишләтмәк мүмкүндүр.

Мәсәлләр исә С. Чәфәровун гејд етдији кими конкрет һәдәф күдүр. Бунунла белә, мәсәлләри сөз вә бирләшмә әлавә етмәклә аталар сөзүнә чевирмәк мүмкүндүр.

Аталар сөзләри илә мәсәлләр шәкли әламәтләринә көрә дә фәргләндирилмишдир[11]. Лакин аталар сөзү вә мәсәлләр форма вә заһири әламәтләринә көрә дејил, башлыча олараг мә'наларына көрә бир-бириндән ајрылыр.

* * *

Аталар сөзү вә мәсәлләр мәнсуб олдуғу халгын әмәји, тәсәррүфаты, мәишәти, јашајышы, адәтләри, әхлаги көрүшләри илә бағлы мејдана кәлир.

Дилимиздәки һәр һансы аталар сөзү вә мәсәлин мәншәјини тапмаг вә нә заман јарандығыны тә'јин етмәк чәтиндир. Буна бахмајараг елә аталар сөзләри вардыр ки, онлар тарихи сәчијјә дашыјыр, реал һадисәләр, шәхсијјәтләр әсасында мүәјјәнләшдирилир. Мәсәлән: «Һәр охујан Молла Пәнаһ олмаз» вә буна бәнзәр нүмунәләр бу гәбилдәндир.

Аталар сөзү вә мәсәлләрин јаранма јолларыны тәхминән ашағыдакы груплара ајырмаг мүмкүндүр: Әмәк вә тәсәррүфатла бағлы мејдана кәлән; Мүәјјән пешә, сәнәт вә мәишәтин башга саһәләри үзрә јаранан; Тарихи һадисәләр, шәхсијјәтләр, рәвајәтләр, әфсанәләрлә әлагәдар мејдана кәлән; Шифаһи әдәбијјатын мүхтәлиф нөв вә жанрларындан төрәнән; Јазылы әдәбијјатдан халга кечән — аталар сөзү вә мәсәлләр.

Аталар сөзү вә мәсәлләрин чоху әмәк, тәсәррүфат вә мәишәтин мүхтәлиф саһәләри илә бағлы олараг јаранмышдыр. М. Горки «сөзүн мәншәји әмәкдәдир» — демәкдә тамамилә һаглыдыр. Доғрудан да, аталар сөзүнүн әксәријјәти әмәклә — тәсәррүфатын мүхтәлиф саһәләри илә әлагәдардыр. «Ишләмәјән дишләмәз», «Әмәксиз јемәк олмаз», «Чәфа чәкмәсән сәфа көрмәзсән», «Аләт ишләр, әл өјүнәр, гылынч ишләр, гол өјүнәр», «Бир иши гуртармамыш, о бири ишдән јапышма» вә с. кими аталар сөзү вә мәсәлләр һеч шүбһәсиз зәһмәткеш инсанын фајдалы, кәрәкли әмәјинә шүурлу мүнасибәтиндән доғмушдур.

Аталар сөзү вә мәсәлләрин бир гисми ибтидаи инсанын овчулуг фәалијјәти илә әлагәдар јаранмышдыр. «Гушу гуш илә тутарлар», «Овчу овда, јолчу јолда», «Атылан ох кери гајытмаз», «Оху атыб јајы кизләтмә», «Асланын еркәји, дишиси олмаз», «Чала-чала чалаған олар», «Ағ ајы ојнамаз», «Алычы гушун димдији әјри олар», «Ағзы илә гуш тутур», «Ајы бәркә дүшәндә, баласыны ајағы алтына алар», «Ајы илә бир чувала кирмә», «Ајы талашаја бахан кими бахыр», «Асланын горхусу гарынчадандыр», «Дәрә хәлвәт, түлкү бәј», «Довшана гач дејир, тазыја тут».

Бу типли аталар сөзү вә мәсәлләр овла, овчулугла

тәмасда олан әмәји, мәшғулијјәти нечә дә дүзкүн сәчиј-јәләндирир.

Ашағыдакы аталар сөзү вә мәсәлләрин малдарлыгла мәшгул олан зәһмәткеш инсанлар тәрәфиндән јарадылдығына шүбһә ола билмәз: «Ајрана кәлән чанағыны бөјрүнә сыхар», «Алма күрән, сатма күрән, мин күрәндән бир күрән», «Арыг ата гујруғу да јүкдүр», «Архалы көпәји гурд басар», «Артыг јағын шорбаја нә зәрәри?», «Ат кетди, өркәни дә апарды», «Бирә дә һо де, минә дә?», «Чамыш баласынын гујруғу ағ олар», «Чамыш илә кәзән дананы гурд јејәр», «Данышыг дананы гурда верәр», «Дәвәни јатырмајынча јүкләмәк олмаз», «Кәләр гатыг јејәрик, кәлмәз суд», «Нә гојуна кедәр, нә гапыда һүрәр» вә с.

«Бир буғда әкмәсән, мин буғда бичмәзсән», «Истәјирсән бол чөрәк — ал әлинә бел күрәк», «Ағлы олан гышын гејдинә јајда галар», «Торпаг дејәр: «Өлдүр мәни, дирилдим сәни!», «Вәл кәрәк көзәл дөјә, көзәлдән бугда чыха», «Чүтә кедән өкүз, көзүндән танынар» кими онларча аталар сөзү вә мәсәлләр әкинчи шүурунун бәһрәсидир.

«Бир әлдә ики гарпыз тутмаг олмаз», «Баға бахарсан бағ олар, бахмазсан даг олар», «Бал тутан бармаг јалар», «Зәһмәт чәкмәјән бал јемәз» кими аталар сөзү вә мәсәлләр бостанчы, бағчы, арычы тәфәккүрүнүн мәһсулудур.

Аталар сөзү вә мәсәлләрин бир һиссәсинин мәншәји сәнәт вә пешә илә баглыдыр.

«Чәһрә әјирсән, дон ијәси оларсан», «Дәмири күрәдән дәмир чыхардар», «Дәрзи өз јыртығыны јамамаз», «Дәрзијә көч дедиләр, ијнәсини јахасына санчды» кими ифадәләр тохучу, дәмирчи, дәрзи пешәси вә сәнәтиндән мејдана кәлмишдир.

Бу жанрын ичәрисиндә тарихи һадисәләр, шәхсијјәтләр, рәвајәтләр, әфсанәләрлә әлагәдар мејдана кәлән нүмунәләр дә вардыр: «Елә бил Надири тахтда көрүбдүр», «Өзү төвләдә јатыб, султан Маһмуду јухуда көрүб», «Нуһ әјјамындан галыб», «Елә бил буғда јејиб чәннәтдән чыхыб», «Елә бил бейишти сатын алыб».

Ајры-ајры дөврләрдә јаранан бу типли мәсәл вә аталар сөзләри артыг тарихиликдән чыхыб мәчази мә'нада ишләнмәкдәдир.

Мәишәт һадисәләри илә әлагәдар мејдана кәлән аталар сөзү вә мәсәлләрә ики нүмунә көстәририк. Онлардан

бири «саггалым јохдур сөзүм өтмүр» мәсәлидир. Бу мәсәлин гәдим әфган адәтиндән доғулдуғу еһтимал олунур. Куја әфган падшаһындан ричасы олан бир шәхс диләјини сөјләмәздән әввәл падшаһын саггалындан јапышармыш, онда саггал «әдаләт гапысы» кими тәләгги олунармыш».[12]

Икинчиси «һамам сују илә дост тутур» мәсәлидир ки, бунун да гәдим бир адәтлә бағлы олдуғу күман едилир.

Кечмиш гајдаја көрә, һамамда гоча арвадлар кәнчләрдән биринә јанашыб онун јанында отурардыса, кәнч она өз мәһәббәтини билдирмәк үчүн гочанын башына бир сатыл су төкәрмиш. Бә'зән сәһвән исти су јеринә гочанын башына сојуг су да төкәрмишләр. О бир нөв һөрмәт вә еһтирам әламәти сајылырмыш. Бу адәтин адына һамам сују илә дост тутмаг дејәрдиләр ки, бу мисал инди дә ел арасында ишләнмәкдәдир[13].

Аталар сөзү вә мәсәлин бир гисмини шифаһи әдәбијјатын нөв вә жанрлары вермишдир.

«Өлүб Фәрһад, кәлмир күлүнкүнүн сәси», «Фәрһад кими күлүнк вурур», («Фәрһад-Ширин»), «Лејлијә Мәчнун көзү илә бах» («Лејли-Мәчнун»), «Әсли олмасајды, Кәрәм дағлара дүшмәзди» («Әсли-Кәрәм»), «Чох адам атасыны кор еләди ки, Короғлу десинләр», јахуд «Сән ки, олдун дәјирманчы, чағыр кәлсин дән Короғлу» («Короғлу») вә с. мәсәлләр дастан вә һекајәләр әсасында јаранмышдыр.

«Күл тәпәчик олмаз», «Әски памбыг без олмаз», «Гара дүшмән дост олмаз», «Чыхан чан кери кәлмәз» вә с. кими аталар сөзү вә мәсәлләр «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанындан бизә јадикардыр.

Аталар сөзү вә мәсәлләрин сај артымында ләтифә, бајаты, тапмача, нағыл вә с. жанрлар мүһүм рол ојнамышдыр .

Адам вар ки, адамларын нахшыдыр,
Адам вар ки, диндирмәсән јахшыдыр.

гошмадан;

Моллаја дедиләр алмаг илә нечәсән,
Деди: Алычы гуш кими. Вермәк илә нечәсән?
Деди: башына сөз гәһәтдир.

лэтифэдэн;

Јери-јери күркү јыртыг,
Нәјиндир мәндән артыг;
Итим итинә бәрабәр,
Тулам өзүндән артыг.

бајатыдан;

«Аләми бәзәр, өзү лүт көзәр»
«Узун гыз ловға кәзәр».
«Әтиндән кабаб олмаз,
ганындан каса долмаз».

тапмачадан;

«Јахшылыг елә ат дәрјаја, балыг билмәсә, халыг биләр», јахуд «Өзүм-өзүмә еләдим, күлү көзүмә еләдим» нағылдан јаранмышдыр.

Аталар сөзү вә мәсәлләрин јаранмасында јазылы әдәбијјатла шифаһи әдәбијјатын гаршылыглы фајдаланмасы мүһүм рол ојнајыр.

Аталар сөзүнүн мәншәји ичтимаи вә синфи бахымдан зиддијјәтлидир. Чүнки онларда фолклорун башга нөвләриндә олдуғу кими мүхтәлиф синфин, зүмрә вә тәбәгәләрин мәфкурәси, дүнјабахышы ифадә олунмушдур. Мәсәлән, гадын һаггында һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи дини е'тигад вә еһкамлары һәм тә'риф, һәм дә тәнгид едән, истисмарчы синфә һәм итаәт тәләб едән, һәм дә онлара гаршы үсјана чағыран јүзләрлә аталар сөзү вардыр. Адамы фәал олмаға, ишә, зәһмәтә чағыран «Бу күнүн ишини сабаһа гојма», «Иш јејәси ишдә кәрәк» кими аталар сөзү илә јанашы, эталәт вә тәнбәллији тәблиғ едән «Иш әлдән гачмыр ки,» «Јатан апарар» кими мәсәл вә аталар сөзүнә дә тәсадүф едилир. Јахуд, истисмарчы синифләрин нүмајәндәләринә гаршы кин вә нифрәт һисси ифадә едән «Ағ ајы илә чаһил ағаја гуллуг еләмә», «Бәјлә бостан әкәнин тағы чијниндә битәр», «Бәјләрә инанма, суја дајанма», «Бәјин көлкәсиндәнсә, итин дахмасы јахшыдыр», «Хана нөкәр оланын ајағыны даш апарар», «Зүлм еләјән, ган төкән, ја хан олар, ја солтан» вә с. бу гәбил кәламларла јанашы, «Касыба огул олунча, дөвләтлијә гул ол» кими аталар сөзү дә вардыр. Гадын һаггында бир тәрәфдән «Атдыр мураддыр — гадасын алдығым — арваддыр», «Асланын еркәји, дишиси олмаз», дикәр тәрәфдән исә: «Арвадын сачы узун олар, ағлы көдәк», «Иш ки галды арвада, өлән күнү сал јада» вә с. дејилир. Аллаһ һаггында һәм «Аллаһа үмид олан ач јашар», «Аллаһсыз јердә отур, бөјүксүз јердә отурма»,

һәм дә «Аллаһ кәрим падшаһдыр», «Аллаһ эли һәр әлдән учадыр», «Аллаһ верәнә гане олан, гәни олар» вә с. бу кими аталар сөзүнә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Ејни мәсәләјә бу чүр икитәрәфли мүнасибәтин әсас сәбәби мүхтәлиф синиф, зүмрә вә тәбәгәләрин һәјата, чәмијјәтә, ичтимаи варлыға субјектив мүнасибәтләринин нәтичәсидир. Буна көрә дә бу саһә үзрә тәдгигат апаранлар итаәтчилик вә гејри-реал идејалар тәблиғ едән фолклор нүмунәләри әмәкчи халгын дејил, истисмарчы синифләрин мәһсулудур демәкдә һаглыдырлар.

Аталар сөзү дә мәсәлләрдә икитәрәфли вә бир-биринә зидд фикирләрин олмасы бир дә ондан ирәли кәлир ки, онлар ичтимаи һәјатын мүхтәлиф саһәләриндә, мүхтәлиф фәалијјәтләрдә, мүхтәлиф шәраитдә вә игтисади зәмин үзәриндә јарадылмышдыр. Онлары јарадан вә һәтта ејни синфә, зүмрәјә мәнсуб олан инсанларын өзләри дә һәјат тәчрүбәси вә биликләри е'тибары илә ејни сәвијјәдә олмамышлар. Мәһкум халг бир чох тәбиәт һадисәләри һаггында дүзкүн мә'лумата малик олмадығындан үзүнү бә'зән көјләрә, тәбиәтә вә мөвһуми гүввәләрә тутмушдур.

* *
*

Аталар сөзү мөвзу, мәзмун вә поетик чәһәтдән һәм зәнкин, һәм дә чох мүрәккәбдир. Она көрә мүрәккәбдир ки, онлар һәјатын бүтүн саһәләринә аид олурлар. Буна бахмајараг, аталар сөзү вә мәсәлләрини мәзмун вә мә'на чаларлыгларына көрә груплашдырыб тәхминән ашағыдакы шәкилдә тәсниф етмәк мүмкүндүр.

Халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләри илә бағлы әмәји, зәһмәти, пешәни, сәнәти, елми, ағылы тәгдир вә тәблиғ; Инсана хас олан нәчиб сифәтләри тәрбијә едән; Тәнбәллик, бекарчылыг, јаланчылыг, икиүзлүлүк, пахыллыг вә с. бу кими ејбәчәр сифәтләри писләјән; Әхлаг-тәрбијә, аилә-мәишәт мәсәләләри илә бағлы; Вәтән, ел, халг, һүгуг, дин вә с. мәсәләләрә тохунан аталар сөзү вә мәсәлләр.

Аталар сөзү вә мәсәлләр истәр мөвзу, истәрсә дә мәзмунларына көрә әсас е'тибары илә ики мә'налы олур. Јә'ни әкәр һәр һансы бир аталар сөзү вә ја мәсәлдә бир шеј, бир иш, әмәл вә ја һадисә, фикир вә с. тәнгид едилиб писләнирсә, һәмин шејин, фикрин антоними тә'рифләнир, тәгдир вә тәблиғ олунур. Мәсәлән, «Тәнбәллик азар ар-

тырар», «Бекарчылыг корлуг кәтирәр», «Ишләмәк чаны саф едәр», «Иш инсанын чөвһәридир».

Сәфәрдән, гүрбәтдән сөһбәт дүшән кими, дәрһал ел, Вәтән, доғма торпаг јада салыныр. «Вәтәнә кәлдим имана кәлдим», «Доғма јурд ширин олар», «Һәр кәсә өз Вәтәни әзиздир», «Бу дүнјада ширин шеј бир анадыр, бир Вәтән» һөкмләри верилир.

Фәрдијјәтчилик, хүсусијјәтчилик психолокијасы «Ел јығылса зәрби кәрән сындырар», «Баш-баша вермәјинчә даш јериндән галхмаз», «Ел күчү, сел күчү», «Бирлик һарда, дирилик орада» кими һөкмләр гаршысында тәслим олур.

Јаланчылыға, икиүзлүлүјә, тамаһкарлыға, пахыллыға гаршы «Јаланчыны мәнзилинәчән говарлар», «Каһ нала дөјүр, каһ мыха», «Артыг тамаһ баш јарар», «Пахыл артмаз» кими аталар сөзү вә мәсәлләр дајаныр.

«Бири өлмәсә, бири дирилмәз», «Ата олмајан ата гәдри билмәз», «Әлдән галан әлли ил галар», «Атылан ох кери гајытмаз», «Ағачы ичиндән гурд јејәр», «Балыг судан чыхды, өлдү», «Јанан јердән түстү чыхар», «От көкү үстә битәр» кими һөкмләр һәјат тәчрүбәсинә, билијә, елмә әсасланыр.

Дини-әхлаги көрүшләр аталар сөзү вә мәсәлләрдә ифша мәзмунунда олур. «Аллаһ ев јыхана ев тикәр», «Аллаһ ишләјәнә вермәз, дишләјәнә верәр», «Ишин дүшдү сәбрә, кет узан гәбрә» кими анти-дини мотивләрдә аллаһын варлығына, онун инсанлара көмәк әли узатмасына шүбһә едилир. «Һачы дедијинин хачы голтуғундан чыхды», «Дәвә Мәккәјә кетмәклә һачы олмаз», «Һачылар Мәккәјә кетди гапылары ачыг гојун, кәлдиләр гапылары бағлајын» кими мәсәлләр дин хадимләринә мәнфи мүнасибәтин нәтичәсидир. «Дуа охумагла донуз дарыдан чыхмаз», «Ешшәјин дуасы мүстәчаб олсајды Карван јолда галарды», «Аллаһ итин дуасыны тутсајды әт көјдән јағарды», «Гурда Гур'ан охудулар, деди: «тез елә сүрү узаглашды» кими мотивләрдә дини тә'лимә, гур'ана истеһза едилир.

Дин әлејһинә аталар сөзү вә мәсәлләрин чохунда руһаниләр шөһрәт дүшкүнү, ачкөз, јаланчы, ахмаг, тамаһкар, сыртыг вә с. сифәтдә көстәрилир. Молланын ачкөзлүјү вә гарынгулулуғуна аид дејилмиш аталар сөзү вә мәсәлләр даһа чохдур: «Моллаја ал молла демишләр, вер молла демәмишләр», «Молла дојдум демәз», «Молла

тулуг зурнасына бэнзэр, гарны дојмаса сэси чыхмаз» вә с. Аталар сөзү вә мәсәлләрдә дин нумајәндәләри олан газыја, сејидә, дәрвишә дә еіни мүнасибәт бәсләнилмишдир: «Газы шикајәтә кәләнин бир көзүнә бахар, бир әлинә», «Газыја салам вердим, рүшвәт дејилдир, алмады», «Газы кәсән башын сорғу-суалы олмаз», «Һарда көрдүн Сејид, тез о јердән гајыт», «Һарда көрдүн дәрвиш, орда олар нибәт иш» вә с.

* *
*

Мөвзу вә поетик хүсусијјәтләринә көрә аталар сөзү вә мәсәлләр мүхтәлифдир. Лакин жанрын маһијјәти онун мәзмун вә форма әлванлығы илә тә'јин олунур. Бу да өз нөвбәсиндә онларын ајры-ајры тәркибли олмасына бахмајараг, бәдии формасындан данышмаға имкан верир.

Поетик форма бахымындан аталар сөзү вә мәсәлләр шәрти олараг үч һиссәјә: а) мәнтиги, б) синтаксис вә в) поетик формаја ајрылыр.

Аталар сөзү вә мәсәлләр дил чәһәтдән материала гәнаәт формасына әсасланмышдыр. Онлар әксәр һалларда изаһ вә шәрһ тәләб етмир. Бу да жанрын мәнтиги, синтаксис вә поетик гурулушундан ирәли кәлир.

Мә'лумдур ки, аталар сөзү вә мәсәлләрин чоху әсрләрин һәјат тәчрүбәсиндән ирәли кәлән мәнтиги һөкмләрдән, мүһакимәләрдән, сүбутлардан, тәсдиг вә инкарлардан ибарәт олур.

Тәдгигат көстәрир ки, бир гајда олараг аталар сөзү вә мәсәлләр бу мәнтиги һөкмләрин мүһакимә формасындан даһа чох фајдаланмышдыр.

Мәнтиги үмумтәсдигин мүһакимә формасы аталар сөзү вә мәсәлләрдә эн кениш јајылмыш типдир.

«Дост бәрк ајагда танынар»,
«Ағыл јашда дејил, башдадыр».

Үмумин тәсдиг етдији һәр бир мүһакимәдә елә чәһәтләр, елә әламәтләр нәзәрә чатдырылыр ки, онлар бүтүн әшја вә предметләрдә үмуми олур. Бу охшарлыг, адәтән, чох гәти бир формада тәсдиг олунур. Бу да аталар сөзү вә мәсәлләрин әһәмијјәтини артырыр.

Һикмәтли сөзләрдәки мәнтиги мүһакимәнин дикәр нөвү үмуми инкардыр:

«Јахшыја јахшы дејибләр, писә пис».

Бу гэбилдэн олан аталар сөзү вэ мэсэллэрдэ верилэн һөкм мүбаһисэсиздир. Бурада гаршы-гаршыја гојма мүһүм чэһэтдир. Аталар сөзү вэ мэсэллэрдэки инкары мүгајисэ ибарэни формалашдырыр. Мэ'лумдур ки, «јахшы» вэ «пис» бир-биринэ зидд анлајышлардыр. Лакин бурада онлар үмуми эламэтлэринэ көрэ синоним кими ишлэдилмишдир.

Аталар сөзү вэ мэсэллэрдэ дүнјанын дэрк олунмасы, онун објектив мэзмуну абстрактлашдырылмыш јолла дејил, һэјат һэгигэтлэри, инсанларын һэр күн гаршылашдыглары һадисэ вэ предметлэрлэ һэјата кечирилир. Бу чэһэт үмуми тэсдигедичи вэ үмуми инкаредичи типли аталар сөзү вэ мэсэллэрдэ шэртсиздир.

Мүһакимэ типли аталар сөзү вэ мэсэллэр ичэрисиндэ шэртин ролу да гејд едилмэлидир:

«Ишлэмэјэн дишлэмэз»;
«Гурддан горхан, ова кетмэз».

Бу типли мүһакимэнин мэгсэди тэблиғ етдији фикирдэки сэбэб вэ шэрт арасындакы асылылығы ашкара чыхармагдан ибарэтдир.

Мэнтиги мүһакимэнин бүтүн типлэри ганунаујғунлуг сэчијјэси дашыјыр вэ фикир зиддијјэтлэрини тамамилэ истисна едир.

Демэли, аталар сөзү вэ мэсэллэр дэ өз ифадэсини мэнтиги мүһакимэ просесиндэ тапыр. Белэликлэ, мэнтиги форма аталар сөзү вэ мэсэллэрдэ верилэн чавабын эн јығчам, лаконик олмасыны тэ'мин едир.

Аталар сөзү вэ мэсэллэрин идеја-бэдии мэгсэдинэ тэкчэ мэнтиги форма дејил, онларын синтаксис формасы да табедир.

Һикмэтли сөзлэрин бэдии чэкиси онларын садэлијиндэ вэ јығчамлығындадыр. М. Горкинин дедији кими, аталар сөзү вэ мэсэллэр садэ, лакин һикмэтли сөзлэрдэн ибарэт олур: «Эн бөјүк һикмэт сөзлэрин садэлијиндэдир». Лакин бу һикмэтли садэ чүмлэлэр бир вэ ја бир нечэ тэркибдэ ола билэр. Мэсэлэн:

«Нэ гэдэр ешшэји вар иди палан ахтарырды.
Паланы тапды, ешшэји гурд једи».

Чүмлэ типли аталар сөзү вэ мэсэллэри тэсниф едэркэн онлары, һэр шејдэн эввэл, ики група ајырмаг олар:

Садэ чүмлэ гурулушуна малик оланлар; Мүрэккэб чүмлэ гурулушуна малик оланлар.

Садə чүмлə гурулушуна малик оланларын да бир нечə нөвү вардыр: а) тəркибиндə мубтəда вə хəбəр оланлар; «Артыг тикə баш јарар»; «Доғру сөз ачы олар», б) тəркибиндə мубтəдасы олмајанлар: «Пəнири шүшəјə гојуб чөлдəн эппəк батырыр»; в) тəркибиндə мубтəда вə хəбəри олмајанлар: «Јуз гарғаја бир сапан дашы». г) һəм табесиз, һəм дə табели мүрəккəб чүмлə гурулушуна малик аталар сөзү вə мəсəллəр.

Табесиз мүрəккəб чүмлə гурулушлу аталар сөзү вə мəсəллəр: «Гул хəтасыз олмаз, аға кəрəмсиз»; «Дəвə көрдүн, гығыны да көрмəдим»; «Икидлик ондур: доггузу гачмагдыр, бириси дə көзə көрүнмəмəк» вə с.

Табели мүрəккəб чүмлə гурулушуна малик оланлар: «Авазын јахшы кəлир, охудуғун гур'ан ола»; «Ќамал ата күркү дејил ки, ирслə өвлада јетишə»; «Мəн о гушлардан дејилəм ки, этими јејим» вə с.

Аталар сөзү вə мəсəллəрин бөјүк бир гисми гоша гурулуша малик олур. Мəсəлəн: «Һајла кəлəн һујла кедəр»; «Габағына бир дəфə баханда, архана беш дəфə бах» вə с.

Белə мəсəллəр вə аталар сөзүнүн биринчи һиссəси илə икинчи һиссəси арасында мүхтəлиф мə'на əлагəлəри ола билəр. Бир гисминдə икинчи һиссə биринчинин синоними олуб мə'нанын гүввəтлəнмəсинə хидмəт едир. Мəсəлəн:

Фəгирə ахмаг дејəрлəр, касыба кич.
Нə диријə һај верир, нə өлүјə пај.

Башга бир гисминдə зиддијјəт əлагəси өзүнү көстəрир. Мəсəлəн:

Ортада јејир, гырагда кəзир.
Инсан дашдан бəрк, күлдəн назикдир.
Өлмəк вар, дөнмəк јохдур.
Һəр шејин тəзəси, достун көһнəси вə с.

Бир гисим аталар сөзү вə мəсəллəрдə биринчи һиссə илə икинчи һиссə бири дикəрини тамамлајыр.

Мəсəлəн:

Гардашын нечə адамдыр? Јолдаш олмамышам;
Дəрвишин фикри нə исə, зикри дə о олар;
Дилини сахлајан, башыны сахлар;
Нə доғрарсан ашына, о чыхар гашығына вə с.

Елә аталар сөзү вә мәсәлләр дә вардыр ки, онларын бир һиссәси заһирән аһәнкдарлыг јаратмаг үчүн ишләнир вә буну атдыгда мә'на итир. Мәсәлән:

Адын нәдир — Рәшид, бир де—бир ешит;
Дәмирсиниз, миссиниз, һамыныз бир чинссиниз.
Јахшылыға јаманлыг, кор ешшәјә саманлыг;
Тысбағаја халасы, һәр кәсә өз баласы вә с.

Мәнсуб олдуғу дилин ән инчә хүсусијјәтләрини өзүндә әкс етдирән аталар сөзү вә мәсәлләр, һәр шејдән әввәл, образлы дилдир. Образлы дил исә бәдиилик — поетика демәкдир.

Мә'лумдур ки, бәдиилик — поетика һәр бир әсәрдә мәнсуб олдуғу халгын дили васитәсилә јарадылыр вә тәсвир олунур. Буна көрә дә бәдии дил һәр бир әсәрдә олдуғу кими аталар сөзү вә мәсәлләрдә дә әсас үнсүр, материал һесаб едилир.

Аталар сөзү вә мәсәлләрин дили образлы дилдир. Бу образлы дил онларда мүхтәлиф үсул вә васитәләрлә јараныр. Бу үсул вә васитәләрдән бири, бәлкә дә башлычасы жанрдакы сөзләрин мәчазлашмасыдыр.

Мәчазлашма аталар сөзү вә мәсәлләрин јаранмасында, сабитләшмәсиндә башлыча рол ојнајыр.

Аталар сөзү вә мәсәлләрдә демәк олар ки, мәчазларын бүтүн нөвләри — тәшбиһ, епитет, истиарә, метонимија, синекдоха, кинајә, мүбалиғә вә с. иштирак едир.

Аталар сөзү вә мәсәлләрин бә'зиләриндә мәчазын ики вә даһа чох нөвү сабитләшмишдир. Бунлар ашағыдакылардыр:

Аталар сөзү вә мәсәлин әсас үсулу мүгајисәдир. Бу мүгајисә васитәси илә һәр һансы бир аталар сөзү вә ја мәсәлин гајәси ашкара чыхарылыр. Мәсәлән:

«Ит һүрәр, карван кечәр» —

мәсәлиндә мүгајисә нәтичәсиндә белә бир гајә һасил олуб. Һеч бир шеји сајмајан, ағыр аддымларла өз јолуну давам етдирән карван... Карван кедир... О әзәмәтли вә гүдрәтлидир, һәм дә һеч кәсә тохунмадан, һеч кәсин ишинә мане олмадан өз јолу илә кедир. Ачиз, күчсүз ит исә һүрүр, ону горхудуб дајандырмаг истәјир. Итин адәти һүрмәкдир!

Јахуд:

«Хоруз чырпынса бир чәнкә түкдүр, дәвә чырпынса
хоруза јүкдүр» —

мәсәлиндә биринчидә олдуғу кими ики формада мүгајисә апарылыр. Бунун бири дахили мүгајисә, дикәри исә бәнзәтмәдир.

Аталар сөзү вә мәсәлләрдә тәсадүф едилән икинчи нөв мүгајисә тәзадлы мүгајисәдир. Белә аталар сөзү вә мәсәлләр антоним сәчијјәли сөзләр васитәси илә јарандығына көрә, онларын тәркибиндә һәм мүгајисә, һәм дә тәзад вардыр. Лакин бу мүгајисәләри тәзад јарадыр. Бир-биринә зидд олан тәрәфләрин бир тәркибдә гаршылашмасы емосионал тә'сири бир гәдәр дә күчләндирир. Тәзадлы мүгајисәјә

«Иланын ағына да лә'нәт, гарасына да» —

мәсәләни нүмунә көстәрмәк олар.

Тәркибиндә аллегорик мүгајисә олан аталар сөзү вә мәсәлләр дә вардыр. Әслиндә аллегорик мүгајисә бу жанрда даһа чохдур. Башга шәкилдә десәк, аталар сөзү вә мәсәлләрдә «аллегорија кениш метафорадыр»[14]. Метафора—истиарә илә јығчам шәкилдә олан бәнзәтмәдир. Аллегорија, истиарә вә бәнзәтмә бир-бири илә сых шәкилдә бағлыдыр. Бунун тимсалыны

«Ики гочун башы бир газанда гајнамаз»,
«Ит әл чәкди, мотал әл чәкмәди» —

кими мәсәлләрдә ајдын көрмәк олар.

Аталар сөзү вә мәсәлләрдә ән'әнәви мүгајисәләр, әсасән, «кими» гошмасы, «елә» бағлајычылары, бә'зән дә фе'ли бағлама тәркибләри илә формалашыр. Мәсәлән: «Анам кими јар олмаз, Вәтән кими дијар», «Ел елә сығышар, ев-евә сығышмаз»; «Адамын тәкнәдә дә чөрәји тәк олмасын».

Аталар сөзү вә мәсәлләрдә истиарә дә вардыр. Бу истиарәләр аталар сөзү вә мәсәлләрдә әслиндә кизли формада олур. Мәсәлән:

«Ат өлүб итләрин бајрамыдыр»,
«Ешшәк ишләр, ат јејәр».

Бурада бәнзәтмәјә хас олан формал әламәтләр јохдур. Лакин һадисәнин, әшјанын, әсас мәзмунуну тәшкил едән типик әламәт вә ја әламәтләр мөвҹуддур.

Аталар сөзү вә мәсәлләрдә аллегоријадан даһа чох истифадә едилир. Мәсәлән:

«Ала ит чаггалын дајысыдыр»,
«Ағ ајы ојнамаз»,
«Анасындан габаға дүшән гулуну гурд јејәр» вә с.

Азәрбајҹан аталар сөзү вә мәсәлләрин бир гисминдә метонимија вардыр. «Ачарам сандығы, төкәрәм памбығы» мәсәли буна нүмунәдир.

Мүбалиғә аталар сөзү вә мәсәлләрдә хүсуси јер тутур:

«Ач дејәр, дојмарам, тох дејәр ачмарам»,
«Араз ашығындандыр, Күр дә топуғундан»,
«Надири тахтда көрүб, Шаһ Аббасы да бәләкдә» —

кими мүбалиғәли аталар сөзү вә мәсәлләр истәнилән гәдәрдир. Бу гәбил аталар сөзү вә мәсәлләрдә әкс олунан мүгајисәләр — бәнзәтмә, истиарә, аллегорија, бә'зиләриндә исә метонимија мүбалиғәлидир.

Аталар сөзү вә мәсәлләрдә кинајә мәҹазын башга нөвләри илә бағлыдыр. Әслиндә кинајә кими ишләдилән бир сыра аталар сөзү вә мәсәлләр мүбалиғәли ифадәләрдир.

«Дәдә көрмәјиб елә билир Шаггулу да бир дәдәдир»,
«Дәвә нә гәдәр арыг олса, дәриси бир ешшәјә јүкдүр».

Идиоматик ифадәләр аталар сөзү вә мәсәлләрин мәнбәјидир. Аталар сөзү вә мәсәлләр идиоматиканын һәм кениш, һәм дә гәдим нөвүдүр[15].

Азәрбајҹан дилиндә бир груп идиоматик ифадә вардыр ки, онлар өз мәзмунуну аталар сөзү вә мәсәлләрдән алмышлар.

Мәсәлән:

«Тојдан сонра нағара, хош кәлдин бајрам аға»,
«Хала хәтрин галмасын, газан да очагда јанмасын»,
«Ичдин үзүм сујуну, төкдүн үзүн сујуну» —

аталар сөзү вә мәсәлиндән:

«Тојдан сонра нағара»,
«Хала хәтрин галмасын»,
«Үзүнүн сујуну төкмәк»

кими идиоматик ифадәләр јаранмышдыр.

Јахуд:

«Шафталы кәлмәмиш, табағы кәлди»,
«Иланын зәһләси јарпыздан кедәр, о да гапысынын ағзында битәр» —

аталар сөзү вә ја мәсәлдән:

«Шафталы табағы кими»,
«Иланын зәһләси јарпыздан кедәр» —

кими идиоматик ифадәләр дүзәлдилмишдир.

Азәрбајҹан дилинин грамматик гурулушуна даир бүтүн нитг һиссәләрини: нәгли ҹүмләни, суал ҹүмләсини, әмр ҹүмләсини, нида ҹүмләсини бу жанрда тапмаг олар:

«Дәвә дурду, дам јыхды»
(нәгли ҹүмлә),
«Варлыға нә дарлыг?»
(суал ҹүмләси),
«Аз је, аз даныш, аз јат!»
(әмр ҹүмләси),
«Ајдан ары, судан дуру!»
(нида ҹүмләси).

Мүкалимәдән, инверсијадан, тә'риздән, риторик суалдан, драматик тәһкијә үсулундан аталар сөзү вә мәсәлләрдә кениш истифадә едилмишдир.

«Икидин икиддән нәји артыгдыр? — еһтијаты»,
«Кечәл гызын нәји вар? — дәмирдән бир дарағы» —

мүкалимәјә;

«Сағлыг солтанлыгдыр; демә јохсулам мән»,
«Әзизин евинә кет әзилә-әзилә» —

инверсијаја,

«Гудурасан ај гурбаға,
Кәлибди бизи вурмаға» —

тә'ризә,

«Билдир кедән билдирчин,
Һаны сәнин бир гычын?» —

риторик суала,

«Тәнбәлә дедиләр: — гапыны өрт,
Деди: — күләк әсәр өртәр»

драматик тәһкијәјә ән јахшы нүмунә ола биләр.

Азәрбајҹан аталар сөзүнүн бир һиссәси мәнзумдур. Бу жанры тәдгиг едән тәдгигатчылар[16] ики һеҹадан тутмуш 13 һеҹаја гәдәр мөвҹуд олан аталар сөзүнә нүмунә көстәрмишләр:

Јүз өлч,
Бир бич (2 һеҹалы).
Гыз јүкү,
Дуз јүкү (3 һеҹалы).
Ајдан ары,
Судан дуру (4 һеҹалы).
Аҹаҹыг ащым,
Ағрымаз башым (5 һеҹалы).
Ачарам сандығы,
Төкәрәм памбығы (6 һеҹалы).
Зүлм илә абад олан
Әдл илә бәрбад олар (7 һеҹалы).
Ағрылардан көз ағрысы,
Һәр хәстәнин өз ағрысы (8 һеҹалы).
Јаман гоншу, јаман арвад, јаман ат,
Бирин бошла, бирин боша, бирин сат
(11 һеҹалы).
Кечә ајаз, күндүз булуд — илин нәсидир,
Күндүз ајаз, кечә булуд — илин хасыдыр
(13 һеҹалы).

Бу мәнзум аталар сөзү инҹиләринә сон дәрәҹә ҹазибәли аһәнк, ритм вә мелодијалылыг верән онун дили, поетик хүсусијјәтләридир.

Мәнзум аталар сөзүнүн өзәјини ҹанлы данышыг дили тәшкил едир. Чүнки о, бу дилин фонетикасына, морфолокијасына, синтаксис вә грамматик гурулушуна әсасланыр. Мәнзум аталар сөзүнә ҹанлы дилин бүтүн ганунлары дахилдир. Һәгиги ше'р одур ки, мәнсуб олдуғу дилин бүтүн инҹәлијини, көзәллијини, онун өзүнәмәхсус ритмини, мелодијасыны, парлаг сурәтдә экс етдирә билсин[17]. Бу кејфијјәт дә мәнзум аталар сөзүндә вардыр.

Мәнзум аталар сөзү, әсасән, һеҹа вәзниндә олур. Халг ше'риндә олан форма вә шәкилләрин әксәријјәти һеҹа вәзниндә дејилмиш мәнзум аталар сөзүндә вардыр. Мәнзум аталар сөзүндә һеҹанын 13 шәклини тапмаг мүмкүндүр.

Ән бәсит мәнзум аталар сөзү 2, 3 вә 4 һеҹалы олур. 5, 6, 7, 8, 11, 13 һеҹалылары исә мәнзум аталар сөзүнүн мүрәккәб шәклидир.

Мәнзум аталар сөзүндә 2, 3, 4 вә 5 һеҹалы сөз ваһидләринин мүхтәлиф бирләшмәләри 7 һеҹалы мәнзум ата-

лар сөзүндә мүхтәлиф бөлкү јарадыр ки, бу да јени бир шәкилдә мүхтәлиф аһәнк, ритм әмәлә кәтирир.

7-ликдә каһ 2 һечалы сөз ваһиди илә 5 һечалы сөз ваһиди бирләшир. Мәнзум аталар сөзүндә каһ 4, каһ 3 һечалы сөз ваһидләри бирләшир. Каһ да әксинә, әввәлчә 3, сонра 4 һечалы сөз ваһидләри бирләшир.

Дағ јери, думан јери — 3—4—7
Јурд јери, чәмән јери — 3—4—7

7-ликдә бу мүхтәлиф бирләшмәләрин, бөлкүләрин нәтичәсидир ки, мисраларын һамысында һечаларын сајы ејни олан 7-ликләр ритм е'тибары илә мүхтәлиф олур. Мүхтәлиф әһвали-руһијјәләри, һисс-һәјәчанлары ифадә едә билирләр.

11-ликдә ики 4 һечалы сөз ваһиди илә бир 3 һечалы сөз ваһиди бирләшир вә 4—4—3 бөлкүсүнү әмәлә кәтирир.

Адам вар ки, адамларын нахшыдыр,
Адам вар ки, һејван ондан јахшыдыр.
Адам вар ки, диндирәрсән чан дејәр,
Адам вар ки, диндирмәсән јахшыдыр.

Һеча вәзнинин ганунларына табе олан рәдиф, додаг гафијәси, дахили гафијә бә'зи мәнзум аталар сөзүндә сәнәткарлыгла ишләдилмишдир:

«Вар еви — кәрәм еви
Јох еви — верәм еви».

Ағам бир хатын алды,
Даваны сатын алды.

Биринчи аталар сөзүндәки «еви», икинчи аталар сөзүндәки «алды» ифадәси тәкрар олундуғу үчүн рәдифдир.

«Ајран ичдим,
Хатаја дүшдүм»

аталар сөзү додаг гафијәлидир.

Мәнзум аталар сөзүндәки дахили гафијәјә исә:

«Сән аға, мән аға,
Инәкләри ким саға» —

аталар сөзүнү нүмунә көстәрмәк олар.

Мәнзум аталар сөзүндә ше'римиздә ишләнән нөвләрин бә'зи нүмунәләринә раст кәлмәк мүмкүндүр.

«Јатыб-јатыб дик атыб»

вә ја:

«Дәрдими даға десәм дағ әријәр» —

аталар сөзү тәк мисраја,

«Миндим атын сағрысына,
Гатдаш јанын ағрысына» —

аталар сөзү бејтә,

«Чор дејәнә чан десән,
Јарәб нәјин әксиләр» —

аталар сөзү мүфрәдә нүмунә ола биләр.

Истәр мәнсур, истәрсә дә мәзмун аталар сөзү вә мәсәлләрдә аһәнклә гафијә мүһүм рол ојнајыр. Белә ки, гафијә вә аһәнкә табе олан аталар сөзү бөјүк емосионал тә'сир күчүнә малик олурлар.

«Ағыл башда олар, јашда олмаз».
«Ағанәзәрәм, белә кәзәрәм,
Бир јумруға гырхын әзәрәм».

Бу нүмунәләрдәки «Башда-јашда», «кәзәрәм-әзәрәм» сөзләри гафијәдир.

Мәнсур вә мәзмун аталар сөзүндә һеча вургусу, сөз вурғусу, сәрбәст вургу, сабит вургу, динамик вурғу, мәнтиги вургу хүсуси рол ојнајыр. Лакин онларда ишләдилән сөзләрин әксәријјәти үчүн сабит вурғу даһа сәчијјәвидир. Мәнсур аталар сөзүнүн аһәнкдарлығында, мәнзум аталар сөзүнүн ритм мәсәләсиндә мәнтиги вурғу чох мүһүм рол ојнајыр.

Истәр мәнсур, истәрсә дә мәнзум аталар сөзүндә ишләдилән гафијә вә рәдифләр саитләрин узанмасы ганунундан истифадә илә јаранмышдыр.

* *
*

Аталар сөзү вә мәсәлләр елә бир булагдыр ки, ондан фајдаланмадан јени сөз инчиси јаратмаг мүмкүн дејилдир. Јүзилликләрин сынағындан кечиб кәлән бу чешмәнин нүмунәләри өз идеја-бәдии дәјәри илә сәнәтин тачы зирвәсинә јүксәлмиш, халгын өзү кими әбәдиләшмишдир.

«Ишләмәјән дишләмәз» аталар сөзүндә нә гәдәр садәлик, јығчамлыг, идеја сафлығы, мә'на дәринлији, һәјатилик, мәнтиги гүввә вә гүдрәт вардыр. Һансы сәнәт-

кар истәмәз ки, бу кејфијјәтләри өз јарадычылығында әкс етдирмәсин?! Буна көрә дә ондан фајдаланмағы бачаран сәнәткарлар һәм әсәрләринин тә'сир гүввәсини артырыр, һәм дә онларын өмрүнүн узадылмасыны тә'мин едирләр.

Аталар сөзү вә мәсәлләрдән истифадәнин тарихинә нәзәр јетирдикчә сајсыз-һесабсыз һикмәт инчиләринин шаһиди олуруг. Көрүрүк ки, устад Низами халг әдәбијјаты хәзинәсиндән әхз етдији аталар сөзү вә мәсәлләри сәнәткар гәләмилә чилаламышдыр. «От көкү үстә битәр», «Пишик баласыны истәдијиндән јејәр», «Су һәмишә бир архла ахмаз», «Беш бармағын беши дә бир дејил», «Вахтсыз банлајан хорузун башыны кәсәрләр», «Сөјүд ағачы бар вермәз»; «Дәјирман, нөвбәтиләдир» кими јүзләрчә халг мәсәл вә аталар сөзү онун «Хәмсә»синә бәзәк вурмушдур.

Аталар сөзү вә мәсәлләр Фүзули мисраларыны да рөвнәгләндирмишдир. Шаирин дүшүнчә дәрјасы «сөз алмазы», «мә'на көвһәри» илә чилаланмышдыр. «Кул харсыз олмаз», «Од олуб јандырыр, су олуб өлдүрүр», «Ел ағзыны тутмаг олмаз», «Дәрдә дөзән сәбрлә кама чатар», «Мән дөнмәрәм бу јолдан өлүм олса, ган олса» кими онларча мисра аталар сөзү вә мәсәл кими Фүзули дүһасында чилаланыб јенидән халга гајтарылмышдыр.

Аталар сөзү вә мәсәлләр Хәтаи, Х. Тәбризи, М. П. Вагиф, Г. Закир, С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир, Н. Вәзиров, Р. Әфәндијев, Ф. Көчәрли, Ә. Һагвердијев, Ч. Мәммәдгулузадә, Һ. Чавид, С. Вурғун вә дикәр көркәмли сәнәткарларын да јарадычылыг мәнбәји олмушдур. Онлар өз әсәрләриндә аталар сөзү вә мәсәлләрдән бәһрәләнәрәк дилләр әзбәри олан шаһ бејтләр, ибрәтамиз кәламлар јаратмышлар.

Халг аталар сөзү вә мәсәлләри:

> «Бир мәсәлдир ким дејәрләр,
> «Кәнчин үстә мар олар» —

Хәтаи;

> «Етмәјән сөз сузинә ширин нә билсин мә'нини,
> Ағзы ширин ејләмәз һалва демәк һалва кими» —

Х. Тәбризи;

> «Тој-бајрамдыр бу дүнјанын әзабы,
> Ағлы олан она кәтирир табы» —

М. П. Вагиф;

«Һәрчајы сөзүнә е'тибар олмаз,
Биһәјада намус олмаз, ар олмаз.

«Чәфа чәкмә, мәндән сәнә јар олмаз» —
Дөнә-дөнә деди о дилбәр мәнә» —

Г. Закир;

«Киши бир сәнәти биләр халис,
Чохуна мејл едән галыр нагис» —

С. Ә. Ширвани бејт вә мисраларында даһа мә'налы олмушдур.

Бөјүк сәнәткар М. Ә. Сабирин ше'рләри, демәк олар ки, аталар сөзү вә мәсәлләрдән јоғрулмушдур[18].

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, аталар сөзү вә мәсәлләрдән фајдаланма гаршылыглы олмушдур. Бу гаршылыг ики јерә ајрылыр:

1. Дөвләт вә елм хадимләринин бә'зи афористик һөкм вә кәламлары;

2. Шаир вә јазычыларын бә'зи һикмәтли чүмлә вә мисралары.

«Аз олсун, јахшы олсун», «Бир аддым ирәли, ики аддым кери» (В. И. Ленин), «Камал ата күркү дејил ки, ирс илә өвлада кечә» (М. Ф. Ахундов) биринчијә,

«Гүввәт елмидәдир, Башга чүр һеч кәс
Һеч кәсә үстүнлүк елијә билмәз».

(Низами),

«Милләт нечә тарач олур, олсун нә ишим вар»

(Сабир),

«Гоншу гоншу олса, кор гыз әрә кедәр» (Р. Әфәндијев), «Јохсуллуг ејиб дејил» (А. Сәһһәт), «Јејәсән газ әтини, көрәсән ләззәтини» (Ә. Һагвердијев).

Муған Муған олса бири үч ејләр,
Муған туфан олса үчү һеч ејләр.

(С. Вурғун).

икинчијә нүмунәдир.

* *
*

Аталар сөзү вә мәсәлләрин јазыја алынмасы (топланмасы) вә тәртиби бу жанрын нәшриндән даһа гәдимдир. Бу инчиләрин илк јазылы нүмунәләринә ајры-ајры дөврләрин тарихнамәләри, салнамә вә сәјаһәтнамәләри сәһи-

фәләриндә, мүхтәлиф сәпкили әлјазмаларында, чүнк вә диванларда, мадди вә мәдәнијјәт абидәләриндә, классик јазычы вә шаирләрин әсәрләриндә тәсадүф едилир. «Китаби-Дәдә Горгуд» абидәсиндә «Көј ираг јер гаты», «Гыз анадан көрмәјинчә, өјүд олмаз», «Оғул атадан көрмәјинчә сүфрә чәкмәз», «Чыхан чан кери кәлмәз» вә с. бу кими онларча аталар сөзү вә мәсәлләрә тәсадүф етмәк мүмкүндүр.

Јүзләрлә аталар сөзү вә мәсәл јухарыда гејд едилдији кими Хагани, Низами, Нәсими, Хәтаи, Фүзули, Мәсиһи, Гөвси, Вагиф, Закир, Сабир кими сәнәткарларын гәләми илә јазыја алынмышдыр. Бүтүн бунларла јанашы, Азәрбајчан аталар сөзү вә мәсәлләр шифаһи әдәбијјатын мүстәгил жанры кими XIX әсрин сонларындан е'тибарән топланыб тәртиб вә нәшр олунмаға башламышдыр ки, бу иш илк дәфә Тифлисдә нәшр едилән «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» мәчмуәси тәрәфиндән көрүлмүшдүр[19]. Һәмин нүмунәләр Азәрбајчанын вә үмумијјәтлә, Загафгазијанын бир сыра кәнд мүәллимләри вә шәһәр зијалылары тәрәфиндән топланылмышдыр.

Нәшр едилмиш илк Азәрбајчан аталар сөзү китабы Мәммәд Вәли Гәмәрлијә[20] мәхсусдур. Лакин Әли Бадикүјунин «Тәчридил-лүғәт» адлы китабында да Азәрбајчан аталар сөзүнә кениш јер верилмишдир.

Тә'лим-тәрбијә мәгсәди дашыјан чохлу аталар сөзү вә мәсәлләр «Дәбистан», «Мәктәб» кими ушаг мәчмуәләриндә вә мүхтәлиф тәдрис вәсаити сәһифәләриндә өзүнә кениш јер тапмышдыр.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гуруландан сонра Азәрбајчан аталар сөзү вә мәсәлләр китаб вә китабчалар шәклиндә һәм Азәрбајчан, һәм дә рус дилләриндә дәфәләрлә нәшр едилмишдир[21].

Азәрбајчан аталар сөзү вә мәсәлләри топланыб, тәртиб олунуб нәшр едилмәклә бәрабәр, тәһлил вә тәдгиг дә олунмушдур. Ингилабдан әввәл Һ. Б. Зәрдаби[22] М. В. Гәмәрлинскинин 1899-чу илдә Тифлисдә чап едилән «Татар аталар сөзләри» китабына ресензија јазмышдыр. Бу ресензијада Һ. Б. Зәрдаби халг кәламына, халг һикмәтинә јүксәк гијмәт вермишдир. Е. Б. Султанов «Новое обозрение» мәчмуәсиндә рус охучуларына бә'зи Азәрбајчан аталар сөзүнүн мөвзусу, мә'на чаларлары, онларын спесифик чәһәтләри, рус дилиндәки бәнзәрлији вә гаршылығы һаггында мә'лумат вермишдир.

Азәрбајҹан аталар сөзү вә мәсәлләринин кениш тәһлили вә тәдгиги Совет һакимијјәти илләринә аиддир. Буна даир Һ. Зејналлынын[23], Һ. Араслынын[24], И. Ибраһимовун[25], В. Вәлијевин[26], П. Әфәндијевин[27] вә башгаларынын тәдгигатларыны көстәрмәк олар.

Жанрын тәдгигатчылары аталар сөзү вә мәсәлләрин арасындакы фәрги ајдынлашдырмаға чалышмыш вә бу гәнаәтә кәлмишләр ки, аталар сөзү вә мәсәлләрин фәрги, әсасән, онларын формасында дејил, мәзмун вә мә'на чаларлығындадыр.

Аталар сөзү вә мәсәлләрин чох асанлыгла бири дикәринә чеврилә билмәси хүсусијјәтләри дә тәдгигатчыларын диггәтини ҹәлб етмишдир. Онлар гејд етмишләр ки, бир-ики сөз артырыб-әксилтмәклә аталар сөзү мәсәлә, мәсәл исә аталар сөзү шәклинә дүшә биләр.

Бүтүн бу дејиләнләр тәсдиг едир ки, аталар сөзү вә мәсәлләрин өзүнәмәхсуслуғуну арашдырмаг кениш тәдгигат тәләб едир. Бурада исә һәмин мөвзунун бә'зи әлагәдар ҹәһәтләринә тохунулмушдур.

МӘНБӘЛӘР

1 Бах: «Советская этнография» журн., 1954, № 4, сәһ. 118—119.

2 Бах: «В. И. Ленин әсәрләринин IX нәшринә аид мә'лумат ҹилди», II һиссә; М., 1956, сәһ. 326—344.

3 Л. Майкоп. Пушкин, СПб, 1899, сәһ. 418.

4 М. Горки. Әдәбијјат һаггында, Бакы, 1950, сәһ. 107.

5 Јенә орада, сәһ. 109.

6 Пушкин вә Горки халг јарадыҹылығы һаггында, М., 1938, сәһ. 35.

7 Б. Г. Таирбеков. О некоторых аспектах обшей фразеологии в связи с переводом пословиц и поговорок, Учёные записки АПИ им. М. Ф. Ахундова, сер. XII, 1965, сәһ. 113.

8 В. Дал. Пословицы русского народа, М., 1957, сәһ. 20.

9 М. А. Рыбникова. Русские пословицы и поговорки, М., 1961, сәһ. 17.

10 С. Ҹәфәров. Мүасир Азәрбајҹан дилинин лексикасы, Бакы, 1958, сәһ. 115.

11 Азәрбајҹан аталар сөзү (топлајаны Һ. Зејналлы), Бакы, 1926.

12 Ј. В. Чәмәнзәминли. Дилимиздә ики мә'налы сөз вә ҹүмләләр, РӘФ арх. 26, Р-д 164 (әлјазмасы).

13 Һ. Сарабски. Көһнә Бакы, Бакы, 1958, сәһ. 8.

14 Б. Томашевский. Теория литературы, Л., Госиздат, 1925, сәһ. 36.

15 И. И. Чернышева. Идиоматика современного немецкого языка и ее обогащение. В кн.: «Проблемы изучения языка», М., 1957, сәһ. 78.

[16] Идрис Ибраһимов. Аталар сөзү вә мәсәлләр, «Азәрбај-
чан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр», биринчи китаб,
Бакы, Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1961, сәһ. 118—177; Ә. Гара-
бағлы. Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдриси методикасы, Бакы,
1968.

[17] М. Ч. Чәфәров. Фүзули дүшүнүр, Бакы, 1959, сәһ. 156.

[18] Чәфәр Хәндан. Сабир јарадычылығынын сәнәткарлыг
хүсусијјәтләри. Бакы, Азәрнәшр, 1962.

[19] Татарские пословицы и поговорки, СМОМПК, вып. I, 1881,
стр. 42—54; Татарские тексты: песни, загадки, пословицы, СМОМПК
вып, 1894, сәһ. 51—53; 61—65; СМОМПК вып. 19, 1894, сәһ. 325—
390; Пословицы Ширванских татар, СМОМПК, вып. 24, 1899, сәһ. 211.

[20] М. В. Гәмәрли. Аталар сөзү, 1-чи чапы, Ирәван, Едилсон
мәтбәәханасы, 1889.

[21] Азәрбајчан аталар сөзү (топлајаны Һ. Зејналлы), Азәрнәшр,
Бакы, 1926; Аталар сөзү (топлајаны Ә. Һүсејнзадә), Бакы, 1938,
«Крылатая мудрость» (сост. А. Гусейнзаде), Баку, 1965 вә с.:

[22] Бах: «Каспи», 1899, № 281.

[23] Азәрбајчан аталар сөзләри (топлајаны Һ. Зејналлы), мүгәд-
димә. Бакы, 1926.

[24] Аталар сөзләри (топлајаны Ә. Һүсејнзадә), мүгәддимә, Бакы,
1938.

[25] Аталар сөзү вә мәсәлләр, «Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијја-
тына даир тәдгигләр», I китаб, сәһ. 118—177.

[26] Аталар сөзү вә мәсәлләр, «Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијја-
ты», АДУ нәшријјаты, Бакы, 1970. сәһ. 250.

[27] Аталар сөзү вә мәсәлләр, «Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијја-
ты», «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1970, сәһ. 127.

Исрафил Аббасов

АЗӘРБАЈЧАН ГӘҺРӘМАНЛЫГ ДАСТАНЛАРЫНЫН ЕРМӘНИ ДИЛИНӘ ТӘРЧҮМӘ, ТӘБДИЛ, НӘШРИ ТАРИХИ ВӘ ТӘДГИГИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Тәбдил-тәрчүмә олунмуш халг романлары ичәрисиндә тарихи һадисәләрлә сәсләшән гәһрәманлыг дастанлары мүһүм јер тутур. Ермәни ашыглары, һәмчинин мүтәрчимләр бу нүмунәләрин, о чүмләдән «Короғлу» дастанынын тәбдилинә хүсуси фикир вермиш, бу силсиләдән сајылан бир нечә гол-әһвалаты ајрыча китабчалар шәклиндә нәшр етдирмишләр. Әлбәттә, бу ән'әнәнин өзүнәмәхсус тарихи көкләри олмушдур. Марағлыдыр ки, һәлә 1872-чи илдә епосун бир һиссәси ермәни әлифбасы илә нәшр едилмишдир[1]. Сонралар исә бу дастаны даһа кениш охучу күтләсинин сәрәнчамына вермәк мәгсәдјөнлү сајылмыш, беләликлә, Ашыг Чамали вә Нәғмәкар Һәјатын (Хәјат) тәбдил-тәрчүмәләри мејдана чыхмышдыр.

Нәшри XIX јүзиллијин сонлары вә әсримизин илк илләринә тәсадүф едән бу тәбдил-тәрчүмәләр тәдгиг олунмадығындан[2] бу барәдә хүсуси бәһс ачмаг Азәрбајчан епосшүнаслығынын вәзифәләриндән бири кими әһәмијјәтли сајыла биләр.

«КОРОҒЛУНУН НАҒЫЛЫ КИЗИРОҒЛУ ВӘ БОЛУ БӘЈ ИЛӘ БАШ ВЕРМИШ ӘҺВАЛАТЛАР»

Ашыг Чамалинин (Мкртич Талиантс) тәрчүмәси илә дәрч олунмуш бу китаб[3] адындан көрүндүјү кими, епосун Кизироғлу Мустафа бәј вә Болу бәј голларыны әһатә едир. Мүтәрчим китаба мүгәддимәсиндә ермәни халгынын, хүсусилә садә кәнд чамаатынын дастанлары, о чүмләдән Короғлу һекајәләрини бөјүк мәһәббәтлә севдијини нәзәрә чатдырараг, о вахт једди голу јајылмыш бу епосун анчаг үч әһвалатыны (һиссәсини) китаб һалына салмағы гәрара алмыш, јахын вахтларда исә галан дөрд голу да ашыгларын сөһбәтләри әсасында ишләјиб охучулара чатдырмағы вә'д етмишдир.[4] Чамалинин дикәр бир гејдиндән ајдынлашыр ки, о бу нәшри чапа һазырлајаркән Полисдә (Болу) дәрч олунмуш Ко-

роғлу нағылларындан, һәмчинин Ашыг Зүлалинин (Артем Арулеантсын) сөһбәтләриндән фајдаланмышдыр.

«Бу нағыллары (дастанлары — *И. А.*) тәрчүмәдән мәгсәд халг арасында мүталиәни күчләндирмәкдир», чүнки сон илләрин вәзијјәти әјани шәкилдә тәсдиг едир ки, елми вә тарихи китаблара нисбәтән дастанлар даһа чох охунур — дејән Ашыг Чамали белә гәнаәтә кәлмишдир ки, ермәни әмәкчиләри кичик јашларындан башлајараг түрк ашыгларындан мүхтәлиф дастанлары динләјәрәк тә'сирләнмишләр. «Индики ичтимаијјәт түркчә динләдији о дастанлары ермәни дилиндә дә охумағы арзу едир»[5].

Алимләрин «Короғлу» епосу һаггында мүхтәлиф фикирләр сөјләдијини, һәмин мәсәләни арашдырмағын исә өз имканларындан јүксәкдә дајандығыны хатырладан мүәллиф тарихи шәхсијјәт кими халг гәһрәманынын јашадығы дөврү дә мүәјјәнләшдирмәјә чалышмышдыр. О јазыр: «...ашыглар гејд едирләр ки, Короғлу 280—290 ил биздән әввәл јашамышдыр. Бу исә Иран шаһы Шаһ Аббас вә түрк һөкмдары Султан Мурадын дөврүнә тәсадүф едир. Короғлунун нәғмәләриндә дә чох јердә онларын ады хатырланыр»[6]. Ашыг Чамали даһа башга мисаллар кәтирәрәк, нәһајәт, белә нәтичәјә кәлмишдир ки, Короғлу 1600-чү илләрдә јашамышдыр[7].

Тәбдил-тәрчүмәнин илк һиссәси «Кизироғлу Мустафа бәјлә баш вермиш һадисә»ләр адландырылса да әслиндә бурада үч епизодла — Алы кишинин көзләринин чыхарылмасы, Короғлунун Чәнлибелдә мәскән салыб Никар ханымла евләнмәси вә Кизироғлу Мустафа бәјин Чәнлибелә кәлмәси әһвалатлары илә таныш олуруг.

Дастандакы һадисәләр Шаһ Аббас дөврүндә Исфаһанда чәрәјан едир. Шаһ халг романынын фәал иштиракчысы кими сәчијјәләндирилмиш, Алынын чәзаландырылмасы мәһз онун шәхсијјәти илә бағланмышдыр. Дастанда нәгл едилир ки, шаһ сәдри-ә'зәми илә шәһәри доланаркән бир ат шәклинә раст кәлиб онун әлдә олунмасы һагда көстәриш верир. Бу иши сарајын илхычысы Һәмраз Һачы Алыја тапшырырлар. Алы чох өлкәләр кәздикдән сонра Әрәбистана — Гырмызы дәнизин саһилинә кәлиб шәкилдәки аты тапыр вә ону Шаһ Аббас үчүн алыр. Лакин ат бәјәнилмир, бунунла да мә'лум һадисәләр башлајыр.

Дастанда Алынын јеканә өвлады Рөвшән чәсарәтли,

икид бир кәнч кими тәгдим едилмишдир. О, атасынын мәсләһәти илә дајчанын бөјүмәси үчүн тәләб олунан бүтүн тә'лимләри јеринә јетирир. Бала бөјүјүр вә рәнкинә мүнасиб олараг ону Писак (Гыр) адландырырлар. Икинчи дәфә һәмин ата раст кәлән Шаһ Аббас сәһвини анлајыр, нәјин баһасына олурса-олсун јенидән Писакы әлдә етмәјә чалышыр. Мәһз бу сәбәбдән дә ата-оғул јурдларыны тәрк етмәк мәчбуријјәтиндә галыр. Бунунла дастан-тәрчүмәдәки һадисәләр өз мәканыны дәјишиб бир өлкәдән дикәринә — Ирандан Түркијәјә, башга сөзлә, Исфаһандан Әрзурума көчүрүлүр. Атасыны Әрзурумда гојан Рөвшән Гырата миниб сәфәрә чыхыр. Беләликлә, икинчи епизоддакы һадисәләр (Короғлунун Чәнлибелдә мәскән салыб Никар ханымла евләнмәси) сүжетә дахил олур.

Рөвшән мүхтәлиф мачәралы әһвалатларла гаршылашыр. Нәтичәдә јухусуна кирдији нурани гочанын мәсләһәти илә көпүклү судан ичәрәк дил анламаг, нә'рә чәкәрәк дүшмәни ләрзәјә салмаг, һәрбә кирдији шәхс үзәриндә гәләбә чалмаг габилијјәтинә јијәләнир. Бундан сонра дөрд әрәб гулдуруна раст кәлән Рөвшән артыг өзүнү онлара Короғлу кими тәгдим едир.

Һадисәләрин кәләчәк инкишафында хүсуси мәскән кими тез-тез хатырладылан Чәнлибел мәһз бу икидләрин мәсләһәти илә Короглунун истеһкамына чеврилир. Тезликлә бу әлчатмаз гала гадын нәфәси илә дә исинир. Дөрд чәнкавәр Шикар кәндинә һүчум едиб Хачә Гәмбәрин гызы Никар ханымы гачырыр, ону Чәнлибелә кәтириб Короғлу илә евләндирирләр.

Тәбдил-тәрчүмәнин Кизироғлу Мустафа бәјин Чәнлибелә кәлмәси епизоду да мараглы ишләнмишдир. Бу епизод меһтәр Муртузун Ејваздан инчидији үчүн Гыраты оғурлајыб Әрәбистана — Кизироғлунун јанына гачмасы әһвалаты илә башланмыш, Чәнлибелә кәлән Мустафа бәјин Короғлунун гадын јанында өзүнү өјмәјән, тәвазөкар бир инсан олдуғуну билиб онунла достлуг етмәси һадисәси илә тамамланмышдыр.

Китабын икинчи һиссәсиндә Болу бәјлә әлагәдар баш вермиш әһвалатлардан данышылыр. Бу епизод әһатәли, шахәли сүжетә, зәнкин, долғун мәзмуна малик бир голдур. Һадисәләр, әсасән, Полис (Болу) шәһәриндә чәрәјан едир. Једдинчи дәфә малы таланан ермәни тачири Короғлудан Полис султанына шикајәт јазыр. Бунунла да кәләчәк әһвалатларын инкишафы үчүн зәмин јара-

ныр. Һадисәләрин сонракы сүжети епосун Азәрбајчан нәшриндәки «Короглунун Әрзинчан сәфәри»[8] вә «Короғлу илә Болу бәј»[9] голларынын јахын вариантыдыр.

Дастан-тәрчүмәдә ики тәбәгә — һаким синфин нүмајәндәси Полис султаны вә онун Болу бәј, Гәчәр Алы кими әлалтылары илә Короғлу башда олмагла әмәкчи халгын арзу вә истәкләринин символик гүввәси — «дәлиләр» гаршы-гаршыја дајанырлар. Короғлунун гүдрәт вә шөһрәтиндән сарсылан султан тезликлә она гаршы вурушмагы гәт едир. О, Короғлу үзәриндә гәләбә чалачаг шәхсә гызы Дона ханымы вермәјә белә һазырдыр. Короғлуну тутуб кәтирмәји өһдәсинә көтүрән Болуја султан тәрәфиндән бәјлик титулу да вә'д едилир. Нәһајәт, Болу једди ил Чәнлибелдә јашамыш Гәчәр Алынын мүшајиәти илә Короғлунун үзәринә јеријир. Онлар Короғлуја дәрвиш палтарында раст кәлирләр.

Голда тәсвир едилир ки, Короғлу артыг тәк дејилдир. Чәнлибел онун тәрәфдарлары илә долудур. Баба Кән'ан, Ејваз, Бығлы Јусиф, Исабалы, Дәли Һәсән, Дәмирчиоғлу, Әрәб Рејһан, Инчә Әрәб, Дәли Муртуза, Дәли Балта кими чәнкавәрләр Короглунун јахын силаһдашларыдыр. Гәһрәманын гәлб сирдашы исә Никар ханымдыр.

Никар Чәнлибелдә бөјүкдән-кичијә һамынын севимлиси олан ләјагәтли, исмәтли гадын, чохунун дәрдинә јанан бир ана кими сәчијјәләндирилмишдир.

Болу бәј Гәчәр Алынын сатгынлығы сајәсиндә дәрвиш либасындакы шәхсин тутулмасы һаггында көстәриш верирсә дә тезликлә Дәли Балта илә Исабалынын јардымы илә Короглу дүшмән әлиндән гуртара билир. Дәлиләр һүчума кечиб Болу бәјин гошунуну дағыдырлар. Гәчәр Алы вә Болу бәј голубағлы Чәнлибелә кәтирилир. Лакин Никар ханым бу вәзијјәтлә разылаша билмир. О, инчә гәлбли, көврәк үрәклидир. Бу хүсусијјәтләр Короғлуја да мәхсусдур. Онлар өз мәрһәмәтләрини дүшмәндән белә әсиркәмирләр. Бу сәбәбдән дә Короғлу Болунун султанын гызы Дона ханымы алмаг арзусунда олдуғуну ешидән кими һәр шејдән кечир, һәтта бу иши сүр'әтләндирмәк мәгсәдилә өзү дә она гошулуб Полисә јолланыр.

Тәбдилдән ајдын олур ки, Короглу Болуја о гәдәр дә е'тибар етмир. Лакин о сөзүндән дә дөнмүр. Никар, дәлиләр нә гәдәр чалышырларса Короғлуну јолундан ғајтара билмирләр.

Полисә кәлән Короғлунун вәзијјәти даһа да кәскинләшир. Султанын әмри илә ону тутуб Дона ханымын евинин гаршысындакы гујуја салырлар. Лакин Короғлу бурада да кимсәсиз галмыр. Дона ханым гәссаббашы Әһмәд илә она јахындан көмәк едир.

Дастанда Дона мәрд, мүбариз, исмәтли бир гадын кими сәчијјәләндирилмишдир. О, бир ан да олсун дара дүшән Короғлуну унутмур, ону хилас етмәк барәдә фикирләшир. Дონанын хәјал вә арзуларыны исә дәлиләр һәјата кечирир. Сәфәрә һазырлашан Исабалы јолдашларына үз тутуб:

Бу күн бир икид истәрәм,
Кетсәм кедә мәнимлә.
Сәфәр едиб гәриб јерә
Өлсәм өлә мәнимлә[10].

дејә, — онлары мүбаризәјә чағырыр.

Дастанын сонракы епизодларында Исабалынын Полисә кәлмәси, Дона ханымын јардымы илә Короғлуну зиндандан хилас етмәси әһвалаты данышылыр. Короғлу Дона ханымын тапшырығы илә бәсләнилмиш Гыраты, Исабалы исә Гарапачаны миниб сарај мејданына кәлирләр. Болу бәј вә Гәчәр Алы илә дөјүшән Короғлу онлардан интигамыны алыр. Гәһрәманын шүчаәти вә «зүлфүгар гылынчы» гаршысында сарсылан султан гошуну мәғлубијјәтә уғрајыр. Короғлу Исабалы вә Дона ханымы да көтүрүб Чәнлибелә јолланыр.

Тәбдил-тәрчүмәнин сон һиссәсиндә Дона ханымын Никар вә Чәнлибел чамааты тәрәфиндән меһрибанлыгла гаршыланмасы, онун Исабалы илә евләнмәси сәһнәләри илә таныш олуруг.

Доғрудур, дастанын Ашыг Чамали варианты епосун һәмин илләрдә, һәмчинин аз сонра Түркијә[11] вә Азәрбајчанда[12] чап олунмуш нүсхәләри илә гаршылыглы шәкилдә мүгајисә едиләрсә белә бир гәнаәтә кәлмәк олар ки, халг романынын әсас сүжети ејнилә ермәни нәшриндә дә горунмушдур. Лакин дастан-тәрчүмәјә бир сыра әлавәләр дә олунмушдур. Бу бахымдан тәбдилдәки миллиләшдирмә хәтти үстүнлүк тәшкил едир. Һәмин чәһәтә өтәри нәзәр салынарса ашағыдакы мәнзәрә мејдана чыхар.

Әввәла, тәбдилчи-мүтәрчим бу голу чапа һазырлајаркән ермәни ашығы Зүлалинин сөһбәтләринә кениш

јер вермишдир. Шүбһәсиз ки, миллиләшдирмәнин мүәјјән һиссәси бурадан доғмушдур. Дикәр тәрәфдән, епосдакы чоғрафи адларын дәјишдирилмәси, Полисин һадисәләрин чәрәјан етдији әсас мәркәз кими верилмәси, Гыратын Писак, Ејвазын Ејваз Поли адландырылмасы, бир образ кими ермәни тачиринин әсәрә салынмасы вә бу гәбилдән сајылан башга әмәлијјатлар тәбдил-тәрчүмәни аз да олса ермәни мүһитинә јахынлашдырмышдыр. Дастанда тәрчүмәчи-ашығын дәсти-хәтти дә ајдын һисс едилмәкдәдир. Мәсәлән, «мәчлисдә шәраб-араг су кими ичилирди». Јахуд, Короғлунун дәлиләри ичәрисиндә һәм мәһәммәди, һәм дә христианлар вар иди[13] вә с.

Ашыг Чамали бу ән'әнәни дастанын дикәр голунун нәшриндә дә көзләмишдир.

«КОРОҒЛУНУН НАҒЫЛЫ. ДӘМИРЧИОҒЛУ ВӘ ҺӘМЗӘ БӘЈЛӘ БАШ ВЕРМИШ ӘҺВАЛАТЛАР».

Бу тәбдил-тәрчүмә «Короғлу нағыллары»нын икинчи вә сонунчу һиссәси адландырылмышдыр[14]. «Короғлу» епосу силсиләсиндән ајры-ајрылыгда үч китабча нәшр етдирмәк фикриндә олан Ашыг Чамали бунунла да кифајәтләнмишдир.

Дастан-тәрчүмә белә башлајыр: «Чәнлибелдә мәскән салан Короғлунун јанында јереванлы Мовсес адында Чүнун тәхәллүслү бир ермәни нәғмәкары јашајырды. Онун кими зил сәси олан, онун кими чалыб-охујан адам аз тапыларды. О, једди ил иди ки, Короғлунун јанында галырды. Короғлу ону бир өвлад гәдәр севир, һөрмәт бәсләјир, горујурду»[15]. Һәмин миллиләшдирмә хәтти бу шәкилдә бүтүн тәбдил-тәрчүмә боју давам едир. Бир күн Короғлуја хәбәр кәтирирләр ки, Ашыг Чүнун мағараја кириб ағлајыр. Мә'лум олур ки, узун илләр Јеревандан, ев-ешијиндән ајры дүшмүш Чүнун вәтәнинә кетмәк, аиләси илә көрүшмәк арзусундадыр. Короғлунун тапшырығына әсасән Ејваз ашыгы хәзинәјә кәтириб бириллик хәрч, һабелә палтар, ат вериб Јеревана јола салыр. Дастанда охујуруг: Чүнун «кејиниб-кечинмиш, ајғыр ат алтында сағ-саламат кәлиб Јеревана чатды. Евә кирәндә арвады, гоһумлары ону көрүб севиндиләр»[16].

Нәһајәт, Короғлунун вердији вахт тамам олур. Чүнун Чәнлибелә гајыдаркән јолу Әрзурумдан дүшүр. Беләлик-

лә, дастанын Азәрбајчанда нәшр олунан вариантындакы сүжет,[17] башга сөзлә, Дәмирчиоғлу илә баш вермиш әһвалатлар вә Телли ханымын Чәнлибелә кәтирилмәси епизодлары чүзи фәргләрлә нәгл олунур.

Әрзурум һакими Чәфәр паша сарај мејданында чалыб-чағыран Чүнунун јаныглы охумасынын сәбәбини сорушур. Чүнун «Гоч Короғлудан горхурам, пашам» рәдифли ше'ри илә Короғлунун вердији вахтдан јарым ил кечдијини, бунун үчүн дә ону чәзаландырачағыны билдирир, һабелә гәһрәманын шә'нинә бир сыра гошмалар дејиб, ону тә'рифләјир. Бу һадисә илә марагланан пашанын гызы Телли ханым Чүнуна мәктуб вериб хаһиш едир ки, бир һалда Короғлу белә гочагдыр, гој кәлиб мәни апарсын. Һәмин мәктуб да Чүнуну өлүмдән гуртарыр.

Голда тәсвир олунур ки, дәлиләр Короғлунун арзусу илә Телли ханымын далынча Әрзурума кетмәјә һазырлашырлар. Бу иши өһдәсинә көтүрән Дәмирчиоғлу сәфәрә јолланыр.

Һадисәләрин бундан сонракы һиссәси Әрзурумда чәрәјан едир. Дәмирчиоғлу өзүнү көн алвери илә мәшғул олан тачир кими гәләмә вериб гәссаббашынын васитәсилә Чәфәр паша вә Телли ханымла әлагә јарадыр. Аз сонра исә Телли ханымы гачырдыр.

Голун сонунда Дәмирчиоғлунун Чәфәр пашанын адамлары тәрәфиндән тутулуб зиндана салынмасы, Короғлунун Әрзурума кәлиб ону хилас етмәси, паша гошунларыны мәғлубијјәтә уғрадыб Телли ханымы Чәнлибелә гачыртмасы әһвалатлары данышылыр. Јенә дә һәр шеј хош әһвали-руһијјә илә тамамланыр. Гонаглары күләр үзлә гаршылајан Никар ханым вә дәлиләр бөјүк шәнлик дүзәлдиб Теллини Дәмирчиоғлу илә евләндирирләр.

Китабын икинчи һиссәси Һәмзәнин Чәнлибелә кәлиб Гыраты гачырмасы әһвалатына һәср олунмуш мүстәгил бир голдур. Епосун «Короғлунун Тогат сәфәри», јахуд «Һәмзәнин Гыраты апармасы» ады алтында чап едилмиш[18] голлары илә Ашыг Чамали нәшри арасында демәк олар ки, әсаслы фәрг јохдур. Јенә дә бә'зи чоғрафи адларын, һадисәләрин чәрәјан етдији јерләрин даһа чох ермәни мүһити илә бағланмасы һалларына тәсадүф олунур ки, бу даһа чох тәбдил-тәрчүмәнин мәгсәд вә маһијјәтиндән доғмушдур.

Голдакы һадисәләр Данут (Тона) чајы вадисиндәки

Силистра шәһәриндә баш верир. Ашыглардан Гыратын тә'рифини ешидән Һәсән паша она јиіјәләнмәк үчүн гызы Чаваһири беле вермәјә һазырдыр. Бу иши өһдәсинә көтүрән Һәмзә Чәнлибелә кәлиб өзүнү Мурад бәјин (тарихи шәхсијјәт олан түрк султаны III Мурад нәзәрдә тутулур) илхычысы кими гәләмә верир. Һәмзәнин Чәнлибелә пәнаһ кәтирдијини көрән Короғлу ону меһтәр Муртуза көмәкчи тә'јин едир. Атлары өзүнә өјрәдән Һәмзә аз мүддәт кечәндән сонра Дүраты миниб Силистраја гачыр. Короғлу Гыратла онун далынча јолланыр. Бундан сонра мә'лум һадисәләр — Короғлунун дәјирманда Һәмзә илә гаршылашмасы вә бу дәфә Гыратын гачырылмасы; атын далынча кәлән Короғлунун Һасан паша илә дөјүшмәси, нәһајәт, Гыраты әлдә едиб пашанын гызы илә Чәнлибелә гајытмасы мачәралары кичик фәргләрлә данышылыр. Тәбдил-тәрчүмә Короғлунун Пәризад ханыма евләнмәси илә тамамланыр.

Епосун ики голуну бирләшдирән бу тәбдил-тәрчүмәјә 40-а јахын ше'р дахил едилмишдир. Бунларын әксәријјәти Короғлунун дилиндән дејилмиш мә'лум нәғмәләрдир. Ашыг-шаир бу нүмунәләрин тәрчүмәсинә дә сәнәткарлыгла јанашмышдыр. Ше'рләр ичәрисиндә голда чәрәјан едән һадисәләрә ујғун кәлмәјән нүмунәләр дә өзүнә јер тапмышдыр.

«Короғлу» дастанынын Ашыг Чамали тәрәфиндән нәшр едилдији илләрдә бу епосун тәрчүмәси, тәбдили илә дикәр бир мүәллиф дә мәшғул олмушдур. Бу шәхс Нәғмәкар Һәјат тәхәллүслү ашыг-шаирдир.

«БОЛУ БӘЈ (КОРОҒЛУНУН НАҒЫЛЛАРЫНДАН БИРИ)».

Тәрчүмәчинин Аракел аға Сатурјанын хатирәсинә итһаф етдији бу китаб Александрополда (индики Ленинакан) дәрч олунмушдур[19].

Һәјат (Сукас Карапетјан) китаба јаздығы мүгәддимәдә дастан барәдә мә'лумат вермәјә чалышмыш, тәрчүмәнин мәгсәд вә вәзифәләри һаггында мараглы мүлаһизәләр сөјләмишдир. Халг романыны елмин мүхтәлиф саһәләри илә мүгајисә едән мүәллиф јазыр: «Тәбиәтшүнаслыг үчүн роман (дастан — *И. А.*) лазым олмадығы кими дастанчылыг үчүн дә тәбиәтшүнаслыг вә фәлсәфә бир о гәдәр кәрәк дејил. Елмин башга саһәләри дә беләдир.

Бунларын һамысыны бир јана гојуб халгын садә, һәмчинин орта тәбәгәсини нәзәрә алсаг ајдын олар ки, онлар кифајәт гәдәр тәһсил алмајыб, јахуд тамамилә савадсыздырлар. Демәк, бу гәбил адамларын муталиәси үчүн онларын сәвијјәсинә ујғун китаблара бөјүк еһтијач дујулур. Шубһәсиз, һамы гәбул едәр ки, ајдын вә анлашыглы тарихи мәнгәбәләр, дастанлар халгын савадланмасы ишиндә бөјүк әһәмијјәт кәсб едә биләр. Бунун үчүн дә биз, чамаатын күтләви муталиәси үчүн әксәр халглар ичәрисиндә дүнја шөһрәти газанмыш «Короғлу нағыллары»нын бир һиссәсини түркчәдән ермәничәјә чевирмәји вачиб сајдыг»[20].

Ашыг-мүәллиф бир сыра мәнбәләрә, хүсусилә Аракел Тәбризлијә истинад едәрәк «Короғлу» епосунун, о чүмләдән бир шәхсијјәт кими Короғлунун тарихилији һаггында да мә'лумат вермишдир. О, јазыр: «Аракелә көрә Короғлу әфсанәви образ, јахуд еһтимал едилән бир адам олмајыб реал тарихи шәхсијјәтдир. Тарихчијә көрә һәм Короғлу, һәм дә Мустафа бәј 1605-чи илдә түрк вә фарс ишғалчыларына гаршы үсјан едән, өз икид дәстәләри илә һәр ики дөвләти сарсыдан чәлалиләрдән идиләр ки, халг онларын шүчаәтини јарадычылыг сүзкәчиндән кечириб «Короғлунун нағылы»ны дүзәлтмишдир»[21].

Нәғмәкар Һәјат, даһа сонра дастанын 7 голдан ибарәт олмасы, бу сөһбәтләрин әсрләр боју јашајыб дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмасы һаггында бәһс ачмыш, нәһајәт, епосун мүәллифи — јарадычысы мәсәләси барәдә дә өз фикрини билдирмәјә чалышмышдыр.

Мүтәрчим мүгәддимәнин ахырында дастанын дикәр голларыны да охучулара чатдырачағыны вә'д етмишдир.

Тәбдил-тәрчүмә дастанын ики голуну әһатә едир. Әввәлчә Кизироғлу Мустафа бәјлә баш вермиш әһвалатлар данышылыр. Һадисәләр конкрет тарихи кәсимин тәсвири илә башлајыр: «Вахтилә, 300 ил бундан әввәл Чардахлы Чәнлибелдә Рөвшән Алы адлы миллијјәтчә мәһәммәди (сонралар Короғлу ады илә шөһрәт газанмышдыр) икид бир шәхс јашајырды». Онун јанына өзү кими 7 мин икид топланмышды...[22] Бундан сонра Короглунун Чәнлибелдә мәскән салмасы, гәһрәманлығынын 35 иллијини гејд етмәси, бу мүнасибәтлә дә Ејвазын башчылығы илә дәлиләрин шәнлик кечирмәси әһвалатлары нәгл олунур. Әсас конфликт Дәли Меһтәрин Короғлунун шәрәфинә кечирилән мәчлисә чағрылмамасы вә онун бу

ишдән хәбәр тутдугдан сонра Ејвазы гәссабоғлу адландырылмасы илә јараныр. Даһа сонра Дәли Меһтәрин Гыраты оғурлајыб Теһран Әрәбин, Полис султанынын, нәһајәт, Кизироғлу Мустафа бәјин јанына гачмасы епизодлары илә таныш олуруг.

Дастан-тәрҹүмәдә Кизироғлу Мустафа бәј султана **гаршы вурушан бир гәһрәман кими сәчијјәләндирилмишдир. Шүбһәсиз ки,** бу образ ҹәлалиләр һәрәкаты башчыларындан олан ејниадлы шәхсин фолклорда, халгын бәдии тәфәккүрүндә формалашмыш вә епоса кечмиш прототипидир.

Кизироғлу Мустафа бәјин тәбдил-тәрҹүмәдә тәсвир олунан дикәр фәалијјәти — онун Дәли Меһтәрлә Ҹәнлибелә кәлмәси, пусгуда дајаныб Короглунун дилиндән өзү һаггында хош сөһбәтләрә гулаг асмасы, нәһајәт, Короғлу илә бирләшиб достлуг етмәси епизодлары васитәсилә нәзәрә чатдырылмышдыр. Бүтүн бунлар јухарыда бәһс ачдығымыз Ашыг Ҹамали нәшри илә фәргләнмәдијиндән бир даһа бу барәдә данышмаға еһтијаҹ галмыр. Гола дахил олмуш «Кәтирин», «Кизироғлу Мустафа бәј»[23] гошма-кәрајлысы исә мәшһур Короғлу нәғмәләринин[24] нисбәтән фәргли вариантларыдыр.

Китабын икинҹи һиссәси дә мүстәгил сүжетә малик әһатәли бир голдур. Бурада әсас јери Короғлу илә Болу бәј арасында баш вермиш мүнагишәләр тутур. Ејни голун Ашыг Ҹамали варианты[25] илә Һәјати нәшри арасында демәк олар ки, әсаслы бир фәрг нәзәрә чарпмыр. Лакин миллиләшдирмә хәтти Һәјати тәбдилинә нисбәтән Ашыг Ҹамали вариантында даһа күчлүдүр.

Һәр ики нәшрин (1897 вә1900-чү илләр) гаршылыглы мүгајисәсиндән белә бир гәнаәтә кәлмәк олар ки, истәр Ашыг Ҹамали, истәрсә дә Нәғмәкар Һәјат тәбдил-тәрҹүмәләр үзәриндә ишләјәркән халг романынын ејни вариантына мүраҹиәт етмиш, ејни чапындан фајдаланмышлар. Бу исә епосун Азәрбајҹанда формалашмыш ән гәдим вариантыдыр. Һәр үч тәбдил-тәрҹүмә китаблары илә дастанын Азәрбајҹан варианты арасында бир сыра әлагәдар ҹәһәтләр, сәсләшмәләр вардыр ки, бунлар вахтилә тарихчи-салнамәчиләрин әсәрләриндә дә өзүнә јер тапмыш, тәдгигатчыларын да диггәт мәркәзиндә олмушдур.

* * *

Фолклоршүнас П. Н. Боратав «Короғлу» епосуну мәзмун вә сүжет фәргинә көрә үч јерә бөлмүшдүр: 1) Түркмән, 2) Азәрбајчан, 3) Кичик Асија вариантлары[26]. Мүәллиф, һәмин бөлкүјә дахил олан нүмунәләри араштырараг белә бир гәнаәтә кәлмишдир ки, бүтүн бунларын әсасыны — көкүнү Азәрбајчан «Короғлу»су тәшкил едир. Азәрајчан епосунун ән гәдим варианты исә әсли Парисин милли әлјазмалар фондунда сахланылан вә полјак шәргшүнасы Александр Ходзко тәрәфиндән инкилис дилинә тәрчүмә едилиб Лондонда чап олунан китабдыр[27]. А. Ходзко вариантынын Ашыг Чамали вә Нәғмәкар Һәјат тәбдилләри илә мәзмун вә сүжет бахымындан бағлылығыны ајдынлашдырмаг үчүн бу нәшрин гыса мәзмунуну нәзәрдән кечирмәк лазым кәлир. Һ. Берберјан Парисдә чап олунмуш тәдгигатында һәмин нәшрин (А. Ходзко) сүжет хәттини белә тәгдим едир:[28]

«Короғлу тәкә тајфасына мәнсубдур. Атасы Мирзә Сәрраф Түркүстан падшаһы Мурад шаһын илхычысыдыр. О, атлары отараркән Чејһун чајындан бир ат чыхыб илхыја јахынлашыр... Беләликлә, илхыда ики чинс дај доғулур.[280] Сәрраф онлары һөкмдара бағышлајыр. Лакин дајларын јөндәмсиз олдуғуну көрән шаһ бу ишә нәрт олуб Сәррафын көзләрини чыхартдырыр. Короғлу бу әдаләтсиз һәрәкәтә дөзә билмир. Сәрраф көрдүјү јухуја инанараг оғлуну бу мүбаризәдән чәкиндирир вә төвсијә едир ки, шаһдан интигамыны кәләчәкдә алсын. Короғлунун хаһишини јеринә јетирән һөкмдар дајлардан бирини — гыр рәнкдә оланы она бағышлајыр. Бала бөјүдүкдән сонра һеч бир гүсуру олмајан јарашыглы ата чеврилир. Бир күн Короғлу атла кедәркән һөкмдара раст кәлир. Атын көркәми вә јараглы-јасаглы кәнчин гүруру шаһы шүбһәләндирир. Нәтичәдә атлынын Мирзә Сәррафын оғлу олмасы ајдынлашыр. Короғлу шаһын мүһафизәчиләри үзәринә һүчум едиб онлары гырыр...»

Һәмин епизод Ашыг Чамали нәшринин (I һиссә, 1897) башланғыч һиссәсиндә дә ејнилә тәкрар олунмушдур. Нәзәрә чарпан фәрг исә онда өзүнү көстәрмишдир ки, бурада мәкан дәјишдирилмиш, Султан Мурад исә Шаһ Аббасла әвәз едилмишдир.

А. Ходзко нәшриндә Мирзә Сәррафын астролокијаја аид бир китаб охујуб бунун мүгабилиндә оғлуну көпүклү

булаға көндәрмәси, Короғлунун исә сују ичиб евә әлибонг гајытмасы, беләликлә, дә атасынын өмүрлүк кор галмасы (о көпүклү су васитәсилә көзләрини сағалтмалы имиш) әһвалатлары нәгл олунур. Мә'лумдур ки, һәмин һадисә Ашыг Чамали вариантында да верилмишдир. Лакин Короғлунун ичдији су бурада үч рәнкдә тәсвир едилмишдир ки, бу да кәнчә өз гәһрәманлығыны бүрузә вермәк үчүн мүхтәлиф габилијјәтләр ашыламышдыр.

А. Ходзко нәшриндә Мирзә Сәрраф оғлуна мәсләһәт көрүр ки, Иран шаһынын һөкмранлығы алтында олан Азәрбајчана кетсин. Шаһ ону сараја дә'вәт едәчәк. Лакин дә'вәти гәбул етмәк дә, шаһа гаршы чыхмаг да лазым дејил. Короғлу Иранда галмағы вә Әли тәригәтинә шиәлик нәзәрдә тутулур) хидмәт етмәји гәрара алыр. Бу епизода тәбдил-тәрчүмәләрин һеч бириндә тәсадүф едилмир.

А. Ходзко вариантынын мәзмунуну хатырладан Һ. Берберјан јазыр: Короглу 40 атлысы олан Дәли Һәсән (Дәмирчиоғлу — *И. А.*) адлы гулдурбашына раст кәлир. Дәли Һәсән онун атыны алмаг истәјир. Онлар дөјүшүр, нәтичәдә Короғлу галиб кәлир. Дәли Һәсән сөз верир ки, өмүр боју онун сәдагәтли силаһдашы олачаг. Короғлу 77 нәфәрдән ибарәт дәстә дүзәлдир, онлар «дәли» адланыр. Короғлу Гарадағда (Азәрбајчан — *И.А.*) Көјчәбели чөлүндә мәскән салыр. Тезликлә онун шөһрәти һәр тәрәфә јајылыр. Бүтүн икидләр Короғлунун башына топлашыр. Короғлу онлара аталыг гајғысы бәсләјир. Дәлиләрин сајы 777-ә чатыр. Азәрбајчан һакимидә Короғлу илә дөјүшмәк истәјир. Лакин Короғлу гәрбә һәрәкәт еләјиб Јереван ханынын гошунуну мәғлубијјәтә уғрадыр.О,Чәнлибели өзүнә мәскән сечир. Онун икидлијини, чәсарәтини ешидәнләр бураја топлашыр. Аз сонра Чәнлибел сакинләринин сајы 8 минә чатыр.

Һәмин епизод да мүәјјән фәргләрлә тәбдил-тәрчүмәләрин һәр икисинә дахил едилмишдир. Лакин һадисәләрин тәсвириндәки әһәтәлилик бахымындан Ашыг Чамали нәшри даһа кениш, даһа тәфәррүатлы вә А. Ходзко вариантына даһа чох јахындыр.

А. Ходзко нәшринин дикәр бир епизодунда Чәнлибелдә јашајан Хачә Јагубун урфалы гәссабоғлу Ејваз һаггында Короғлуја мә'лумат вермәси хатырладылыр. Ејвазын шәклини көрән Короғлу тезликлә онун далынча јолланыр, өзүнү азмыш чобан гијафәсиндә тәгдим едәрәк

ону Чәнлибелә кәтирир. Јолда Әрәб Рејһанла гаршылашан Короғлу онунла достлашыр.

А. Ходзко вариантынын башга бир һиссәсиндән бәһс едән Һ. Берберјан јазыр: Короғлу эрзурумлу Бәлли Әһмәддән өјрәнир ки, Полис һакими Султан Мурадын гызы Никар ханым ону севир. Дәрһал Гыраты миниб Полисә јолланыр. Короғлу бир гарынын евиндә кечәләјир, нәһајәт, Никар ханымы гачырыр. О, јолда авропалы бир һөкмдарын оғлу илә гаршылашыр. Оғлан да Никары севирмиш. Онлар дөјүшүрләр. Авропалы шәхс Короғлуну өлдүрмәк истәјир, лакин өзү мәғлуб олур.

Мә'лумдур ки, тәбдил-тәрҹүмәләрин һәр үчүндә истәр Ејваз, истәрсә дә Никар Чәнлибел сакини кими тәгдим олунмушдур. А. Ходзко вариантында хатырладылан — Никар вә Ејвазын Чәнлибелә кәтирилмәси епизодлары исә епосун ајры-ајры голларыдыр. Һәмин голлар мүтәрҹим-тәбдилчиләрин диггәт мәркәзиндә олсалар да индәнсә чап едилмәмишдир.

Һ. Берберјан А. Ходзко нәшринин сон епизодларыны белә тәгдим етмишдир: Хунис тајфасынын башчысы Һәсән паша Гыратын тә'рифини ешидиб ону әлдә етмәк үчүн гызыны вермәјә һазырдыр. О, Гыраты кәтирәҹәк шәхсә тахт-тачыны да вә'д едир. Бу иши һәјата кечиртмәк Кечәл Һәмзәјә һәвалә олунур. Һәмзә Короғлуну алдадараг аты гачырыр. Короғлу онун далынча јолланыр. Һәмзә сөз верир ки, гызы алдандан сонра аты гајтараҹаг. Короғлу ашыг гијафәсиндә Һәсән пашанын сарајына кәлиб Гырата меһтәр тә'јин едилир. Нәтиҹәдә, Короғлу пашаја вә онун гошунларына галиб кәлир, Һәмзәни паша е'лан едиб гызлардан бирини дә көтүрүб Чәнлибелә гајыдыр.

А. Ходзко нәшриндә Короғлу илә дәлиләрин карван јолуну кәсиб сөвдәкарлары сојмалары, бә'зән исә онлара мәрһәмәт көстәрмәләри данышылыр. Короғлу тәрәфиндән өлдүрүлән ермәни таҹири дә бу епизодда хатырладылыр. Һ. Берберјанын гыса сүжетини тәгдим етдији ахырынҹы епизод Короғлу илә Болу бәј арасында баш вермиш әһвалатлардыр. Бурада Болу бәјин икиминлик гошунла Чәнлибелә кәлмәси, Короғлунун ашыг палтарында онун чадырына кирмәси, нәһајәт, Болу бәјлә Полисә кетмәјә разылыг вермәси әһвалатлары нәгл олунур. Нәһајәт, Һ. Берберјан јазыр: «Буна бәнзәр бир сыра башга һадисәләр дә баш верир. Ахырда Короғлу көрүр ки, аты

өлдүрүлүб. О, бундан сонра дүшмәнләринә тәслим олур. Бу һадисә Шаһ Аббас дөврүндә баш вериб»[29].

Мә'лум олдуғу кими Гыратын гачырылмасы вә Һәмзә илә баш вермиш әһвалатлар Ашыг Чамали нәшринин икинчи һиссәсиндә, тачирләрлә, о чүмләдән ермәни сөвдәкары илә бағлы мачәралар исә јенә дә еjни мүәллиф тәрәфиндән ишләнмиш Болу бәj голунун башланғычында тәфәррүаты илә тәгдим едилмишдир. «Болу бәj» голу исә һәр ики тәбдил-тәрчүмәнин (1897 вә 1900) әсас һиссәсини тәшкил етмишдир. Лакин А. Ходзко вариантынын Чамали вә Һәjати нәшрләри илә мүгаjисәси верилмиш епизодлары тәкчә, jухарыда хатырладыланлардан ибарәт деjилдир. Он үч мәчлисдән ибарәт бу әсәр даһа әһатәли, даһа кенишдир[30]. Һ. Берберjан исә А. Ходзко нәшринин о епизодларыны нәзәрә чатдырмышдыр ки, һәмин чәһәтләр тәдгигатчыларын диггәтини чәлб етмиш[31] вә ермәни мәнбәләри илә бағлы шәкилдә арашдырылмышдыр.

Епосу гәдим түрк мәнбәләри илә бағлы өjрәнән Н. С. Банарлы «еһтимал ки, бу дастан әслиндә көjтүркләр дөврүндәки Түрк-Иран савашлары әсасында тәшәккүлә башламышдыр»—деjәрәк, белә нәтичәjә кәлмишдир ки, епосун «...исламиjjәтдән әввәлки Оғуз-Иран савашларындан доғдуғуну вә исламиjjәтдән сонра мүсәлман оғуз-түркләри арасында долашдығыны сөjләмәк мүмкүндүр»[32]. Jахуд, дастанын түркмәнләр ичәрисиндә долашан 25 голдан ибарәт човдур вариантыны чап етдирән Ата Рәһманов jазыр: «Човдур вариантындакы «Короғлунун төрәjиши» адланан голда Короғлу корда деjил, гереманда (өлү сахланылан jердә) доғулур». Голун мәзмунуна көрә һәмин jердә гоjулан чәназәнин баш вә аjаг учларында чыраг jандырармышлар. А. Рәһманов дастанда өз әксини тапан одла бағлы бу кими инамлары (кәлинин оглан евинә кәтириләркән 3 дәфә од үзәриндән һоппанмасы, баjрам күнләри тонгал башына топлашыб онун үзәриндән тулланмаг вә с.) шаманизмдән галма адәтләр кими хатырлатмыш вә буна әсасланараг «Короғлу»ну исламиjjәтдән әввәлки дөврлә бағламаға чалышмышдыр[33].

Епосун ермәни мәнбәләри, хүсусилә Тиран-Аршак мәнгәбәси илә гаршылыглы шәкилдә өjрәнилмәси исә даһа кениш вә мараглы мүлаһизәләр доғурмуш, истәр Авропа, истәрсә дә түрк вә ермәни фолклоршүнаслығын-

да диггэт мэркэзиндэ дуран мэсэлэлэрдэн олмушдур. Тиран-Аршак мэнгэбэси нэдэн ибарэтдир? Бу суалы ајдынлашдырмаг үчүн тарихи һадисэнин өзүнэ мурачиэт етмэк лазым кэлир.

Тарихчи Павстос Бузандын мэ'луматына көрэ Вараз Шапуһ (310—379) Атрпатакан тэрэфиндэн, фарс һөкмдарлығы адындан Тиран (339—350) илэ данышыглара башлајыр. Данышыгларда Писак елчи сифэти илэ Тиранын нүмајэндэси кими иштирак едирди. О, хэјанэт едэрэк Вараз Шапуһа мэслэһэт көрүр ки, Тирандан онун көзэл атыны һэдијјэ истэсин. Фарслар Тиранын јанына елчи көндэрир вэ һэдијјэни тэлэб едирлэр. Тиран бир ат үстүндэ Шапуһ илэ мүнасибэтлэри позмаг тэрэфдары олмадығы үчүн өз атына бэнзэр башга бир ат тапыб ону фарс һөкмдарына көндэрир. Писак Тиранын һијлэ ишлэтдијини Вараз Шапуһа билдирир. Фарс һөкмдары тээччүблэнир, 200 нэфэр илэ Ермэнистан үзэринэ јеријир. О вахт ермэни гошуну өлкэјэ дағылдығы үчүн Вараз Шапуһа асанлыгла Тираны тутмаг нэсиб олур. Ону кор етдириб эсир апарыр[34].

Бу тарихи һадисэ халг тэрэфиндэн мэнимсэнилэрэк јени чаларлар кэсб етмиш, рэвајэт-һекајэтлэр шэклинэ дүшмүш, мэзмун вэ сүжет бахымындан зэнкинлэшмишдир. Халг рэвајэтини, һэмчинин тарихи мэнгэбэни «Короғлу» епосу илэ гаршылыглы шэкилдэ өјрэнэн көркэмли франсыз алими Кеоркес Жорж Дјумезил ашағыдакы гэнаэтлэрэ кэлмишдир:

1) П. Бузандын дедији кими, II Аршакын атасы Тиранын мэһз ат үчүн көзлэри чыхарылмышдыр. Ејнилэ Короғлунун агасы да ат үчүн кор едилмишдир.

2) Короғлу өз мэгсэдинэ чатмаг үчүн мүбаризэ апарыр. П. Бузанда көрэ јунан кралы да өз мэгсэди наминэ франсызлара гаршы вурушуб Иран ордусуну дағыдыр (лакин бу тарихи һадисэ II Аршакын дөврүндэ баш вермэмишдир).

3) Аршак дахили дүшүнчэлэри, кизли планлары илэ Шапуһун чадырына кирир. Короғлу да мэгсэди наминэ Болу бэјин чадырына дахил олур. Һэр ики шэхсдэ (Шапуһ, Болу) чадырларына кирэн шэхслэрин (Аршак, Короғлу) дахили фикирлэри барэдэ шүбһэ јараныр. Аршак да, Короғлу да ким олдугларыны билдирир вэ ејни заманда дүшүнүрлэр ки, сэһв едиблэр. Һэр ики шэхсэ үчүнчү шэхс (муғлар, Болу бэјин нөкэрлэри) мэслэһэт көрүр

ки, физики гүввәјә әл атмасынлар, онсуз да һәгигәт галиб кәләчәк...[35]

Ж. Дјумезилин бу мүлаһизәсиндән сонра Авропа вә түрк епосшүнаслығында «Короғлу» дастаныны һәмин бахымдан арашдырмага мејл күчләнмиш вә бу барәдә бир сыра мараглы фикирләр јүрүдүлмүшдүр. Франсыз алиминдән сонра һәмин мәсәләләри өјрәнән Һ. Берберјан Ж. Дјумезилин гәнаәтләрини нәзәрдән кечирәрәк онлара ашағыдакылары әлавә етмишдир:

1) Тиранын да, Короғлунун атасынын да һәр биринин ики аты вардыр. Доғрудур, Павстос Бузанд Тиранын ики аты олмасы барәдә бир сөз демир. Лакин мә'лумдур ки, Тиран Атрпатакан һакиминә өз атына бәнзәр бир ат көндәрмишдир. Демәк, онун ики аты олмушдур. Фөвгәл'адә гүввәјә малик бу атларын һәр икиси ади чинсдән дејилмиш. Павстос Бузанд христианлығын тә'сири сајәсиндә атларын чинси, доғулушу үзәриндән сукутла кечмишдир. Лакин тарихчи илә муасир олан дикәр ермәни мүәллифи — Јеғник Гоғпатсидә V әсрдәки халг е'тигадларына даир бир чох мә'луматлар сахланмышдыр. Һәмин мә'луматлара көрә судан чыхан һејванлар гејри-ади балалар доғурмуш. «Короғлу» дастанында да судан чыхан вә су кәнарында отлајан атларын фөвгәл'адә гулунлар доғмасы хатырладылмышдыр.

Тиранын ики аты олмасы барәдә башга мә'луматлар да мөвчуддур. Тиран-Аршак мәнгәбәси илә јахындан таныш олан тарихчи Мовсес Хоренатси јазмышдыр: «Онун (Тиранын — *И. А.*) Пикасосдан даһа јүнкүл һәрәкәт едән вә һәддиндән зијада сүр'әтлә кедән ики аты олуб. Онлар нәинки јерлә, һабелә һава илә кедирдиләр...»[36] Короғлунун аты да беләдир. Тәһлүкә оланда дәрһал сәјријиб саһибини арадан чыхардыр.

2) Һәм Аршакын, һәм дә Короғлунун атасы бәсләдикләри аты вахтында саһибкарларына бағышламадыглары үчүн чәзаландырылырлар.

3) Тиранын аты саһиби ону минән заман гүввәтләнир. Короғлунун аты да беләдир. Короғлу атсыз јазыг, чылыз көрүнүр. Кечәл Һәмзәнин аты оғурламасыны, һабелә атын өлмәсини билән Короғлу һәм физики, һәм дә мә'нәви чәһәтдән өзүнү сарсылмыш һесаб едир. Тиранын аты да чохларынын хошуна кәлир. М. Хоренатси јазыр: «...Бызнунјатс бир һаким Дадаке, һансы ки, өзүнү пад-

шаһдан даһа варлы сајырды, һәмин (атлары) минмәји хаһиш етди»[37].

4) Аршак Аршакаванда, Короғлу исә Чәнлибелдә мәскән салыр. Һәр ики јерин сакинләри јахын тәбиәтли инсанлардыр. Аршакаванда оғрулар, гулдурлар, Чәнлибелдә исә дәлиләр (онлар да гулдурлуг едир, јол кәсир, һәттә гыз гачырырлар) јашајыр. Аршакаван да, Чәнлибелдә ејни инкишафа маликдир[38].

5) Епосун түрк нәшрләриндә вә Газарос Ағајанын јазыларында Короғлу һаким кими верилмишдир. Аршак да беләдир. Бурадан белә нәтичә доғур ки, Тиран кими Короғлунун атасы да һаким имиш[39].

6) Аршак Константинопол (Истамбул) һөкмдарынын гардашы Костасын нишанлысы илә евләнир. Короғлу исә Полис султанынын гызыны алыр. Һәмин гыз илә евләнмәк үчүн бир авропалы да бураја кәлмишди.

7) Тиран да (әсасән Аршак) Короғлу кими дидәркин һәјат сүрүр.

8) Аршакын кнјазлары кими, Короғлунун дәлиләри дә она гулаг асыр[40].

Әлбәттә, Ж. Дјумезил вә Һ. Берберјан тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилмиш Аршак-Тиран мәнгәбәси илә «Короғлу» епосу арасындакы бу паралелләрин, мүштәрәк вә охшар епизодларын бә'зи бөлмәләриндә мүбаһисәли көрүнән, инандырычы олмајан гејри-објектив чәһәтләр јох дејилдир. Мәсәләјә бу бахымдан јанашыларса «Короғлу»ну IX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда әрәб истиласына гаршы чеврилмиш хүррәмиләр һәрәкаты илә, бу һәрәкатын башында дајанан Бабәк һаггында јаранмыш рәвајәт-һекајәтләрлә мүгајисә едән М. Һ. Тәһмасибин мүлаһизәләри даһа мараглы көрүнә биләр[41]. Тәсадүфи дејилдир ки, һәмин мүлаһизәләр түрк короғлушүнаслығында да мүсбәт гијмәтләндирилмишдир[42]. Лакин һәр шејдән әввәл, гәдим мәнбәләр, тарихи һадисәләр әсасында јаранмыш халг рәвајәт-һекајәтләри илә апарылмыш бу мүгајисә вә паралелләри, охшар вә сәсләшән чәһәтләри доғуран бир сәбәб вардыр ки, о да бу мөвзу-мотивин ваһид бејнәлхалг сүжетә бағланмасыдыр. Дөврүнү кечириб тарих сәһнәсини тәрк етмиш, һабелә һазырда јашајан бир сыра халгларын фолклорунда — антик шифаһи ирсиндә тәсадүф олунан бу сүжет «һагсыз јерә көзләри кор един бир адамын оғлунун бөјүк гәһрәман олмасы», јахуд «бир корун оғлунун гәһрәман мәртәбәсинә

галхмасы» вә јахуд, садәчә «корун евлады» адланыр. «Короғлу» епосунун тәдгиги илә бағлы Ж. Дјумезилин диггәтини чәлб едән бу мотив Һ. Берберјан вә П. Н. Боратав тәрәфиндән дә хатырладылмыш вә бу барәдә бир сыра мараглы фикирләр сөјләнилмишдир.

«Короғлу» епосунун (А. Ходзко варианты, ермәничә дәрч олунмуш тәбдил-тәрчүмәләр, дастанын бә'зи түрк вә Азәрбајчан нәшрләри) дахил олдуғу «корун евлады» (јахуд, «корун евладлары») адлы бејнәлхалг сүжетин Бөјүк Гафгазын шималында, һабелә Загафгазијада јашајан халглар ичәрисиндә нә дәрәчәдә јајылдығыны ајдынлашдырмаг үчүн тарихи мәнбәләрә, јазылы вә шифаһи ән'әнәләрә мүрачиәт едиб бу мотивин әһатә даирәсини, маһијјәтини нәзәрдән кечирмәк лазым кәлир.

Мараглыдыр ки, бу мотивә миладдан әввәл VII-III әсрләрдә Гара дәнизин шимал саһили јахынлығындакы чөлләрдә мәскән салан скифләр[43] ичәрисиндә тәсадүф едилмәкдәдир. Мәнбәләрә көрә скифләр миладдан әввәл VII әсрдә Азәрбајчанын дүзәнлик рајонларында да јерләшмиш, дәфәләрлә Азәрбајчан) Иран вә башга өлкәләрин әразисинә басгын етмишләр[44]. Онларын дөјүшләриндән, мәишәт вә тәсәррүфат һәјатларындан бәһс едән Һерадот «кор туллар» әһвалаты барәдә дә мараглы мә'лумат вермишдир. Тарихчи јазыр: «...скифләр 28 ил јухары Асијада һөкмранлыг етмишләр. Онлар киммериләри сыхышдырараг Асијаја һәрәкәт етмиш вә мидијалыларын һөкмранлығына сон гојмушлар (Скифләрин кәлмәсинә гәдәр Асијада мидијалылар һөкмранлыг етмишдир). 28 иллик узун фасиләдән сонра өлкәләринә гајыдан скифләр мидијалыларла мүһарибәдән даһа ағыр олан фәлакәтлә үзләшмишдир. Онлар бурада гүввәтли дүшмән гошуну илә гаршылашмышдыр. Чүнки әрләринин узун мүддәт јанларында олмамасындан истифадә едән скиф гадынлары туллар илә әлагәјә кирмишдиләр»[45]. Һерадот скифләрин өз гулларыны кор етмәләри барәдә дә мүфәссәл мә'лумат вермишдир. Мараглыдыр ки, тәрчүмәчи Г. А. Стратановски тарихчинин бәһс етдији бу һадисәни «гәдим скиф рәвајәти» адландырмышдыр. Һәмин рәвајәтә көрә скифләр өз гулларынын һамысыны кор едирмишләр. Бунун сәбәбини изаһ едән Һерадот јазмышдыр: Скифләр ичдикләри ат сүдүнү белә әлдә едир. Онлар түтәк формасында олан бир сүмүк көтүрүб ону атын балалыг јолуна узадыр, сонра ағызлары

илә үфүрүб ора һава долдурурлар. Беләликлә бири үфүрүр, дикәри исә аты сағырмыш. Скифләрин дедикләринә көрә онлар она көрә белә едирмиш ки, атын гарнына һава долуб јағлы сүдү ашағы ендирсин. Сүдү сағдыгдан сонра ағач чәнләрә бошалдыр, гуллары чәнин дөврәсиндә отурдуб ону чалдырырмышлар. Сүдүн үст гаты — һансы ки, ону көтүрүрмүшләр — чох јүксәк гијмәтләндирилирмиш. Ашағы һиссәдә галан исә аз гијмәтли имиш. Мәһз бу сәбәбә көрә онлар гулларыны кор едирмиш[46].

Бурадан белә бир нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, скифләр ат сүдүнүн әлдә едилмәси үсулуну кизли сахламаг мәгсәдилә гуллары дүнја ишығындан мәһрум гојурмушлар. Лакин кор гуллар илә скиф гадынларынын издиваҹындан төрәјән јени нәсл тәһлүкәли дүшмәнә чеврилиб Мидијадан гајыдан скифләрә гаршы мүбаризәјә башламышдыр. Скифләр дәфәләрлә дөјүшә кирсәләр дә дүшмәнләрини мәғлуб едә билмәмишләр. Онлардан бири бу вәзијјәти көрүб демишдир: «Скиф дөјүшчүләри, көрүн биз нә едирик? Биз, өз шәхси гулларымыза гаршы вурушуруг. Һәркаһ онлар бизи өлдүрсәләр, биз зәифләјәрик. Әксинә, биз онлары гырсаг онда гулларымызын сајы азалар. Буна көрә дә мәнә белә кәлир ки, низә вә јајымызы бир тәрәфә атыб гамчы илә онлар үзәринә јеримәлијик. Онлар бизи силаһлы көрдүкләри үчүн өзләрини бизимлә бәрабәр тутар, азад доғулмуш сајарлар. Бизи силаһ әвәзинә гамчы илә көрсәләр анлајарлар ки, бизим гулумуздурлар, даһа бизә гаршы чыхмазлар»[47]. Бу сөзү ешидән скифләр дәрһал она әмәл етмиш, гуллар исә ваһимәјә дүшүб гачмышдыр[48].

Һерадот «Тарих»индә һифз олунмуш бу јарымәфсанәви — јарымтарихи рәвајәтдән көрүндүјү кими, «корун өвлады» мотиви скифләр арасында јени мә'на кәсб етмиш, кор гуллардан төрәјән нәсил гәһрәманлыг көстәриб скиф дөјүшчүләрини сарсытмышдыр. Бу мотив аз сонра Шимали Гафгаз халглары ичәрисиндә јајылмыш, бә'зи тәдгигатчыларын скифләрин галыглары сајдығы осетинләрин «Нарт» епосунда өзүнә јер тапмышдыр. Рус шәргшүнасы В. Ф. Миллердән сонра Жорж Дјумезил бу барәдә хүсуси арашдырма апармышдыр[49].

Мә'лумдур ки, «Нарт» епосу Шимали Гафгазын бир сыра халглары — осетин, абхаз, кабардин, адыкеј, убыг, сван, чечен, ингуш, балкар, гарачај, кумыглар ичәрисин-

дә кениш јајылмыш олса да онун әсас јарадычылары (јахуд, дашыјычылары) осетин (аланларын кәләчәк нәсли), адыкеј вә абхазлар олмушдур. Миладдан әввәл VIII—VII әсрләрә аид едилән бу епосун тәдгиги В. И. Абајев илә Б. А. Калојеви белә гәнаәтә кәтирмишдир ки, дастанын бир чох епизод вә мотивләри гәдим скиф әсатириндән доғмушдур. Лакин XIII—XIV әсрләрдәки монгол һадисәләри дә әсәрдә изини сахламышдыр. Демәк, «Нарт» епосу бу ики тарихи кәсим (миладдан әв. VIII—VII әср вә милад. сонра XIII—XIV әср) арасында формалашмышдыр[50].

«Корун өвлады» мотивинә епосун «Хамыс вә Батразд» голунда тәсадүф едилир[51]. Бурада данышылыр ки, корун өвлады баш нартын, һабелә Батраздын јурдунда олмамасыны өјрәниб атасынын нәсиһәтинә гулаг асмајараг нартларын ичәрисинә кәлир, онларын шәнликләриндә иштирак едир. Нәһајәт, нартлар кор дивин оғлу тәрәфиндән тәһгир олунур. Сәһәриси күн Батразд кери гајыдыр, корун өвладыны мејдана чағырыб онунла рәгс едир... Нәтичәдә баш нарт кор дивин оғлунун бир голуну гопармагла ону чәзаландырыр. Корун оғлу гачыр, нартлар кими чәнкавәрлик көстәрмәк истәјәркән һәлак олур. Бу әфсанәјә көрә див илә оғлу нартларын мәғлуб едилмиш дүшмәнләридир[52].

Хатырладылан мотив «Нарт» епосу илә јахын бир епохада — «ананын (мадәршаһлығын — *И. А.*) мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә мөһкәм һүгуга малик олдуғу бир дөврдә јаранмыш»[53] «Амираниани» епосунда да өзүнә јер тапмышдыр. Бу бахымдан әсәрин с в а н варианты диггәти даһа чох чәлб едир. Кечән әсрин сонларында јазылмыш бу вариантда мешәдә јашајан бир овчунун мачәралы һәјаты тәсвир олунмушдур.

Овчу Дарджелани «башы булудлара тохунан» мешәликдә јашајыр. Бир күн о, чох ахтарышдан сонра әзәмәтли гајанын ајағына кәлир. Гајадан гадын һәниртисинә охшар сәс ешидилир. Сәс овчунун диггәтини чәлб едир. Лакин гаја һүндүр олдуғундан Дарджелани ора чыха билмир. О, дәрһал евә гајыдыр, дејинкән вә чолаг арвадына јемәк биширтдирир, дәмирчијә исә балта, күрз дүзәлтдирир...

Балталар илә күрз сынана гәдәр овчу әлләшир, ајаг јери ачыб гајанын башына чыхыр. Овчулуг илаһәси Далини јатмыш көрән Дарджелани она вурулуб үч күн бу-

рада галыр. Нәһајәт, Дарджеланинин сеһркар арвады әринин изинә дүшүб ону Дали илә јатмыш тапыр. Гадын Далинин гызыл һөрүкләрини кәсиб евә гајыдыр. Сәһәр һөрүкләрини кәсилмиш көрән Дали овчуја билдирир ки, артыг о һамиләдир, һәјаты исә сона чатыр. Далинин тә'кидинә әсасән Дарджелани кәдәрлә онун гарныны јарыб «күнәш тәк парлаг» оғланы чыхарыр, ону нәннијә гојуб Иаманинин булағына кәтирир. Бу ушаг кәләчәк гәһрәман Амиранидир.

Иамани тәрәфиндән тапылыб һимајә олунмуш Амирани бөјүјүр. Иамани Амирани илә оғланлары Усипи, Бадријә фәрг гојмур. Кәнчләр арасындакы гоһумлуг мүнасибәтләри епосун ајры-ајры вариантларында мүхтәлиф шәкилдә верилмишдир. Сван вариантында Бадри илә Усипи Амиранинин гардашлығыдыр. Пшав вариантында гәһрәманларын һәр үчү гардаш кими тәгдим едилмишдир. Бадри бөјүк, Усипи ортанчыл, Амирани исә кичик гардашдыр. Епосун карталин вариантында кәнчләр эмиушағыдыр. Кахетија вариантында исә Амирани ики чинли — Бадри вә Усипи илә достлашыр. Онлар Амиранидән күчлү олсалар да онун тәклифи илә разылашыб гардаш олурлар[54].

Епосда тәсвир едилмиш бу үч кәнч корун өвладларыдыр. Лакин онлар Иаманинин бир көзүнүн чыхарылмасынын сәбәбини билмир. Јенијетмәләрин шүчаәтини көрән чамаат онлары аталарынын интигамыны алмаға чағырыр. Амирани, Бадри вә Усипи аналарындан бу ишин баискарыны өјрәнмәјә чалышсалар да ондан бир чаваб ала билмирләр. Нәтичәдә гадына ишкәнчә вермәклә (онлар хачапури биширтдириб исти-исти онун синәсинә гојурлар) атларынын гатилини өјрәнирләр. Мә'лум олур ки, узун илләр Иаманидән бач алан див нәһајәт, онун оғланларындан бирини (Усипи илә Бадри нәзәрдә тутулур), јахуд да онун бир көзүнү тәләб етмиш, нәтичәдә мәгсәдинә чатмышдыр.

Сван вариантында Иаманинин көзүнү ахтармаға кедән үч баһадыр (Амирани, Бадри вә Усипи) мүхтәлиф чәтинликләрлә үзләшир. Онлар ағыр дөјүшләрдән сонра аталарынын интигамыны алыр, дивләри өлдүрүб онун көзүнү тапырлар[55].

Бу гыса хүласәдән көрүндүјү кими сван вариантынын «бир көзү кор едилмиш Иаманинин оғланларынын гәһ-

рəман сəвиjjəсинə jүксəлмəси» епизодунда хатырладылан сүжет даһа кениш шəкилдə горунмушдур.

Хатырладылан скиф, осетин вə сван дастан-рəвајəтлəринə нисбəтəн Тиран-Аршак мəнгəбəси «Короғлу» епосу илə даһа чох сəслəшмəкдəдир. Ж. Дјумезил доғру олараг, белə бир гəнаəтə кəлмишдир ки, Аршак рəвајəтлəри илə «Короғлу» һекајəлəри арасында əсаслы кенезис олмаса да мүəjjəн сəслəшмəлəр вардыр. Тəдгигатчыја көрə «Короғлу һекајəлəринин Аршак рəвајəтлəриндəн, Тиран-Аршак мəнгəбəсинин исə өзүндəн əввəлки «корун өвлады» сүжетиндəн тə'сирлəнмəси тəбиидир.

Контаминасија бу нүмунəлəрин əксəриjjəтиндə горунмушдур. Мараглыдыр ки, скиф, ермəни вə Азəрбајчан («Короғлу») рəвајəтлəриндə аталарын чəзаландырылмасы мəһз ат мəсəлəси илə бағланмышдыр. Бу сəпкидə олан сəслəшмəлəр бир сыра башга чəһəтлəрдə дə өзүнү көстəрмишдир. Мəсəлəјə бу бахымдан јанашан Һ. Берберјан епосун Орта Асија, Азəрбајчан, Кичик Асија нəшрлəрини нəзəрдə тутараг јазмышдыр: «Өзбəк редаксəсинə (чапына) көрə гəһрəман бир гəбирдə доғулур ки, бу онун анасыдыр. О, једди јашында дүнјанын һəр ишинə бəлəд олур, белə ки, биличи адамдыр. Өз өлкəсини идарə едир, сүлһ шəраитиндə өмүр сүрүр. Гəһрəманын өлүмүндəн данышылмыр. Истəр бу, истəрсə түркмəн вариантында гəһрəман «кор (гəбир) оғлудур». Диггəти чəлб едəн чəһəт ондадыр ки, гəһрəманын атасынын көзлəрини ат үстə чыхартмырлар. Демəк, Шəрги түрк варианты мəзмунуна көрə Азəрбајчан — Кичик Асија «Короғлу»сундан фəрглəнир, анчаг ондан фајдаланмамыш дејилдир. Азəрбајчан—Кичик Асија вариантында исə Короғлу көзлəри ат үстүндə чыхарылмыш кор кишинин өвладыдыр»[56]. Бурадан да Короғлу адынын етимоложи мə'налары барəдə фикир сөјлəмəјə чалышан тəдгигатчы диггəти чəлб едəн бир мəсəлəјə тохунмушдур. О, гејд едир ки, епосун букүнкү нəшрлəриндə Короғлу чаван икəн һəмин ады (Короғлу) дашымыр. О, Рөвшəн (ишыглы)адланыр[57]. Јалныз атасынын интигамыны алмаг фикринə дүшəндəн сонра ону Короғлу адландырырлар[58]. Шүбһəсиз ки, халг Короғлуја икидлији, гəһрəманлығы, шүчаəти, горхмазлығы илə əлагəдар ад версəјди—һəмин кејфиjjəтлəри өзүндə тəчəссүм етдирəн ад сечəрди. Нəһајəт, Һ. Берберјан белə нəтичəјə кəлмишдир ки, Короғлу — Рөвшəн мəнгəбəлəри илə тарихи шəхсиjjəт Короғлу-

нун рәвајәтләри һәмин ады бирләшдирмиш вә бу мүхтәлиф шәкилләрә дүшмүшдүр.

Һәмин мәсәлә Һ. Берберјандан габаг дикәр тәдгигатчылары да марагландырмышдыр. Јазычы Г. Ағајан ермәни рәвајәтинә әсасланараг гејд етмишдир ки, Рөвшәнин атасы кор олмамышдыр. О, хор (һор) адланан хорхорониләр крал сүлаләсинә мәнсуб бир ермәни олмуш вә онун «чухур, дәрин» мә'наларыны дашыјан «хор» ады дәјишиләрәк «кор» шәклини алмышдыр[59]. Һәмин мәсәлә илә әлагәдар олараг П. Н. Боратав «Болу бәјим, мән Короғлу дејиләм» гошмасындакы «Мән Короғлу дејиләм, Хороғлујам» мисрасынын бу шәклә салынмасыны доғру олараг «сөз ојуну» адландырмыш вә бу фикрин ортаја чыхмасыны өзбәк-түркмән рәвајәтләринин изи һесаб етмишдир[60]. Нәсил, чинс, соj, гәбилә, тајфа, сүлалә ады кими мә'наландырылан (Короғлу, Короғлу, Гараоғлу) һәм дә гаранлыгла бағланылмыш, зүлмәтин фәчри олан ишыгла, күнәшлә әлагәләндирилмишдир[61]. Бу еһтималы түрк фолклоршүнасы Чаһит Өзтелли дә сөјләмишдир. О јазыр: «Арашдырычылар шаирин (Короғлунун — *И. А.*) ады әтрафында әски имланын охунушу үзүндән Короғлу, јахуд Күроғлу олачағы барәдә фәргә вармамышлар. Күроғлунун мә'насы јохдур. Короғлу исә мә'налыдыр. Мә'лум олдуғу үзрә «гор» парлаг, атәш демәкдир. Буна көрә, биз, Короғлу олараг гәбул етмәји даһа ујғун көрүрүк»[62]. Бизчә, бу мүлаһизәләр һәгигәтә даһа јахындыр.

Епосун хатырладылан тәбдил-тәрчүмәләри илә јанашы, ермәниләр ичәрисиндә долашан «Короғлу әсирликдә», «Дәјирманчы Короғлу», «Короғлунун гылынчы» адлы рәвајәтләри дә олмушдур. Бу нүмунәләрин сүжети илә танышлыг беләә бир гәнаәт доғурмушдур ки, онларын һәр үчү дастанын А. Ходзко варианты вә ајры-ајры Азәрбајчан рәвајәтләриндән бәһрәләнмә јолу илә јаранмыш, сонралар исә мүхтәлиф мәзмун чаларлары кәсб етмишдир.

Тәбдил-тәрчүмәләрдә Короғлунун мәскән салдығы Чәнлибел әзәмәтли бир гала кими тәсвир олунмушдур. Бу истеһкамы Базла, Аршакаванла мүгајисә едән мүәллифләр онун һарада јерләшмәси, нә үчүн Чәнлибел адланмасы барәдә мүәјјән мүлаһизәләр сөјләмишләр. Мараглыдыр ки, епосун тәбдилчиләри өз дөврләриндә бу мәсәләјә тохунмуш вә Чәнлибелин чоғрафи истигамәтини мүәјјәнләшдирмәјә чалышмышлар. Чәнлибел барәдә

хүсуси гејд верән Ашыг Ҹамали јазырды: Чәнлибел Себастијанын гәрб тәрәфиндәдир. Дағылмыш галасы, көһнә тикинтиси инди дә дурур вә һәмин адла таныныр. Себастијадан сонра көзәл бағлары, мүхтәлиф мејвә ағачлары, зәнкин тәбиәти олан Ардава чөлүндән кечиб бир күн јол кедиб ора чатырсан. Чәнлибел шам мешәләри илә өртүлмүш јүксәк дағдыр, сәрин, тәмли сују вар[63]. Ејни фикрә тәбдилин 1904-чү ил нәшриндә дә раст кәлирик[64]. Мүхтәлиф әразиләрдә Короғлуја аид едилән мәскәнләр барәдә мә'лумат верән Нәғмәкар Һәјат исә хатырладыр ки, Чәнлибел Иранын Азәрбајҹан вилајәтиндәки Салмаст јахынлығында, јахуд да Түркијәдә — Себастија тәрәфләрдә јерләшир[65]. Бу бахымдан Е. Мушеғјанын гејдләри дә мараглыдыр. Короғлуну дағлары, чәмәнликләри, мешәләри севән, бунунла бәрабәр пашалара, султана гаршы дөјүшән вә сајсыз-һесабсыз давамчылары олан бир гәһрәман-ашыг кими тәгдим едән Е. Мушеғјан («Нәғмәләр китабы», 1721-чи ил) онун јашадығы јерин Кәрни илә Карс арасындакы Соғанлы адлы мешәлик олдуғуну хатырлатмышдыр[66].

Көрүндүјү кими, фикирләр мүхтәлиф олса да Чәнлибелин епосун јарандығы әразиләрдә (Азәрбајҹан, Кичик Асијанын шәрги) јерләшдији əксәр мүәллифләр тәрәфиндән тәсдиг едилмиш вә бүтүн бу мүлаһизәләри — Нәғмәкар Һәјатын тә'бири илә десәк, ваһид бир идеја бирләшдирмишдир. О јазыр: Чәнлибел «...һарада олурса-олсун онун варлығы унудулмамышдыр»[67]. Бу истеһкам әсрләр боју азадлыг, бәрабәрлик мүҹәссәмәси кими халгын, дастаны јашаданларын һафизәсиндә горунмушдур. Халг рәвајәтләринә әсасланыб Чәнлибели Загафгазијанын мүхтәлиф јерләриндә — әсасән, Азәрбајҹанда, һабелә Ермәнистан вә Күрҹүстанда (Тифлис әтрафында), Анадолу вә Орта Асијада (Түркмәнистан вә Өзбәкистанда) ахтаран тәдгигатчылар исә бу шахәләнмәни дастанын һәмин әразиләрдә кениш вүс'әт тапмасы илә бағламыш, адын дашыдығы чалары исә «шамлы мешә», «шамлы бел» кими мә'наландырмышлар[68]. Епосун бә'зи түрк нәшрләриндә исә Чәнлибелин шам ағачлары илә әһатә олунмуш бир јердә салындығы көстәрилмишдир[69].

Мә'лумдур ки, Чәнлибелин мөвгејиндән, шөһрәтиндән асылы олмајараг онун гәһрәманлары шүҹаәтләрини бу галанын һүдудларындан чох кәнарларда көстәрмиш, беләликлә дә адлары дилләр әзбәри, мәҹлисләр бәзәји

олмушдур. Онлар һаггында долашан дастанлар «...түркдилли халглар ичәрисиндә елә севилмишдир ки, башга јерләрдә Шаһнамәханлар, Гуранханлар олдуғу кими, Азәрбајчанда да Короғлуханлар, башга сөзлә анчаг «Короғлу» дастаныны сөјләјәнләр јетишмишдир»[70]. Мараш тәрәфләрдә бу дастаны данышанлар Короғлучу адланмышлар. Онлар узун гыш кечәләриндә халг гәһрәманынын чәнкавәрлијиндән сөһбәт ачмыш, сазын мүшајиәти илә онун һаггында гошулмуш, јахуд она аид едилән ше'рләри охумушлар. Ајнтап рајонунда исә бу дастаны ифа едәнләр абдал адланмышлар. Кичик Асијанын шәрг рајонларында «Короғлу»нун ифачылары әсасән ашыглар олмушдур. Фәраддан тутмуш Мәрвә кими бүтүн түрк тајфалары Короғлуну мәһәббәтлә јад едиб ше'рләрини охумуш, ону нүмунәви бир шәхс вә ашыг кими сәчијјәләндирмишләр[71].

Бу мүлаһизәләрдән белә нәтичә доғур ки, епос гәһрәманы ону јашаданларын дүшүнчәсиндә, јаддашында икиләшмишдир. О, һәм чалыб-чағыран ашыг-шаир сәнәткар вә нүмунәви шәхсијјәт, һәм дә халгын арзу вә истәкләрини тәчәссүм етдирән бәдии образ[72], дастан гәһрәманы кими шөһрәт газанмышдыр. Мә'лумдур ки, Короғлуну тарихи шәхсијјәт һесаб едән тәбдилчи-мүтәрчимләр дә (Ашыг Чамали, Нәғмәкар Һәјат) јухарыда гејд олундуғу кими онун дөврүнү мүәјјәнләшдирмәјә чалышмыш, бу һагда мүәјјән мүлаһизәләр сөјләмишләр. Бу фикирләрин бә'зи чәһәтләри һәм тарихи сәнәдләрдә, һәм дә бу саһәдә апарылан арашдырмаларда өзүнә хүсуси јер тапмышдыр.

Мә'лумдур ки, XVI әсрин сонлары вә XVII јүзиллијин башланғычында Түркијәдә «чәлалиләр» ады дашыјан бөјүк халг үсјанлары башламышдыр. Бу үсјанларын ән бөјүјү Гара јазычы — Дәли Һәсән (1599—1603), Гәләндәр оғлу (1606) вә Чанполад оғлунун (1607) ады илә бағлыдыр. Һәрәкатын танынмыш иштиракчылары Арабачы Сүлејман, Арнавудлу Һүсејн, Дәли Зүлфүгар, Тәкәли Меһмед, Кизир Мустафа, Дүндар, Тәпәси Түклү, Улдузлу Ибраһим, Кафыр Мурад олмушдур[73]. 1519-чу илдә Тогат әтрафында баш галдыран гијамын рәһбәри Чәлалын ады илә «чәлалиләр» (јә'ни һөкумәтин әмрләринә вә падшаһын фәрманларына аси оланлар, башга сөзлә, «гијамчылар, гулдурлар») адландырылан бу һәрәкат һаггында Аракел Тәбризли кениш мә'лумат вермиш,

Короғлуну да бу гијамын иштиракчыларындан бири кими хатырлатмышдыр. А. Тәбризли һөкмдара гаршы үсјан едән Һусејн паша (1599), Коса Сәфәр (1599), Әһмәд паша (1601), Инчихан (1604), Јолларкәсди (1605), Тавул (1593), Мәһәммәд паша, Ман оғлу, Чанполад оғлу, Әли паша вә б. адларыны чәкдикдән сонра јазыр:

«Кор-оғлу (бу һәмин Короғлудур ки, инди ашыгларын охудуғу сајсыз-һесабсыз нәғмәләр гошмушдур).

Кизир-оғлу Мустафа бәј мин нәфәр илә (о Короғлунун јолдашыдыр, һансы ки, өз нәғмәләриндә чох јердә онун адыны хатырламышдыр).

Сонра башга Мустафа бәј.

Гарагаш, Дәли Нәсиб, Јола Сығмаз, Танры Танымаз, Көјәбахан Чыплаг, Коса-коса, Гырлы, Гара Саад, Ағаҹан Пири.

Онларын һамысы ҹәлали идиләр...»[74].

Короғлуну һәм тарихи шәхсијјәт, ҹәлалиләр һәрәкатынын иштиракчысы, һәм дә нәғмәләри охунан ашыг кими тәгдим едән Аракел Тәбризли дастанын фәал иштиракчылрындан олан Кизироғлу Мустафа бәјин дә адыны чәкмиш, бу гијамларын баш галдырдығы јерләри дә хатырлатмышдыр. Тарихчи јазыр: Онлар (ҹәлалиләр) «...Константинополун һәндәвәриндән тутмуш Јереван шәһәринә, Бағдаддан тутмуш Дәмир-Гапыја (Дәрбәндә— *И. А.*) гәдәр, Ағ дәниздән башламыш Гара дәнизә кими олан өлкәләри дағытмышды»лар[75]. Мараглыдыр ки, епосун јаранмасы да мәһз бу әразинин мүәјјән һиссәсинә дүшмүшдүр. Сонралар о кениш интишар тапыб Аракел Тәбризлинин хатырлатдығы әразиләрдә шөһрәтләнмиш, јајылыб-јашамышдыр[76].

Ашыг-шаир Короғлунун шәхсијјәт олмасыны тәсдиг едән башга тарихи мә'луматлар да вардыр. Бу барәдә данышан Ҹаһит Өзтелли әдәбијјатшүнас Садәттин Нүзһәтин[77] ашағыдакы мулаһизәсини хатырлатмышдыр: «Мәним сон заманларда әлдә етдијим бир вәсигә Короғлу адында саз шаиринин мөвҹудијјәтини гәтијјәтлә билдирмәкдәдир. XVII әсрин диван шаирләриндән Ҹеври (вәфаты 1654-ҹү ил) IV Мурад дөврүндәки мәшһур мусиги усталарындан бәһс едән «Һәрами һумајунда олан ханәндә вә сазәндәләр вәсфидир» башлыглы мәнзумәсиндә бир мунасибәтлә Короғлуну да хатырлатмагдадыр». Ҹеври IV Мурадын һүзурунда чунгур чалыб:

Чунгурун белә камалын көрчәк шәрминдән
Адәм абадә фирар етди Короғлу начар —

дејир. Бурадан ајдынлашыр ки, Короғлу IV Мурад дөврүндә, јахуд ондан аз әввәл вәфат етмиш сазәндәдир. Бу јени вәсигә Евлија Чәләбинин јанлыш мә'лумат вермәдијини вә Короғлудан башга Короглу ады илә танынмыш бир саз шаиринин мөвчудијјәтини көстәрир вә јашадығы дөврү мүәјјәнләшдирир. Даһа сонра Ч. Өзтелли Әрзурум бәјләрбәји Абаза Меһмет Пашанын Јеничәри кәндхудасы Меһмет Ағаја јаздығы мәктубундан мисаллар кәтирәрәк белә гәнаәтә кәлмишдир ки, Короғлу сарај мүнагишәләриндә иштирак едән, көзәл чунгур чалан ашыг-шаир олмушдур[78].

Бу гәбил мүлаһизәләр әксәријјәт тәшкил етмәкдәдир. Тәкчә ону хатырлатмаг кифајәтдир ки, түрк алимләриндән Н. С. Банарлы, А. С. Ләвәнд, М. Башкөз, М. Јүзбашыоғлу, М. Түркәр вә б. Короғлуну һәм тарихи шәхсијјәт, шаир-ашыг, һәм чәлалиләр һәрәкатынын иштиракчысы, һәм дә дастан гәһрәманы кими тәгдим етмиш, бу барәдә бир-бириндән фәргләнән мүлаһизәләр сөјләмишләр[79]. Вахтилә епосун јарадычысы — гәһрәманы Короғлу һаггында данышан А. Ходзко, Христафор Чалалов, В. Бартолд, Н. Марр кими көркәмли мүәллифләр дә ону һәм чәлали рәиси (дәстә башчысы), һәм дә шаир-ашыг кими танытмышлар. Бу һагда Азәрбајчан короғлушүнаслары да дәјәрли фикирләр јүрүтмүшләр. Әзәмәтли кәндли һәрәкаты иштиракчыларынын епосун гәдим Азәрбајчан вариантынын, һабелә һәмин вариант әсасында ишләнмиш тәбдил-тәрчүмәләрин иштиракчысы олмасы да тәсдиг едир ки, бу дастан һәр һалда Короғлу һәјатда икән, јахуд да онун һәјат сәһнәсиндән кетмәсиндән аз сонра тәшәккүлә башламыш, ону јајыб-јашатмагда исә дастанчы-ашыглар мүһүм рол ојнамышлар.

Короғлунун ады илә бағлы ше'рләр мүхтәлиф характерли әдәбијјатлара дахил едилмишдир ки, бурада да онун шәхсијјәти вә епос һаггында мүәјјән фикирләр сөјләнмишдир[80]. Белә мүлаһизәләрә дастанын ајры-ајры нәшрләринә јазылмыш гејд вә мүгәддимәләрдә дә тәсадүф олунур[81].

Дејиләнләрдән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, «Короғлу» епосу—Азәрбајчан вә Кичик Асијада (Анадолунун шәрг әразиләри) мејдана кәлмиш, Хәзәр дәнизиндән шәргдә (әсасән Орта Асијада) јајылмыш ејни адлы дастандан асылы олмајараг јаранмышдыр;

Епосун Загафгазија вә Јахын Шәрг вариантлары (ер-

мəни, күрчү, түрк, күрд вə с.) Азəрбајчан версијасына дахилдир[82]. Һаггында данышылан тəбдил-тəрчүмəлəр дə мəһз гəдим Азəрбајчан варианты əсасында ишлəниб нəшр едилмишдир;

Дастан скиф, сван (күрчү), осетин (алан) вə ермəнилəрин шифаһи ирсиндə горунан «корун өвлады» бејнəлхалг сүжетинə кенезис чəһəтдəн дејил, дашыдығы адын (Короғлу) формал мə'на вə шəкил бахымындан дахилдир;

Короғлу адлы ашыг-шаир һəјатда олмуш, чох еһтимал ки, о XVI—XVII əсрлəрдə јашајыб-јаратмыш вə чəлалилəр һəрəкатына гошулмушдур. Јахуд, бу ашиг-шаирин кəндли гијамынын габагчыл иштиракчыларындан биринин адыны өзүнə тəхəллүс сечмəси дə һəгигəтə јахын көрүнə билəр;

Короғлу өзүнүн вə достларынын шүчаəти, гəһрəманлығы барəдə сөһбəтлəр гошмуш вə охумушдур;

Ола билсин ки, о бир сыра чəнкавəрлəр барəдə сөһбəтлəр етмиш, баш вермиш тарихи əһвалатлардан данышмыш, лакин күман ки, бу һадисəлəрин шаһиди, иштиракчысы олмамышдыр;

Короғлу епосу нəинки тəкчə Короғлу һаггында сөһбəтлəрдир, əксинə, онун өзүнүн нəгл етдији, јахуд охудуғу һадисəлəр барəдə дастанлардыр;

Дастан-тəбдиллəрдəки һадисəлəрин ермəни мүһити илə бағланылмасы ермəни ашыгларынын фəалијјəтиндəн доғмушдур. Мə'лумдур ки, «Короғлуну» ифа едəн белə ашыглар аз олмамышдыр[83];

Епоса əсрлəр боју əлавəлəр олмуш вə һазырда да олмагдадыр[84].

Һ. Берберјан јазыр: «Короғлу исте'дадлы ашыг кими Јахын Шəргин бүтүн халгларыны тəмиз руһлу, азад көрмəк истəмиш, əзилəнлəри, даһа чох исə севəнлəри һуманист ше'рлəри илə тəрəннүм етмишдир... Хəлгилијинə көрəдир ки, өзүндəн сонра јашајан ашыглар да онун дастаныны сөјлəјиб зəманəмизə гəдəр горумушлар»[85].

* *
*

Гəһрəманлыг дастанлары ичəрисиндə «Короғлу» епосу вə онун тəбдил-тəрчүмəлəри мүһүм мəрһəлə тəшкил едир. Лакин халгын гəһрəманлыг мүбаризəлəрини тəчəссүм етдирəн халг романлары тəкчə бу əзəмəтли епосдан ибарəт дејил. Бу гəбилдəн олуб баһадырлыг вə сеһрли

нағылларла, һәмчинин әсатири көрүшләрлә сәсләшән «Китаби-Дәдә Горгуд»ун «Басатын Тәпәкөзү өлдүрдүјү бој», һабелә Шөклү Мәләјин, Газан хан илә оғлу Урузун, Бамсы Бејрәк вә Дәли Домрулун иштирак етдикләри епизодлар, даһа сонракы дөврләрлә — Атабәјләр дөвләти вә Сәфәвиләр һакимијјәти илләри илә әлагәләндирилән «Гара Мәлик», «Шаһ Исмајыл—Тачлы бәјим» кими әсәрләр дә әсрләр боју кениш интишар тапан гәһрәманлыг дастанларындан олмушлар ки, бунлар барәдә хүсуси данышылмышдыр[86]. Мүасир ашыгларымызын ифасында јашајан «Гачаг Кәрәм», «Гара Танрыверди», «Гандал Нағы» адлы гачаг дастанлары да гәдим ән'әнәнин сәчијјәви хүсусијјәтләрини горујан әсәрләр кими дәрч олунмушдур[87]. Елә гәһрәманлыг дастанлары да вардыр ки, онлар вахтилә халг ичәрисиндә кениш вүс'әт тапмыш вә тәбдил-тәрчүмә едилмишдир. Лакин һәмин нүмунәләр нәдәнсә тәдгигатчыларын диггәтиндән кәнарда галмышдыр. Белә дастанлардан «Чәлали бәј илә Мәһәммәд бәј» вә «Кирманшаһ» һаггында мүәјјән фикир сөјләнмишдир[88]. «Күрдоғлу» исә илк дәфәдир ки, тәдгигата чәлб олунур.

«Күрдоғлу» дастаны Ашыг Чамалинин (Мкртич Талеантс) тәрчүмәси илә ермәни ичтимаијјәтинә чатдырылмышдыр[89]. Халг романы дастанчылыг ән'әнәләринә ујғун шәкилдә тәбдил олунмуш, бир сыра бәдии лөвһәләр вә сәчијјәви епизодларла зәнкинләшдирилмишдир. Бу чәһәт вә үмумијјәтлә, тәрчүмәчи-мүәллифин дәсти-хәтти әсәр боју өзүнү көстәрмишдир.

Дастанда ики кәнчин мачәралы һәјатындан данышылыр. Онлар тачирдир. Мајыл Иранын Исфаһан, Сајыл исә Мисирин Искәндәријјә шәһәриндәндир. Һәр икиси Шама тичарәтә кәлмиш, бурада да таныш олуб достлашмышлар. Кәнчләрин кимсәсиз олмалары онлары даһа да јахынлашдырмышдыр. Бу сәбәбдән дә һәр икиси Шамда галмағы, варлы аиләдән гыз алыб јени мәскән салмағы вәтәнләринә гајытмагдан үстүн тутур. Бә'зи дастан гәһрәманларынын кечирдикләри сыхынты — өвладсызлыг дәрди Мајыл илә Сајылы да нараһат едир. Дастанчы-мүәллиф гоча дәрвишин көмәји илә јаранмыш бәдбинлији арадан галдырыр. Кәнчләр дәрвишин «Арарат өлкәсинин Ван шәһәри јахынлығындакы бағдан»[90] кәтирдији алманы јемәклә өвлад саһиби олурлар. Мајылын оглу, Сајылын исә гызы дүнјаја көз ачыр. Јенә дә нурани гоча

(дәрвиш) ортаја чыхыб гызы Меһри, огланы Шәһри адландырыр. Бунунла дастан-тәрҹүмәнин гәһрәманлары — ашиг илә мә'шугә фәалијјәтә башлајыр ки, халг китабы да онларын севишмәләриндән, мүхтәлиф маҹәраларла зәнкин сәфәрләриндән, гаршыларына чыхан чәтинликләрдән, мүсабигә вә гәләбәләриндән, башлычасы исә ешг уғрунда апардыглары дөјүшләрдән бәһс едир.

Шәһри илә Меһри, дастанчынын тә'бири илә дејилсә, көрпә икән «бешиккәртмә» едилир (нишанланырлар). Бу мотив халг дастанларынын, о ҹүмләдән дә тәбдил-тәрҹүмәләрин әксәријјәтиндә тәсадүф олунан бир һалдыр. Лакин јенијетмәләр ата-аналарынын бу тәдбириндән хәбәрсиз галыр. Онлар гардаш-бачы олдугларыны зәнн едир, беләҹә дә бөјүјүб әрсәјә чатыр. Анҹаг бу вәзијјәт узун сүрмүр. Тезликлә сирр ачылыр. Шәһри илә Меһринин әввәлки доғма гардаш-бачы мүнасибәтләри өз маһијјәтини дәјишиб ешглә, мәһәббәтлә әвәз олунур. Бу вәзијјәт онлары даһа да јахынлашдырыр. Издиваҹ уғрунда чарпышма кәнҹләрин мәгсәд вә амалына чеврилир.

Дастанчынын тәсвириндән көрүндүјү кими, арзу вә диләкләр асанлыгла һәјата кечмир. Шәр гүввәләрин мејдана чыхмасы илә хош нијјәтләр сыхышдырылыр. Нөкәр Шәрбатан (тәбдилдә бу ад «шәр кәтирән гул» кими мә'наландырылмышдыр) Меһријә саташмагла севәнләр арасында дәрин бир нифаг јарадыр. Доғрудур, Шәһри өз дүшмәнини мүәјјәнләшдириб ону ҹәзаландыра билир. Лакин Шәрбатан тәк дејилдир. Онун һавадарлары чохдур. Бу шәхс Күрдоғлудур ки, тәбдил-тәрҹүмә дә онун адыны дашыјыр.

Дастанын әсас иштиракчыларындан олан Күрдоглу образы шүбһәсиз ки, «Короғлу» епосунун тә'сири алтында ишләнмишдир. Башга сөзлә, Күрдоғлу күман ки, бир нөв Короғлунун прототипидир. Лакин о, икидлијинә, ҹәнкавәрлијинә, шүҹаәтинә көрә Короғлуја бәнзәјир. Мә'нәвијјатына, дахили аләминә, шәхсијјәтинә кәлдикдә исә Күрдоғлу тамамилә өзкәләшир.

Күрдоғлу да Короглу кими дәстә башчысыдыр. О, јенилмәзлијинә, икидлијинә, бир сөзлә, өз күҹүнә архаланан шәхсдир. Дастанчы онун һәјат тәрзини, јашајышыны бир гочанын дили илә белә тәгдим едир: «Шәрбатан кәлиб гочаны тапды. Гоча билдирди ки, сәнин кәздијин адам бу тәрәфләрдә јашамыр. Анҹаг Терсим дагларында шејх оғлу олан бир ҹәлали һөкмуранлыг едир. Адыны

билмирəм, анчаг ону Күрдоғлу чағырырлар. Күрдоғлу олдугча икид, чə'сур адамдыр. Онун 40 мин икиддəн ибарəт бир өлкəси вар. Шөhрəти həр тəрəфə јајылан бу чəнкавəрдəн Полис султаны белə верки ала билмир»[91]. Дастан-тəрчүмəдə бу гəбилдəн олан, јə'ни халг романыны «Короғлу» епосу (о чүмлəдəн онун тəбдил-тəрчүмəлəри) илə бағлајан əламəтлəр чохдур. Хатырладылан парчадан да ајдын көрүнүр ки, Күрдоғлу да Короғлу кими чəлали рəисидир. Онун да ајрыча мəскəни, башына топлашан икид достлары вардыр. Күрдоғлу да тəбиəтин гојнунда— дағларда həјат кечирир, Полис султаны илə дөјүшүр, верки вермир вə с. Əлбəттə, тəкчə бу чəhəтинə көрə «Күрдоғлу» дастаны «Короғлу» епосу илə сəслəшмир. Бу нүмунəлəри бир-биринə јахынлашдыран башга чəhəтлəр дə вардыр. Бунлардан əн əсаслысы «Короғлу» епосунун «Дəрбəнд сəфəри» илə «Күрдоғлу»нун бə'зи епизодлары арасындакы охшарлыгдыр.

Мə'лумдур ки, «Короғлунун Дəрбəнд сəфəри» голунун бүтүн вариантларынын («Вуруш» — Бозалғанлы, «Дəрбəнд» — Вəли, «Бүлгејс» — Меhди, «Дəрбəнд сəфəри»— h. Əлизадə) əсас иштиракчыларындан бири мəhз Күрдоғлудур. О, Короғлунун Дəрбəнд hакиминин гызы Мө'минə ханымла издивачындан доғулан ушагдыр. h. Əлизадə вариантына көрə ады həсəн бəј олан бу кəнч «...динч дурмадығынын үстүндə, əллəм-ајаг олдуғу үчүн hамы она Күрдоғлу дејирди»[92]. Мараглыдыр ки, «Күрдоғлу» дастанынын дөјүшкəн, мүбариз образларындан олан Күрдоғлу да ејни ады дашыјыр. Лакин мəсəлə бу шəхслəрин адларында дејил, онларын вурушуб-дөјүшдүклəри əразинин дə ејни јер — «түркмəн өлкəси» олмасындадыр. Епосун «Вуруш-Бозалғанлы» вариантында да, «Бүлгејс-Меhди» вариантында да Күрдоғлу түркмəн гызындан доғулан өвладдыр. Короғлу да, Күрдоғлу да түркмəн јолларында вурушуб гəhрəманлыг көстəрир[93]. «Күрдоғлу» дастанында да белəдир. Күрдоғлунун Шəhри илə əн чидди дөјүшлəри мəhз «түркмəн өлкəсиндə» баш верир. О, түркмəн пашасы, онун гошуну илə дə, бурада сығыначӑг тапан Шəhри илə дə бу өлкəдə вурушуб, бу өлкəдə дə мəғлубијјəтə уғрајыр.

Дастан-тəрчүмəдə бир чəлали кими Күрдоғлунун чамааты башына топлајыб онларын доланышығы, вəзијјəти илə марагланмасы, хүсуси мəчлислəр тəшкил едиб шəнлəнмəси, ше'р демəси вə башга бу кими əhвалатлар

зәнкин бәдии бојаларла чанландырылмышдыр. Мә'лумдур ки, «Короғлу» силсиләсиндән олан тәбдил-тәрчүмәләрдә дә буна бәнзәр тәсвирләрә кениш јер верилмишдир.

Тәбдил-тәрчүмәдә Күрдоғлу илә баглы епизодлар әсас јери тутса да әсәрин гәһрәманлары Шәһри илә Меһридир. Дастан сүжетинин мәғзини, гајәсини, апарычы гүввәсини мәһз бу ики кәнчин мәһәббәт угрунда инамлы мүбаризәләри тәшкил едир.

Халг романында Меһри исмәтли, ләјагәтли бир нишанлы кими сәчијјәләндирилмишдир. О, өз мәнлијини горујан, ешг, мәһәббәт јолунда дәјанәтли, вәфалы олан, әһд-пејмана садиг галан бир мә'шугәдир. Шәрбатанын васитәчилији илә ону алмаг истәјән Күрдоғлу нә гәдәр чалышырса Меһрини мәсләкиндән дөндәрә билмир. Меһри үзүјүнү Күрдоғлуна вермәк мәчбуријјәтиндә галса да Шәһријә садиг олдугуну сүбута јетирә билир. Меһри һәм дә киши вүгарына малик бир гадындыр. О, лазым кәлдикдә оғлан палтары кејиб Әрәб зәнки кими дөјүш мејданына да кирир, нишанлысы илә әл-элә вериб гәриб өлкәләрә дә јолланыр. Һеч бир тә'гиб, һәдә-горху, күч ону сарсыда билмир. Бүтүн бунларла јанашы Меһридә ашыглыг (шаирлик) габилијјәти дә вардыр. Онун сөјләдији гыфылбәнд-бағламалары чохлары ача билмир[94]. Бу да она чәтинликдән хилас олуб мүбаризә апармагда хејли көмәк едир.

Тәбдил-тәрчүмәнин әсас дөјүш сәһнәләри Түркманлы пашанын һөкмранлыг етдији Түркмән өлкәсиндә баш верир. Түркманлы паша Күрдоғлудан да гүдрәтли бир чәнкавәрдир. Мәһз бу чәһәт дә Шәһри илә Меһрини чәкиб онун һимајәсинә кәтирир. Лакин Күрдоғлунун гошуну даһа чохдур. Буна бахмајараг Түркманлы онунла вурушмагдан чәкинмир. Бу ишдә гадыны да она мә'нәви көмәк көстәрир.

Дастанчы Шәһрини дә сәдагәтли, чә'сур бир образ кими ишләмишдир. Онун икидлији Күрдоғлунун, Түркманлы пашанын чәнкавәрлијиндән кери галмыр. О да мә'шугәси Меһри кими сөз гошуб саз чалыр, мүхтәлиф һәрбә-зорбалар, багламалар сөјләјир. Күрдоғлу илә ән ағыр дөјүшү дә Шәһри апарыр. Дастан-тәрчүмә Шәһринин Күрдоғлу үзәриндә гәләбәси илә тамамланыр. Ашиг-мә'шугә арзуларына чатыб Күрдоғлунун өлкәсинә саһиб олурлар.

Мә'лумдур ки, истәр мәһәббәт, истәрсә дә гәһрәман-

лыг дастанларынын эксәријјәти бу әсәрләрин гәһрәманларынын (бәлкә дә мүәллифләринин) адлары илә шөһрәтләниб танынмышлар. Гәрибәдир ки, Шәһри илә Меһринин мәһәббәт мачәраларына һәср олунмуш бу дастан исә «Күрдоғлу» адланмышдыр. Елә бунун өзү дә бу нүмунәнин «Короғлу» епосундан бәһрәләнәрәк формалашдығыны тәсдиг едир.

Дејиләнләрдән белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, «Күрдоғлу» дастаны башдан-баша гәһрәманлыг мүбаризәләри илә зәнкин олан халг романыдыр. Белә әсәрләрин әсас гајәсини вәтәнпәрвәрлик, баһадырлыг, харичи вә дахили дүшмәнләрә гаршы барышмамазлыг кими сәчијјәви чәһәтләр тәшкил едир. Бу нөв нүмунәләрин, хүсусилә гәһрәманлыг дастанларынын маһијјәтиндән данышан В. Ј. Пропп јазмышдыр: «Епосда әсас, һәлледичи амил өзүнү даһа чох мәзмунун гәһрәманлыг характериндә олмасында көстәрир. Епос мүәјјән едир ки, халг кими, һансы хүсусијјәтләринә көрә гәһрәман сајыр. Мәзмунун гәһрәманлыг характеринин мүәјјәнләшдирилмәси елмин епоса мүнасибәтинин әсас вәзифәсини тәшкил едир»[95].

Бүтүн бу хүсусијјәтләри өзүндә бирләшдирән «Күрдоғлу» дастаны һәм дә «Короғлу» силсиләсинә дахил олан нүмунә кими гијмәтлидир.

МӘНБӘЛӘР

[1] Һекајәти Короғлу, Истамбул, Һовсан Кавафјанын мәтбәәси, 1872.

[2] Әдәбијјатшүнаслардан Г. Антонјан, М. Сејидов, Ф. Фәрһадов вә Ә. Јереванлы бу нәшрләр барәдә анчаг библиографик мә'лумат вермишләр. (Бах: Г. Антонјан. Әдәбијјатда ермәни вә Азәрбајчан халгларынын достлуғу, Јереван, Һајпетһрат, 1962, сәһ. 17 (ермәни дилиндә); М. Сејидов. Сајат-Нова, Бакы, Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1954, сәһ. 22; Ф. Фәрһадов. «Короғлу» дастанынын Загафгазија версијасы, докт. дисс., 1967, сәһ. 93—95 (АДУ-нун китабханасы); Ә. Јереванлы. Азәрбајчан-ермәни әдәби әлагәләри, Јереван, «Һајастан» нәшријјаты, 1968, сәһ. 187.

[3] Короғлунун нағылы. Кизироглу вә Болу бәј илә баш вермиш әһвалатлар, түркчәдән ермәничәјә тәрчүмә едәни Мкртич Талиантси Ашыг Чамали, биринчи һиссә, Тифлис, Мовсес Вартанјантсын мәтбәәси, 1897.

[4] Јенә орада, китаба мүгәддимә, сәһ. 1.

[5] Јенә орада, сәһ. 2.

[6] Јенә орада.

[7] Јенә орада.

[8] Короғлу, топлајаны Һ. Әлизадә, Бакы, Азәрнәшр, 1941, сәһ. 83—98.

[9] Короғлу, тәртиб едәни М. Һ. Тәһмасиб, Бакы, Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1956, сәһ. 246—265.

[10] Короғлунун нағылы. Кизироғлу вә Болу бәјлә баш вермиш әһвалатлар, сәһ. 74, (Бәндин сәтри тәрчүмәси верилмишдир).

[11] Мәшһур Короғлу һекајәси, Истамбул, 1330 (даш басмасы); Короғлу, Истамбул, 1923.

[12] Заки Рза. Короғлу, ашиги бир һекајәдир, Нәшријјаты бәрадәран Оручов, Бакы, 1913.

[13] Короглунун нағылы. Кизироғлу вә Болу бәјлә баш вермиш әһвалатлар, сәһ. 103.

[14] Короғлунун нагылы. Дәмирчиоғлу вә Һәмзә бәј илә баш вермиш әһвалатлар, түркчәдән ерманичәјә чевирәни Мкртич Талеантс Ашыг Чалали, икинчи вә сонунчу һиссә, Тифлис, Таварткиладзе мәтбәәси, 1904.

[15] Јенә орада, сәһ. 3.

[16] Јенә орада, сәһ. 7.

[17] Короғлу, топлајаны Һ. Әлизадә, сәһ. 45—57; Короглу, тәртиб едәни М. Һ. Тәһмасиб, сәһ. 68—98.

[18] Короғлу, топлајаны Һ. Әлизадә, сәһ. 58—82; Короғлу, тәртиб едәни М. Һ. Тәһмасиб, сәһ. 145—180.

[19] Болу бәј (Короглунун нагылларындан бири), түркчәдән тәрчүмә едән Нәғмәкар Һәјат (Сукас Карапетјан), Александропол, К. С. Санојантсын мәтбәәси, 1900.

[20] Јенә орада, китаба мүгәддимә, сәһ. 2.

[21] Јенә орада.

[22] Јенә орада, сәһ. 9.

[23] Јенә орада, сәһ. 20—21.

[24] Короғлу (тәртиб едәни М. Һ. Тәһмасиб), сәһ. 144, 217—218.

[25] Короғлунун нағылы. Кизироглу вә Болу бәј илә баш вермиш әһвалатлар, сәһ. 33—103.

[26] П. Н. Боратав. Короғлу дастаны, Истамбул, Евгаф мәтбәәси, 1931, сәһ. 13.

[27] A. Chodzko. Specimens of the popular poetry of Persia, as foundi in the adaventures and improvisations of Kurroqlu, the banditmi u Strel of Persia, ete London, 1842.

[28] Һ. Берберјан. II Аршак вә Короглу, Парис, Х. Матикјанын мәтбәәси, 1938, сәһ. 23—27 (ермәни дилиндә).

[28а] Атларын су чинсиндән төрәмәси мотивинә «Мин бир кечә» нағылларында да тәсадүф едилир. «Синдибадын биринчи сәјаһәти»ндә ајғырын дәрјадан чыхыб мадјанын үстүнә атылмасы сонра да ону өзү илә апармаг истәмәси тәсвир олунур. Лакин меһтәр јолдашларынын көмәји илә ајғыры говур. Ат өзүнү дәрјаја вериб суја чумур... (Бах: Мин бир кечә, сәккиз чилддә, V чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1977, сәһ. 238).

[29] Бах: Һ. Берберјан. II Аршак вә Короғлу, сәһ. 27.

[30] Бах: Б. Каррыев. Епические сказания о Кероглы у тюркоязычных народов, М., изд.-во «Наука», 1968, сәһ. 29—40.

[31] Бах: Зәки Велиди Тоган. Короғлу дастанынын бә'зи әски рәвајәтләринә даир, «Түрк јурду», сајы 7, 1966, Ајры басгы сәһ. 1—4.

[32] Н. С. Банарлы. Рәсмили түрк әдәбијјаты тарихи, Истамбул, Једдикүн нәшријјаты, 1947, сәһ. 177.

[33] Бах: Ата Рахманов. «Кероглы» эпосынын тәзә тапылан варианты, «Совет эдебияты» жур., 1964, № 9, сәһ. 55—56.

[34] Бах: Һ. Г. Жамкочјан, Л. Г. Абраһамјан. Ст. П. Мелик-Бахшјан. Ермәни халгынын тарихи, I чилд, Јереван, Ерм. дөв. тәдриснәшр, 1963, сәһ. 293 (ермәни дилиндә).

П. Н. Боратав һәмин мәнгәбәни белә тәгдим едир. Тарихчи Хоренли Моисејдә нәгл олунан рәвајәтә көрә, Иран һөкмдары II Шапуһ ермәни кралы Тираны һијлә илә јанына кәтирир, көзләрини ојдурур, оғлу Аршакы (351—367) атасынын јеринә тахта гојур. Бу крал да иранлыларла вурушур, ахырда Шапуһ ону тутдуруб зиндана салдырыр. Бу рәвајәт даһа чох мәнгәбәләшмиш шәкилдә тарихчи П. Бузандын китабындан да мә'лумдур; Иран кралы вә онун Азәрбајчан һүдудларындакы әјаләтинин валиси Шапуһ Варазла ермәни кралы Тиран достдурлар. Лакин бир күн Тиранын вәзири онларын арасыны вурур. Белә ки, Тиранын көзәл бир аты вардыр. Вараз бу аты истәјир. Тиран атына гыјмыр. Өз атына охшајан башга бир ат тапыб она јоллајыр. Вараз бунун фәргини билмир. Амма Писак Тиранын һијләсини хәбәр вериб, Варазы Тиран әлејһинә галдырыр. Вараз бир ов дүзәлтдирир. Ов вахты Тираны тутдуруб көзләрини чыхартдырыр. Ону Иран һөкмдарына әсир апарырлар. Ермәниләр јунанлардан көмәк истәјир. Јунан һөкмдары онларын бу арзусуну јеринә јетирир. Ермәниләр јунанларла бирликдә Ирана һүчума кечир. Јунан кралы палтарыны дәјишиб дүшмән ордусуна кирир, онун гүввәсини өјрәнир. Нәтичәдә Иран ордусу мәғлуб едилир. Һөкмдар чаныны күчлә гуртарыр. Өлкәсинә гајытдыгдан сонра бүтүн бу фәлакәтләрин сәбәбкары Варазын бир ат һәриси олдуғуну анлајыр, ону өлдүрүр. Ермәни тахтына исә Тиранын оғлу Аршак отурдулур. (Бах: П. Н. Боратав. Халг һекајәләри вә халг һекајәчилији, Ангара, 1946, сәһ. 191—192).

[35] Ж. Дјумезил һәмин мәгаләни (C. Pumezil., les legendes des "Rils d'Areugles" an Caucase et autour du Coucase) Revue de l'Historedes Religions — адлы мәчмуәнин 1938-чи ил јанвар—феврал нөмрәсиндә дәрч етдирмишдир.

[36] Мовсес Хоренатси. Ермәни тарихи, Јереван, Һајпетһрат, 1961, сәһ. 219—220 (ермәни дилиндә).

[37] Јенә орада, сәһ. 220.

[38] Аршакаванын тикилмәси, шәһәрин 20 минә јахын әһалиси олмасы, чографи шәраити вә с. һаггында чохлу мә'лумат вардыр. (бах: Һ. Г. Жамкочјан, Л. Г. Абраһамјан, Ст. Т. Мелик-Бахшјан. Ермәни халгынын тарихи, I чилд, сәһ. 297—300). Лакин ону Чәнлибелллә мүгајисә етмәк дүзкүн дејилдир.

[39] Дастанын Түркијәдә дәрч олунмуш бир нәшриндә (һәмин нәшр епосун тәкмилләшмиш там варианты сајылыр) Короглунун атасы Һәсән Сивашын Рефаһијә гәсәбәсинин варлы бәјн кими тәгдим едилмишдир. Онун арвады Һасана ханым, гызы Фаташ вә Алы адлы кәнч оғлу бүтүн елдә севилиб танынын. Гытлыг или олдуғундан Һәсән бәј олуб-галан тахылыны чамаата пајлајыб мүфлисләшир, буна көрә дә аиләси илә Болуја көчүб Болу бәјә меһтәрлик етмәк мәчбуријјәтиндә галыр. (Бах: Там вә тәкмил Короғлу, Истамбул, Маариф китабханасы, 1958). Епосун Софија чапы да ејни епизод илә башлајыр. (Бах: Короғлу, һазырлајан вә редактә едән Р. Моллов, Софија, народна просвета, 1957).

[40] Һ. Берберјан. II Аршак вә Короғлу, сәһ. 28—29.

[41] М. Һ. Тәһмасиб. Азәрбајчан халг дастанлары (орта әсрләр), Бакы, «Елм» нәшријјаты, 1972, сәһ. 132—141.

[42] Ислам енсиклопедијасы, 6-чы чилд, Истамбул, Марриф басымеви, 1955, сәһ. 908—914.

[43] Алимләр бу истилаһы мүәјјән бир халга дејил, Гара дәнизин шимал саһили чөлләриндә јашајан әксәр көчәри вә отураг тајфалара аид едир. (Бах: ССРИ тарихи, I чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1949, сәһ. 15).

[44] Азәрбајчан тарихи, үч чилддә, 1-чилд, Бакы, Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1958, сәһ. 41.

[45] Герадот. История в девяти книгах, Л., Изд-во «Наука», 1972, сәһ. 187.

[46] Јенә орада.

[47] Јенә орада, сәһ. 188.

[48] Јенә орада.

[49] Дюмезиль. Осетинский эпос и мифология, М., изд-во «Наука», 1976.

[50] Нарты. Эпос осетинского народа, М., Изд-во АН ССР, 1957, Послесловие, сәһ. 370.

[51] Нартские сказания. Осетинский народный эпос, М., ОГИЗ, 1949, сәһ. 245—352.

[52] Бах: Һ. Берберјан. II Аршак вә Qороғлу, сәһ. 9; П. Н. Боратав. Халг һекајәләри вә халг һекајәчилији, сәһ. 191.

[53] Михаил Чиковани. Амираниани (грузинский эпос), Тбилиси, изд-во Союза писателей Грузии, «Заря Востока», 1960, сәһ. 98.

[54] Јенә орада, сәһ. 101.

[55] Михаил Чиковани. Амираниани (Грузинский эпос), сәһ. 223—230; Е. Б. Вирсаладзе. Грузинский охотничий миф и поэзия, М., Изд-во «Наука», 1976, сәһ. 92—112.

[56] Һ. Берберјан. II Аршак вә Qороғлу, сәһ. 32.

[57] Јенә орада, сәһ. 40.

[58] Һәмин чәһәт епос әсасында ишләнмиш бәдии әсәрләрдә дә көрүнмүшдүр. Мәсәлән, Мурад Сәртоғлунун «Мәшһур халг гәһрәманы Qороглу» китабынын «Qороғлу» ады нәдән галды?» фәслиндә охујуруг: «Qимдир бу икид?

— Алы, чаным.

— Һансы алы?

— Һансы Алы олачаг. Кичик Алы, Qор Јусифин оғлу, Qороглу. Вә беләчә кичик Алынын ады Qороғлу олараг галды». (Бах: Мурад Сәртоғлу. Мәшһур халг гәһрәманы Qороғлу, Истамбул, 1962, сәһ. 14).

[59] Г. Ағајан. Qороғлунун һәјатына көрә сәркүзәшти, Истамбул, Пурат китабханасы, 1924 (ермәни дилиндә).

[60] П. Н. Боратав. Qороглу дастаны, сәһ. 55; Ислам енсиклопедијасы, 6-чы чилд, сәһ. 911.

[61] М. Һ. Тәһмасиб. Азәрбајчан халг дастанлары (орта әсрләр), сәһ. 145—146.

[62] Чаһид Өзтелли. Јени билкиләрлә Qороғлу, «Түрк фолклор арашдырмалары», 1969, сајы 238, сәһ. 5277—5279. Бу барәдә башга фикирләрдә сөјләнмишдир. Түркмән фолклоршүнасы Б. Ахундов јазыр: «Халгдан топланан материалларын әксәријјәтиндә, о чүмләдән Дашкәнд нәшриндә Рөвшән адынын дин вәкилләри тәрәфиндән гојулдуғу, Гороглы, Qороғлу адынын исә халг тәрәфиндән верилдији ајдынлашыр. Онларын бири гәһрәманын корда доғулдуғуну (Qороғлу), әксинә гаранлыгдан ишыға чыхдығыны (Рөвшән) анладырса,

үчүнчүсү онун атасынын Хүнхар шаһ тәрәфиндән гулағынын кар (Кероғлы), көзүнүн кор (Короғлы) едилдијини ајдынлашдырыр.

XII әсрдә јашајан Маһмуд Кашғари «Дивани лүғәт-эт-түрк» китабында «көр», «күр» сөзүнү «гајдувсыз», «батыр» мә'насында верир. Ол «көр әр», «күр әр» сөзләрини «батыр әр», «дев үрәкли бујсанжан икид, ағрас адам» дејиб дүшүндүрүр. Мәсәлән, һәмин сөзүн аталар сөзүндә ишләнмәсинә бир нүмунә:

Ким көр (күр) болса, күпез болар.

Бу сөзүн («көр», «күр») етимолокијасы бојунча дүшүнүләрсә «Көроғлы», «Күроглы» сөзләри «Батыр оғлу», «Эдермен», «Гајдувсуз» (горхусуз — *И. А.*) мә'наларыны верәр». (Бах: Б. А. Ахундов. «Героглы» эпосынын кәбир меселелэри хакында, «Совет эдебияты» журн., 1965, № 8, сәһ. 80).

[63] Короғлунун нағылы. Кизироғлу вә Болу бәјлә баш вермиш әһвалатлар, сәһ. 20.

[64] Короғлунун нағылы. Дәмирчиоғлу вә Һәмзә бәјлә баш вермиш әһвалатлар, сәһ. 35.

[65] Болу бәј (Короғлунун нағылларындан бири), сәһ. 9—10.

[66] А. Абраһамјан,, Д. Габрелјан. Короғлунун јени тапылмыш нәғмәләри,« Ерм. ССР ЕА Хәбәрләри», (ичтимаи елмләр серијасы), 1954, № 9, сәһ. 74 (ерәмәничә). Е. Мушеғјанын «Нәғмәләр китабы»ны һәмин мүәллифләр 1937-чи илдә әлдә едиб. Лакин онлар Азәрбајчан дилини билмәдикләриндән бурада топланмыш Короғлу нәғмәләрини чапа һазырламагда чәтинлик чәкмишләр. Аз сонра мә'лумат характерли мәгалә јазмышлар ки, Х. Самвелјан да «Короглу»нун 1941-чи ил нәшринә (ерәмәничә, Јереван) мүгәддимәдә һәмин мәнбәдән фајдаланмышдыр.

[67] Болу бәј (Короғлунун нағылларындан бири), сәһ. 10

[68] В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов. Узбекский народный героический эпос, сәһ. 170.

Чәнлибел түркмәнләр ичәрисиндә Чандыбел, Чардаглы, Чандыбел, Чамлыбил, Чондыбил, Чембил, Чеменли бил шәкилләриндә, өзбәкләрдә Чандыбил, Чанды бек, «Чемле бил дешти», Казан нәшрләриндә исә Чембел бил, Жамбел бил формаларында ишләнмишдир. Һәмин мәсәләјә тохунан Б. Ахундов јазыр: «Доғрусуну десәк, бурада бу адлар мүәјјән бир нәтичәјә кәлмәк имканы вермир. Бунларын арасында «Чәмәнли бил» сөзү бу јерин бағ-бағчалы, сәфалы бир јердә олдуғуну әламәтләндирир. Короғлунун өзү јашајыш јерини:

Ил-улусу Чандыбилдир,
Гин јајлағы гызыл күлдүр —

дејә вәсф едир». (Бах: Б. Ахундов. «Героглы» эпосынын кәбир меселелери хакында, сәһ. 80).

Әлбәттә, бу мүлаһизә дастанын түркмән вариантына әсасән сөјләнмишдир.

[69] Бах: Там вә тәкмил Короғлу, сәһ. 18.

[70] Һ. Бербердјан. II Аршак вә Короғлу, сәһ. 20.

[71] Јенә орада, сәһ. 21.

[72] Аракел Тәбризлијә истинад едән Самуелјан Короғлуну тарихи шәхсијјәт кими тәгдим етмишдир ки, И. Петрушевски дә бу фикрин тәрәфдарыдыр. Епосун гәдим Азәрбајчан вариантына әсасланан В. Жирмунски илә Һ. Зәрифов исә белә бир гәнаәтә кәлмишләр ки, о јарымтарихи, јарымәфсанәви шәхсијјәт олмушдур. Түркмән фолк-

лоршүнасы Б. Ахундов јазыр: «Бизим фикримизчә, Короғлу бәлли бир дөврдә јашајан тарихи шәхс олмајыб әсасән халгын арзусу әсасында узаг илләрин давамында јарадылан әфсанәви гәһрәманын образыдыр». (Бах: «Совет эдебияты» журн., 1965, № 8, сәһ. 78).

Әлбәттә, бу сонунчу мүлаһизә биртәрәфлидир вә ганеедичи дејилдир.

[73] А. С. Тверитинова. Восстание Кара Языджи-Дели Хасана в Турции, М.,—Л., изд-во АН СССР,1946, сәһ. 4; Ислам енсиклопедијасы, 6-чы чилд, сәһ. 340.

[74] Аракел Давриже ци. Книга историй, М., изд-во «Наука» 1973, сәһ. 94—95.

[75] Јенә орада.

[76] Әтрафлы мә'лумат үчүн бах: В. М. Жирмунский. Некоторые итоги изучения героического эпоса народов Средней Азии, В кн.: Вопросы изучения эпоса народов СССР, сәһ. 42—46; И. С. Брагинский. О таджикской эпосе «Гургули» и его художественных особенностях, јенә орада, сәһ. 126—148; Л. И. Климович. Заметки об эпическом творчестве народов Советского Востока, јенә орада, сәһ. 239—252; С. Гаррыев. Түркмән дастанлары вә Шәрг халгларынын фолклору, «Совет эдебияты» журн., 1966, № 2, сәһ. 66—67; Л. Г. Члаидзе. Об одной неизвестной рукописи эпоса Кероглы, Труды 121, серия востоковедение VII, Тбилиси, изд-во Тбилисского университета, 1967, сәһ. 187—194 вә с.:

[77] С. Нүзһәт 1932-чи илдә чап етдирдији «Түрк әдәбијјаты тарихи»ндә Короғлунун XVI әсрин сонларында Анадолуда јашамыш шаир кими хатырлатмыш, онун Өздәмирчиоғлу Осман пашанын командасы алтында олан Османлы ордусу илә Иран мүһарибәләриндә иштирак етдијини көстәрмишдир. Мүәллиф «Короғлу» епосу барәдә исә ајрыча данышмышдыр. (Бах: Е. С. Нүзһәт. Түрк әдәбијјаты тарихи, Истамбул, 1932, сәһ. 244—245).

[78] Мәктубун Короғлунун ады чәкилән һиссәси беләдир: «...Јахуд гәтл Давут Паша иди, бизим мәдһалымыз јохдур дерсәниз ол маддәдә мәдһалы оланлардан Меһмет Аға вә Һәсән Аға вә нәфәрдән Алтунчу оғлу вә Ашчы Һәсән вә Дуачы Меһмет вә Күрчү Әли вә Бокчу Мурад вә Короғлу вә Гајычы Мустафа вә Чувашоғлу вә бунларын әмсалы ешкемјаји гәтл едәсән, чәзаларыны көрәләр вәссалам». (Бах: Ч. Өзтелли. Јени билкиләрлә Короғлу, «Түрк фолклор арашдырмалары», 1969, сајы 238, сәһ. 5277—5279).

[79] Н. С. Банарлы гејд едир ки, Короғлу XVI әсрин сонларында Анадолунун шәргиндә јашамыш, Өздәмирчиоғлу Осман Паша илә бирликдә Иран сәфәрләриндә иштирак етмиш халг шаиридир. Гәдим «Короғлу» дастанындан Анадолуја кәлән гүввәтли бир хатирәнин бизим шаиримизин шәхсијјәти вә ше'рләри илә бирләшәрәк зәнкинләшмәси, һәтта бу гәдим дастанын XVI әср Анадолусунун бу чох танынмыш шаири әтрафында тәшәккүл едән јени бир дастанла бирләшдирилмәси кими еһтималлар һәлә гәти бир шәкилдә һәлл едилмәмишдир. Инди ајдын олмушдур ки, XVI әсрдә Короғлу адлы саз шаири јашамышдыр ки, бу шаир бир тәрәфдән гәһрәманчасына һајгырышлары, о бири тәрәфдән чох инчә лирик тәрәннүмләри ше'рләриндә, адәтән, ики ајры шәхсијјәти бирләшдирмәјә мүвәффәг олмуш гүдрәтли бир сәнәткардыр (Бах: Н. С. Банарлы. Рәсмили түрк әдәбијјаты тарихи, сәһ. 177).

А. С. Ләвәндә көрә ики Короғлу вардыр; I) XVI әсрин сонларында III Мурад (1574—1595) дөврүндә Иран мүһарибәләриндә (1577—1590) османлы команданы Өздәмирчиоглу Осман пашанын

ордусунда (1578—1585-чи илләрдә) иштирак едән саз шаири Короғлу; 2) XVI әсрин сонларында Анадолуда танынан вә ады илә бағлы нәзм-нәср гарышыг 24 халг һекајәси мејдана кәтирмиш чәлали рәиси Короғлу. (Бах: А. С. Л ә в ә н д. Түрк әдәбијјаты, Ингилаб мәтбәәси, 1951, сәһ. 104—106).

М. Илһан Башкөзә көрә Короғлу чәлали рәисидир. Бу чәлали рәисинин һәјаты әтрафында Короғлу һекајәләри јаранмышдыр. Бундан башга бир дә 1577—1590-чы илләрдә Османлы-Иран мүһарибәләриндә иштирак едән Короғлу вардыр. Бу Короғлуја аид бә'зи ше'рләрин дә Короғлу һекајәләринә дахил олмасы мүмкүндүр. Бу ики Короғлунун ејни шәхсијјәт олмасы ајдынлашдырылмајыб. (Бах: М. Б а ш к ө з. Изаһлы түрк халг әдәбијјаты антолокијасы, I чилд, Истамбул, 1956, сәһ. 55).

М. Јүзбашыоғлу вә М. Түркәр дә тәхминән ејни фикирдәдир. (Бах: М. Ј ү з б а ш ы о ғ л у. Әдәбијјатымыз, Истамбул, Јени мәтбәә, 1961, сәһ. 23; М. Т ү р к ә р. Озанлар вә јазарлар, Истамбул, 1967, сәһ. 116—117).

[80] Халг түркүләри, Истамбул, Евгаф мәтбәәси, 1930, сәһ. 85; М. Ф. К ө п р ү л ү з а д ә. XVI әсрин сонуна гәдәр түрк саз шаирләри, Истамбул, Евгаф мәтбәәси, 1930, сәһ. 47—52, 53—60; Ә. Ч. К ү н е ј. Халг ше'ри антолокијасы, Истамбул, Варлыг јајыневи, 1950, сәһ. 24—31; Һ. Е р ә н. Түрк саз шаирләри һаггында арашдырмалар, Ангара, 1952, сәһ. 11—17; Гырх халг шаири, һазырлајан Ч. О з а н г а н. Истамбул, Ингилаб китаб еви, 1960, сәһ. 11—17; С. Г. Ј е т к и н вә С. А р ы г а н. Өрнәкләри илә түрк вә баты әдәбијјаты, I, Истамбул, Ингилаб китаб еви, 1961, сәһ. 125; Ф. Из. Әски түрк әдәбијјатында нәср, Истамбул, 1964, сәһ. 422; О. У р а л. Үч дастан, Ангара, 1972, сәһ. 29—31 вә с.

[81] С. Т. Һ. имзалы шәхс дастанын һичри 1341-чи ил чапына мүгәддимәдә јазыр: Ән гәдим, ән мәшһур һекајәләримиздән бири дә «Короғлу» һекајәсидир. Бундан әввәл онларча дәфә чап олунмуш вә кениш јајылмыш, һабелә һәр дәфә дәрч едилдикчә чох јерләри јанлыш шәкилә салынмыш бу һекајәни јенидән чап етмәји мүнасиб көрдүк(Б а х: Короғлу һекајәси) мәшһур вә мараглы бир һекајәдир), јанлышларыны дүзәлтди С. Т. Һ., саһиби вә нәшри китабханеји Суда, Истамбул, 1341.

Белә «ишләмә» вә дәјишикликләр епосун әксәр нәшрләринә аиддир. Б а х: Короғлу масалы (Истамбул рәвајәти), тәсбит едән Н. Т е з ә л, Истамбул, 1939, Короғлу илә Селма, Истамбул, Маариф мәтбәәси,1959 ; Там вә тәкмил Короғлу вә с.

[82] В. М. Ж и р м у н с к и й, Х. Т. З а р и ф о в. Узбекский народный героический эпос, сәһ. 183.

[83] «Әһмәд Расим хатирәләрини андыраркән Истамбул казиноларындан бириндә Короғлу һаваларыны чағырмагла мәшһур ермәни саз шаири Сәркиси закир едир», (Б а х: Ислам енсиклопедијасы, 6-чы чилд, сәһ. 910).

[84] М. Көјалп јазыр: «Шәрги Анадолуда јашајан халг шаирләри чешидли халг һекајәләри сөјләмәкдәдир. Сарыгамышын Ағјар кәндиндә анадан олан вә бу күн 55 јашында олан саз шаири Ашыг Чөвлани (Дурсун Килич) Шәрги Анадолунун гәсәбә вә кәндләриндә кәзәрәк гәһвәханаларда сазы илә гошма вә халг һекајәләрини сөјләмәкдәдир. Чөвлани индијә гәдәр дујулмамыш вә јајылмамыш халг һекајәләри јаратмышдыр. Бунлардан «Кизироғлу Мустафа һекајәси» сајы 360-а чатан Короғлу һекајәләриндән биридир». (Б а х: «Түрк фолклор арашдырмалары», Истамбул, 1958, сајы 103, сәһ. 1646).

[85] Һ. Берберјан. II Аршак вә Короғлу, сәһ. 38.

[86] М. Һ. Тәһмасиб. Азәрбајчан халг дастанлары (орта әсрләр), сәһ. 112—176; Ә. Мәммәдов. Хәтаи һаггында дастан, «Елм вә һәјат» журналы, 1977, № 10, сәһ. 17—19.

[87] «Короғлу нәвәләри», Бакы, «Кәнчлик» нәшријјаты, 1967.

[88] П. Н. Боратав. 100 соруда түрк халг әдәбијјаты, Истамбул, 1969, сәһ. 59.

[89] Күрдоғлунун нағылы ше'рләрлә, түркчәдән тәрчүмә едәни вә ишләјәни Ашыг Чамали, Тифлис, Н. Ағансанын слект. мәтбәәси, 1912, (ерманичә).

[90] Јенә орада, сәһ. 9.

[91] Јенә орада, сәһ 18.

[92] Короғлу, топлајаны Һ. Әлизадә, сәһ. 146.

[93] Короғлу, тәртиб едәни М. Һ. Тәһмасиб, шәрһләр, сәһ. 399.

[94] Һ. Әлизадә дастанын 8 ше'рини Күрдоғлу башлығы илә тәгдим етмишдир. Бунлардан дөрду дејишмә («Күрдоғлу илә Түркманлы паша», «Меһри илә Күрдоғлу» (2), «Шәһри илә Меһри»), галаны исә Шәһринин, Күрдоғлунун, Күрдгызынын дилиндән дејилмиш гошма вә кәрајлылардыр. (Бах: Ашыглар, топлајаны Һ. Әлизадә, II чилд, 2-чи чапы, Бакы, Азәрнәшр, 1938, сәһ. 100—107).

[95] В. Я. Пропп. Русский героический эпос, Л., изд-во Ленинградского университета, 1955, сәһ. 5.

Бәһлул Абдуллајев

АЗӘРБАЈЧАН ФОЛКЛОРУНУН ГӘДИМ ЖАНРЛАРЫНДАН

«Гәдим нағылларын, әфсанәләрин, әсатирин сизә мә'лум олдуғуна шүбһә етмирәм. Лакин чох истәрдим ки, бунларын әсас мә'насы даһа дәриндән анлашылсын. Бу мә'на гәдим ишчи инсанларын өз әмәкләрини јүнкүлләшдирмәјә чалышмаларындан вә һәмчинин сөз гүввәси илә, сеһр вә овсун үсуллары илә тәбиәтин инсана дүшмән олан бәлаларына тә'сир етмәк арзуларындан ибарәтдир. Бу сонунчу даһа әһәмијјәтлидир. Чүнки бу, инсанларын өз сөзләринин гүввәсинә нә гәдәр инандыгларыны көстәрир».

М. ГОРКИ.

Шифаһи сөз сәнәти халгын мә'нәви гүдрәтини, ичтимаи-сијаси, тарихи һадисәләрә мүнасибәтини долғун вә бәдии бичимдә экс етдирән зәнкин ирсдир. Бу ирсин жанр вә нөвләринә даир јазылмыш ишләр аз дејил. Бунунла белә, һәлә өјрәнилмәли вә тәдгиг олунмалы саһәләр дә чохдур. Бу бахымдан, шифаһи әдәбијјатымызын ибтидаи тәфәккүр чағы илә бағлы нүмунәләрини, хүсусилә сынама, овсун, алгыш вә гарғышлары арашдырмаға даһа чох еһтијач дујулур. Бу тәрз тәдгигатларын марксизм-ленинизм әдәбијјатшүнаслығы бахымындан апарылмасынын вачиблији исә әсримизин ән монументал манифести Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмында белә гејд олунмушдур: «Әдәбијјат вә инчәсәнәтин инкишафында башлыча хәтт халгын һәјаты илә әлагәни мөһкәмләндирмәкдән, сосиалист һәјатынын зәнкинлијини вә мүхтәлифлијини доғру вә јүксәк бәдииликлә экс етдирмәкдән, јени әсл комунист сифәтләрини илһамла вә парлаг сурәтдә тәсвир етмәкдән, чәмијјәтин ирәлиләјишинә мане олан нә варса һамысыны ифша етмәкдән ибарәтдир»[1].

1. СЫНАМА

Шифаһи әдәбијјатын ән мараглы саһәләриндән бири сынамалардыр. Бунлар бә'зән инам, јорум да адланыр. Сынамалар бу вахта гәдәр Азәрбајчан фолклоршүнас-

лығынын диггәтиндән кәнарда галмыш, тәдгиг објекти олмамышдыр. Арашдырмалар көстәрир ки, хүсуси сәчијјәви чәһәтләрә малик олан сынамалар, һәр шејдән әввәл, халгын дүшүнчә тәрзини, һәјата бахыш вә мүнасибәтини, етик, етнографик көрүшләрини, адәт-ән'әнәсини, мәрасимләрини системли тәрздә изләмәк бахымындан олдугча әһәмијјәтлидир.

Мә'лумдур ки, инсанлар ибтидаи тәфәккүр дөврүндә әһатә олундуглары мүһитдә бә'зи мөвчуд мәсәләләрин маһијјәтинә даир чаваб тапмагда, нәтичә чыхармагда ачиз олмушлар. Онлар һәјатда гаршылашдыглары чәтинлик вә манеәләрин сәбәбини тәбиәтдә ахтармыш, мүхтәлиф һадисә вә әшјалар арасындакы, һәтта чүзи бәнзәјишә мүәјјән дахили әлагәнин, бағлылығын әламәти кими бахмышлар. Бунун үчүн дә мүрәккәб тәбиәт аләминә тә'сир етмәк чәһди, бунунла да арзу, истәјә говушмаг мејли сынамаларын јараныб јајылмасына сәбәб олмушдур.

Мөвзу даирәси кениш вә әһатәли олан сынамалар зәнкин спесифик хүсусијјәтләрә маликдир. Бу нүмунәләр елмин мүхтәлиф саһәләриндән тәдгиг олуна биләрләр. Бурада исә онларын јалныз јаранма сәбәбләринә тохунулачагдыр.

Ичтимаи инкишаф бир заман хүсуси мә'на кәсб едән бә'зи сөз вә ифадәләрин өз әввәлки мә'насыны горујуб сахлаја билмәмәсинә сәбәб олмушдур. Бунунла белә, һәмин ифадәләрдәки мә'на, аз да олса, өз изләрини, әламәтләрини тәсәввүрләрдә горуја билмишдир ки, бу да сонралар е'тигада, нәһајәт сынамаја чеврилмишдир. Мисал үчүн, бир адам асгыранда, индинин өзүндә белә, она «сағлам оласан», «хејир олсун» дејирләр. (Гочалар исә, адәтән, «шүкүр аллаһа» сөјләјирләр). Нијә белә дејилмиш вә бу вахт, ани дә олса, көрүлән ишә фасилә верилмәјә, әкәр бир јерә кедилирсә ајаг сахламаға сә'ј едилмишдир? Бу суалын чавабыны мифоложијада ахтарыб тапмаг лазым кәлир.

Әсатирә көрә, гәдим заманларда инсанлар бу фикирдә олублар ки, чин, шејтан, иблис јахуд башга бу кими шәр гүввәләр онларын өзләринин дахилиндә јашајыр. Адамлары бәд, јарамаз әмәлләрә, дава вә мүһарибәләрә дә сөвг едән елә бу шәр гүввәләрдир. Одур ки, асгырмаја шәр гүввәләрин дахилдән бајыра чыхмасы кими бахылмыш вә зәнн едилмишдир ки, сәбир кәтирән адам һәр чүр хәбис амилләрдән хилас олур. Бундан сонра исә

о, саф дүшүнҹәјә, хејирхаһ әмәлләрә јијәләнир. Буна көрә дә әтрафдакылар «шүкүр» етмәклә, «сағламлыг» арзуламагла һәмин адамы јарамаз бәлалардан хилас олмасы мүнасибәти илә тәбрик етмишләр. Ејни заманда, бу мәгамда ону да унутмамышлар ки, шәр гүввәләр һәмин адамын дахилиндән чыхдыгда, јә'ни сәбир кәтириләндә көрүлән ишә, ани дә олса, фасилә вермәк, һәрәкәтсиз дајанмаг лазым кәлир. Әкс тәгдирдә исә шәр гүввәләр һәмин шәхсә даһа артыг зәрәр јетирәр. Одур ки, бу вахт «хејир олсун» ифадәси дә сөјләнилир.

Халг әдәбијјатында битки вә һејванларын һамысына мүнасибәт ејни ҹүр олмамышдыр. Бунларын бә'зиләринә уғур вә хејир әламәти кими бахылмыш, бә'зиләри исә зәрәр, шәр рәмзинә, символуна чеврилмишдир. Одур ки, сонунҹуларла, јә'ни зәрәрли сајыланларла гаршылашмамаға, онлардан узаг доланмаға сә'ј көстәрилмишдир. Мәсәлән, овчулуг тәсәррүфаты илә мәшғул оланларын тәсәввүрүндә белә бир е'тигад стабилләшмишдир ки, овчунун гаршысына довшан чыхарса ову уғурсуз олар. Әвәлләр јалныз овчулуға аид олан бу е'тигад заман кечдикҹә бу сәрһәддин һүдудларындан кәнарда да өзүнә сығынаҹаг тапмыш, нәһајәт, үмумиләшәрәк сынама вәсигәси ала билмишдир. Һејванларын, бәлкә дә, ән зәрифи вә зәрәрсизи сајылан довшана гаршы белә мәнфи мүнасибәтин јаранмасыны нә илә изаһ етмәк олар?

Әввәла, ибтидаи силаһ дөврүнүн инсанлары үчүн ити гачан довшаны тутмаг, овламаг бир проблемә чеврилибмиш. Буна көрә дә она бәд, уғурсузлуг символу кими бахылмышдыр. Ола билсин ки, «Довшаны гачан көрдүм, әтиндән әлим үздүм» ифадәси дә о вахтлардан јараныб дилимиздә афоризмләшмишдир. Доланачагларынын әсасыны ов тәшкил едән адамлар һәр васитә илә өз силаһларыны тәкмилләшдирмәјә сә'ј етмиш вә нәһајәт, довшан кими сүр'әтлә гачан һејванлары овламаг онлар үчүн чох асанлашмышдыр. Бунунла белә, үмуми инкишаф илк пилләләрдә довшан һаггындакы е'тигады тәсәввүрләрдән силә билмәмиш вә одур ки, бу тамамилә башга, һәм дә чох горхулу бир инама чеврилмишдир. Адамлар белә зәнн етмишләр ки, онлара зәрәр тохундуран фәна гүввәләр даһа чох довшан ҹилдиндә олур. Доғрудан да, «Гызыл гоч» адлы Азәрбајҹан нағылында дүшдүкләри чәтин вәзијјәтдән хилас олмаг үчүн кечәлин јалварышларына ҹаваб олараг дәрвиш дејир: «Еј кечәл, сән ки, белә јал-

варырсан, онда мән дејим, сән јадында сахла. Сәһәр субһ тездән дуруб, атлара миниб кедәрсиниз. Габағыныза әввәлчә бир довшан чыхачаг. Бу довшан о гәдәр о үзә, бу үзә тулланыб ојнајачаг ки, сизин хошунуза кәләчәк. Үрәјиниздән кечәчәк ки, ону тутасыныз, нәбада она јахын кедәсиниз, довшан тамам башдан ајағачан тилсимлиди, сизи тилсимә салар»[2]. Елә буна көрә дә довшана раст кәләндә овун уғурсуз олачағы, фәлакәтин баш верәчәји зәнн едилмишдир. Мараглыдыр ки, довшана мүнасибәт бир сыра халгларда да беләдир. Мәсәлән, фолклоршүнас Александр Һечерти Краб јазыр ки, довшан сеһркар вә чадукүн гадынларла әлагәдардыр. Нәһс һејванлар чәркәсиндәдир[3]. Чадукәрләрин, бәдхаһ руһларын довшан чилдиндә олмасы рус, полјак, чех, серб, болгар, алман, франсыз, инкилис, испан вә б. халгларын фолклорунда да кениш әкс олунмушдур[4].

Афанасјевин вердији мә'лумата көрә, Русијада белә бир инам мөвчуд иди ки, көлдә, јахуд чајда чимән адам һеч вахт довшаны јадына салмамалыдыр. Чүнки сују севмәјән довшан бундан ачыгланыб фыртына галдырар[5].

Нәсил артырмаг инсанлары та гәдимдән дүшүндүрән әсас вә вачиб мәсәләләрдән бири олмушдур. Һәлә гыз кәлин көчүрүләркән:

Анам-бачым, гыз кәлин
Әл-ајағы дүз кәлин,
Једди оғул истәрәм
Бирчә дәнә гыз, кәлин —

дејә хејир-уғур диләнмиш, әр евиндә башындакы дуварағы оғлан ушағы көтүрүб барлы ағачын будағына атмыш, бунунла кәлинин дә оғул-ушаг анасы олмасы арзусу ифадә едилмишдир. Ушағы олмајан аиләјә тајфа, ел-оба һәгарәтлә бахмышдыр ки, буна даир нағыл вә дастанларымыздан истәнилән гәдәр нүмунә кәтирмәк мүмкүндүр. Дүнја мәдәнијјәти абидәләри сырасында мәхсуси јери олан «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларындан мә'лумдур ки, бу мүнасибәтлә һәтта шүлән мәчлиси кечирәркән оғлу оланы ағ, гызы оланы гызыл отагда әјләшдирмиш, «оғлу-гызы олмајаны аллаһ-тала гарғајыбдыр. Биз дәхи гарғарыз» — демиш вә онлары гара отагда отуртмушлар[6].

Одур ки, ушағы олмајанлар лап гәдимдән мүхтәлиф мүаличәви тәдбирләрә әл атмышлар ки, бу да шифаһи әдәбијјатда даһа кениш шәкилдә ин'икасыны тапмыш-

дыр. Бунларын да бә'зиләри сынамаја чеврилмиш, өз изләрини, әламәтләрини сон дөврләрә гәдәр мүһафизә етмишдир. «Ушағы олмајан гадына биринчи ушағы олмуш ананын илк сүдүндән ичирсән онун да ушағы олар», «Ушаглы гадын ушағы олмајан гадынын башына мәчлис сүфрәси чырпса онун ушағы олар» вә с. сынамалары сөјләдијимизә мисал көстәрмәк олар.

Гадынын һамиләлији мә'лум олдугда исә доғулачаг ушағын оғлан, јахуд гыз олмасыны габагчадан билмәк, мүәјјәнләшдирмәк мејли, һәвәси адамларда, демәк олар ки, бир еһтираса чеврилмишдир. Әлбәттә, бу да бир сыра објектив сәбәбләрлә бағлыдыр. Одур ки, бу бахымдан көстәрилән чәһдләр нәтичә е'тибарилә олдугча мараглы, мә'налы сынамалар јаратмышдыр. Мәсәлән: «Ушағын илк диш чыхармасы мүнасибәтилә биширилмиш һәдик сүфрәсинә бычаг вә дараг гојулур. Әкәр ушаг бычаға әл узадырса нөвбәти ушаг оғлан, дарағa узадырса гыз олар»; «Һамилә гадыны нијјәт тутуб чағырсан дуруб кәләндә биринчи сағ ајағыны габаға атса доғачағы ушаг оғлан, сол ајағыны атса гыз олар»; «Һамилә гадынын башына хәлвәти бир чимдик дуз атылыр вә онун һәрәкәтләринә көз гојулур. Әкәр о, әлини башына апарса оғлан, ајағына апарса гыз доғар»; «Һамилә гадын чох вә раһат јатарса оғлан, нараһат вә аз јатарса гыз доғар»; «Һамилә гадын дејинкәнлик етсә, түндхасијјәт оларса гыз, һәлим тәбиәтли, күләрүз, хошрәфтар оларса оғлан доғар»; «Гојун кәлләси биширилән заман чәһәнкләрини дартыб ајырдыгда чәһәнк сүмүјү әтли чыхарса нијјәти тутулмуш һамилә гадын гыз, јох, әтсиз, јә'ни тәртәмиз чыхарса оғлан доғар»; «Гадын һамиләлијини дујдуғу вахт Күнәшә бахарса гыз, Аја бахарса оғлан доғар» вә с.

Бу гәбил сынамалар мүтләг мүәјјән бир тәсәввүрлә, хүсусилә анимист, тотемист, бир гәдәр дә дәринә кедилсә, һәтта космогоник көрүшләрлә әлагәдардыр. Мисал кәтирдијимиз сынамалардан сонунчуја диггәт јетирәк. Мә'лум олдуғу кими, јалныз азәрбајчанлыларда дејил, бүтүн дүнја халгларынын әсатир, әфсанә, нағыл вә рәвајәтләриндә, әсасән, Ај оғлан, Күнәш исә гыз кими тәсвир олунуб вә буна даир истәнилән гәдәр мисал кәтирмәк мүмкүндүр. Һәтта белә бир фикир дә вардыр ки, гыз Күнәшин јердәки антропоморфизми — инсаниләшдирилмиш тимсалыдыр. Белә бир е'тигад исә даһа чох «...гәдим Атропатен вә Арран әсатири илә әлагәдардыр». «...истәр

Атропатендә, истәрсә дә Арранда Күнәш дә, Ај да тәгдис едилмиш, өзләри дә гадын вә киши шәклиндә чанлы тәсәввүр олунмушлар»[7].

Нағылларымызда тәсвир олунан шәр гүввәләр, хүсусилә сонралар бу чәркәјә дахил едилмиш дивләр гызлары, бунунла да Күнәши әсир етмәјә, гаранлыг зирзәмиләрдә, гујуларда сахламаға чәһд көстәрмиш, суларын гаршысыны кәсмиш әждаһалар исә мәһз гызлары гурбан тәләб етмишләр. Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, јердәки бүтүн парлаг шејләр дә, бир нөв, Күнәшин јердәки әкси, рәмзи һесаб едилмиш, одур ки, сәфәрә кедәнин архасынча су атмагла јанашы, күзкү чыхарылмыш, гыз көлин кедәркән өндә күзкү апарылмышдыр. Буна мүвафиг олараг, онлара уғурлу, ишыглы јол, хошбәхт һәјат арзуламышлар. Гадынларын Күнәш символу сајылан күзкү, күмүш, гызыл вә с. бу гәбилдән олан парлаг шејләрә мејл, мараг көстәрмәси дә елә бунлар арасында бир јахынлығын олмасы кими баша дүшүлмүшдүр. «Китаби-Дәдә Горгуд»дан кәтирдијимиз нүмунәдә дә гызы оланын гызыл отагда отурдулмасы, шүбһәсиз белә мүлаһизәләрин бәһрәсидир.

Беләликлә, гәдим инсанларын тәсәввүрүндә Күнәш гыз, Ај исә оғлан сајылдығы үчүн ана олачағыны дујан гадынын да Күнәшә бахмагла гыз, Аја бахмагла исә оғлан доғачағы гәнаәти јаранмыш вә бу, тәдричән сынамалар чәркәсиндә өзүнә јер тапа билмишдир.

«Кәсилмиш сачы тапдајанын башы ағрыјар». Белә бир фикрин тәшәккүлү, әлбәттә, тәсадүфи олмајыб чох гәдим көрүшләрлә бағлыдыр. Һәм дә мараглы будур ки, о, рекион мәһдудлугдан узагдыр. Мәһз бу сәбәбә көрә дә мәсәләјә бир гәдәр јахындан јанашмаг лазымдыр.

Сачын инсанын һәјатыны, өмрүнү тә'мин едән, һәтта өләндән сонра да ону дирилдән васитәләрдән олмасына даир мифләр чохдур. Гәдим заманларда өләнин јахын адамлары сачларындан кәсиб, јахуд јолуб онун үстүнә гојармышлар. Мисал үчүн, Ахиллес Патроколла видалашанда сачындан кәсиб онун овчуна гојур. Әтрафдакылар исә сачларыны јолуб мејитин үстүнә сәпирләр[8]. Бу чәһәт скиф вә гәдим Гафгаз халгларынын мәишәтиндә мүшаһидә олунмушдур[9]. Азәрбајчанда да мејит үстә сач јолмаг адәти вар вә буну, әсасән, өләнин гадын гоһумлары ағы дејә-дејә, шивән гопара-гопара едирләр. Нүмунәләрә диггәт јетирәк:

Әзизим тикә-тикә,
Доғрандым тикә-тикә
Анан сачыны јолур
Кәфәнин тикә-тикә.

Көјдә кедән соналар
Бир-биринә јан алар
Налә чәкәр, сач јолар,
Оғлу өлән аналар.

Бу хүсусијјәт өзүнү «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларында да горумушдур. Абидәнин икинчи бојунда еви јағмаланан Салур Газан јухусунда сач көрүр вә бу «гајғыдыр» — дејә мә'наландырылыр[10]. «Дәли Домрул» бојунда исә ал ганадлы Әзраил Алпын чаныны алмаг истәдикдә о, анасынын јанына кәлиб дејир:

...Ана, чанын мәнә верәрмисән?
Јохса оғул Дәли Домрул дејә ағлармысан?
Ачы дырнаг ағ үзүнә чалармысан?
Гарғы кими гара сачын јолармысан, ана?![11]

Бурада сонунчу мисрада ифадә олунан фикир өз ајдынлығы илә бизи мүфәссәл тәфсилатдан азад едир. Дүнјанын бир чох өлкәләриндә сачла әлагәдар белә бир е'тигад да вар ки, куја бүтүн бәдхаһ гүввәләрин сеһр етмәк бачарығы сачлары илә бағлыдыр вә онларын сачларыны кәсмәк сеһр гүввәсиндән мәһрум етмәк демәкдир[12]. Азәрбајчанда да бу е'тигада инанылмышдыр. Мисал үчүн, Ал (һал) илә бағлы бизә мә'лум бир әфсанәдә дејилир ки, Ал әмчәјинин бирини чијниндән архасына атыб әлиндә чијәр апарырмыш. Бу вахт бир гадын да әлиндә гајчы ону изләјир вә гәфилдән Ала јахынлашыб һөрүјүнү кәсир. Ал кери баханда гадын тез онун јахасына ијнә санчыр вә мәчбур едир ки, чијәри кери гајтарыб саһибини дирилтсин. Ал белә дә едир. Гадын ијнәни Алын јахасындан чыхарыб ону азад бурахыр. Амма һөрүјү гајтармыр. Бундан сонра һәмин һөрүк ушагы олан гадынын јанына апарылармыш. Ал исә һөрүјү сахланылан евә јахынлаша билмәзмиш. Чүнки һөрүјү олмадығы үчүн сеһр гүввәси јох имиш.

Сөјләдијимиз хүсусијјәт анчаг фәна гүввәләрә аид дејил. Бә'зи мәнбәләрдән мә'лум олур ки, гәдим Јунаныстанда һәдди-булуға чатмыш огланлар сачларыны Аполлона, гызлар исә кәбин мәрасиминдә Артемидаја гурбан верәрмишләр[13]. Бу адәтин изләри бир сыра дүнја халг-

ларынын, сләчә дә азәрбајчанлыларын мәишәтиндә дә өзүнү көстәрмәкдәдир. Мә'лум олдуғу кими, азәрбајчанлы гызлар һәтта әрә кедән заман да өртүнмәмиш, ачыг доланмышлар. Һичаб исә бир сыра зәрәрли, јарамаз әмәлләр кими исламын инди артыг өлүб кетмәкдә олан нишанәсидир. Буну биз халг шаиримиз Сәмәд Вурғунун «Вагиф» пјесиндә дә мүшаһидә едирик. Вагиф оғлу Әли бәј үчүн кәтирилән кәлинә дејир:

А гызым, үзүндән көтүр дувағы,
Гој ачыг көрүнсүн ајын габағы.
Ачыг јашамышдыр бизим нәнәләр
Кәфәндир, а балам сәрапәрдәләр.
Нәдир көзләриндә бу пәрдә, бу рәнк
Чан дустаг оланда күләрми үрәк?
Јазын ләләсидир ал јанагларын,
Јагут кәнарыдыр күл додагларын,
Чамалын дүнјадыр, гучағын чәннәт,
Утансын һүснүндән о кор шәриәт[14]..

Кәлин кедәчәк гызлар башгаларындан јалныз кәсилмиш чәтри илә фәргләнирмишләр. Сон вахтлара гәдәр өзүнү көстәрән бу адәт, јәгин ки, әслиндә сөјләдијимиз гәдим е'тигадын башга бир шәклидир.

Бүтүн бу сөјләниләнләр адамлара белә бир инам да ашыламышдыр ки, сачын гырхылмасы, јахуд кәсилмәси куја өмрүн азалмасы демәкдир. Дилимиздәки гарғыш маһијјәтли «сачы кәсилмиш», «сачын кәсилсин» ифадәләри дә бу бахымдан шәрһ едилмәлидир. Одур ки, бачардыгча узун сач сахламаға чәһд едилмишдир. Һәтта бир мә'лумата көрә, шаман (гам) вә кешишләрин узун сач сахламаларына сәбәб дә бу е'тигада олан инамын нәтичәсидир[15].

Бәдхаһ руһларын гүввәт вә гүдрәтинин сачларында олдуғуну сөјләмишдик. Иш бурасындадыр ки, куја елә адамлара да зәрәр онларын өз сачларындан тохунулур вә буну едән бәдхаһ руһлардыр. Баш ағрысы да куја сач руһунун нараһатлығы илә әлагәдардыр вә бу нараһатлыға сәбәб исә сачын тез-тез јујулмасы, даранмасы, гырхылмасыдыр. Һеродотун мә'луматына көрә, Иран һөкмдары илдә бир дәфә — анадан олдуғу күндә башыны јујармыш. Бә'зи јерләрдә, мәсәлән, Јени Зелландијада сачы гырхдырмаг үчүн хүсуси күнләр тә'јин олунмуш вә бу мүнасибәтлә ајинләр ичра едилирмиш[16]. Азәрбајчан-

317—7

да да ушағын илк сачы онун бир јашы тамам оланда гырхдырылмыш вә бу, аилә мигјасында тәнтәнәјә сәбәб олмушдур. Ушаг бир јашына гәдәр хәстә олдугда валидејнләр онун сағалмасы үчүн илк сачы ағырлығында пул нәзир едирмишләр. Әлбәттә, бу мәсәлә әслиндә сач руһуну разы салмаг вә бунунла да хәстәлији говмаг, узаглашдырмаг тәсәввүрү илә бағлы көрүшләрин әламәтләридир. Сач гырхыларкән ону тапдаламамаға, әтрафа сәпмәмәјә, һәтта илк сачы горујуб сахламаға чәһд едирдиләр. Әкс һалда сач руһлары ачыглана биләрди.

Бүтүн бу сөјләниләнләр «Гырхылмыш сачы тапдалајанын башы ағрыјар» — инамынын јаранмасына билаваситә шәрик олмушдур.

Халгын етнокенезини өјрәнмәк бахымындан да сынамалар мараг доғурур. Азәрбајчанлылар «Сағ әлин башыма» ифадәсини чох ишләдирләр. Бу ифадә, әсасән, угур газанмыш шәхсә мурачиәтлә сөјләнилир вә һәмин ифадәни тәләффүз едән адам да бунунла өз ишинин, истәк вә арзусунун һәјата кечмәси, мүсбәт нәтичәләнмәси арзусунда олур. Суал олуна биләр ки, бәс нијә сол әл јох, сағ әл? Мәсәләнин маһијјәтини өјрәнмәк чәһди бизи чох гәдим дөврләрә апарыб чыхарыр вә бурада диггәти чәлб едән әсас мәтләб «сол» вә «сағ»ла бағлыдыр.

Дилдә инди дә ишләнән «Сол көзүн сәјирсә бәд, сағ көзүн сәјирсә шад хәбәр ешидәрсән», «Сол әлин ичи гашынса борчлу оларсан, сағ әлин ичи гашынса газанча чатарсан», «Һамилә гадын отурдуғу јердән галхыб өнчә сол ајағыны габаға атса гызы, сағ ајағыны атса оғлу олар», «Бир адамын сол гулағы гызарса һарадаса онун зәрәринә, сағ гулағы гызарса хејринә данышырлар» вә с. инам вә сынамалары да гејд олунан мәсәләјә марағы артырыр.

«Китаби-Дәдә Горгуд»да Ич оғузлар Бозок, Даш огузлар исә Учок адланырлар. Әсатирә көрә, Бозоклар Оғузун сәмави гадынындан олан Күн хан, Ај хан, Улдуз ханын нәслиндән, Учоклар исә Оғузун ағачын коғушунда тапыб евләндији гадындан олан Көј хан, Дағ хан, Дәниз ханын нәслиндәндир.

Сәмави гадындан олан өвладлар даһа чох һөрмәтли, нүфузлу сајылмышдыр[17]. Одур ки, Оғуз онлары сағ тәрәфиндә, о бириләрини исә сол тәрәфиндә отурдармыш. Бу һал сонралар да давам етмиш вә беләликлә, «Учоклара нисбәтән имтијазлы олан бозоклар јалныз ордуда

дејил, еләчә дә һөкмдар һүзурундакы рәсми топланышларда, шөлен дејилән бөјүк зијафәтләрдә, јуғ адланан үмумхалг матәм ајинләриндә дә мәчлисин сағ тәрәфиндә өзләринә мәхсус јердә отурармышлар»[18]. Бу ән'әнәни биз «Қитаби-Дәдә Горгуд» бојларында ајдын көрүрүк. Шүчаәтли, икид, гәһрәман, јахын адам һәмишә һөкмдарын, тајфа башчысынын сағында отурур. Мисал үчүн, абидәнин үчүнчү бојунда охујуруг: «Нақаһ базирканлар кәлдиләр. Баш ендириб салам вердиләр. Көрдүләр ки, ол јикит ким, баш кәсибдир ган төкүбдүр, Бајбура бәјин сағында отурар»[19]. Бу факт дөрдүнчү бојда даһа чох нәзәри чәлб едир. Газанын «Оғлу Уруз гаршысында јај сөјкәниб дурарды. Сағ јанында гардашы Гаракүнә отурмушду. Сол јанында дајысы Аруз отурмушду.

Газан сағына бахды гас-гас күлдү. Солуна бахды чох севинди. Гаршысына бахды оғланчығыны, Урузу көрдү, әлини-әлинә чалды ағлады». Уруз бунун сәбәбини сорушдугда Газан дејир: «Сағым әлимә бахдығымда гардашым Гаракүнәји көрдүм. Баш кәсибдир, ган төкүбдүр, чөләди алыбдыр, ад газаныбдыр. Солум әлә бахдығымда дајым Арузу көрдүм. Баш кәсиб, ган төкүбдүр, чөләди алыбдыр, ад газаныбдыр. Гаршым әлә бахдығымда сәни көрдүм.

Он алты јаш јашладын
Бир күн ола дүшәм өләм, сән галасан
Јај чәкмәдин, ох атмадын, баш кәсмәдин, ган төкмәдин[20].

Беләликлә, бүтүн бу дејиләнләр һаггында данышдығымыз ифадәнин маһијјәтини баша дүшмәјә көмәк едир.

Халгдан топладығымыз сынамаларын бириндә дејилир: «Гыздырмалы адамы күллә јарасындан өләнин гәбри үстүндә чимиздирсән сағалар». Бу е'тигад чох гәдим көрүшләрлә бағлыдыр. Мә'лумдур ки, күллә јарасы алмыш адам дөзүлмәз дәрәчәдә тәшнә олур. Әлбәттә, бир чәһәти гејд етмәк лазымдыр ки, бурада «күллә» ифадәси мүәјјән мә'нада шәртидир вә шүбһәсиз сонракы дөврләрин мәһсулудур. Чүнки исти силаһдан әввәл ох, хәнчәр, гылынч, үмумијјәтлә, сојуг силаһлар мөвчуд имиш.

Суал олуна биләр ки, бу дејиләнләрин гејд етдијимиз сынама илә нә әлагәси вардыр?

Әввәла, гејд едәк ки, руһун өлмәзлији һаггында сөјләнилмишләрдән санбаллы бир топлунун — мәчмуәнин әлдә едилмәси шүбһәсиздир. Бундан башга, гәдим инсан-

лар өлән шәхсин јенидән дирилмәси, јашамасы инамында олмушлар. Буна көрә дә өләнин гәбринә әрзаг, су вә с. шејләр гојмушлар. Һәтта ахтарыш вә мүшаһидәләрдән ајдын олур ки, гәдим гәбирләрин баш тәрәфиндә хүсуси ачыг јер сахланылырмыш ки, бурадан да ичәри јемәли шејләр вә су төкүлүрмүш. Сонракы мәрһәләләрдә, хүсусилә ислам дининин тә'сирилә бу тәдбирә гаршы мүбаризә апарылмышдыр. Амма бүтүн чәһдләрә бахмајараг гәбрә су төкмәк ајини унудулмамыш вә бир гәдәр фәргли шәкилдә елә инди дә давам етдирилмәкдәдир. Белә ки, өлү торпаға тапшырылдыгдан сонра ән нәһајәт гәбрин үстүндә чөкәк дүзәлдиб ораја су төкүрләр ки, бу да гәдим е'тигадын нишанәсидир. Лакин бу су јараланыб өләнин сусузлуғуну, һәрарәтини сөндүрмәк үчүн азлыг едир. Буна көрә дә онун руһу куја өз саһибинин јанғысыны кәтириб сағлам адамын үстүнә төкүр ки, о да гыздырмалы олур. Белә һалда јаранмыш инама көрә, куја һәмин шәхси јараланыб өләнин гәбри үстүндә чимиздирәндә мәрһумун сусузлуғу дә'ф олунур вә бунунла һәрарәт дә, әлбәттә, руһун көмәклији илә хәстәнин бәдәниндән чыхыр вә о сағалыр.

Халгда белә бир инам вар: «Гапыдакы ајаггабылары сајсан аиләдә өлән олар», јахуд «Јухуда ајаггабы көрсән, өлүм хәбәри ешидәрсән». Белә ки, ајаггабы дарлыг, гәбир нишанәси кими јозулур. Бу инам ајаггабы илә бағлы бир сыра дикәр көрүшләри дә хатырлатмаг мүнасиблијини јарадыр. Азәрбајчанлылар һеч вахт бир-бирләринә «ајаггабын мүбарәкдир», «ајаггабын тәзә галсын» демәзләр. Бунун әвәзиндә ишарә илә «дүшмән башына» сөјләрләр. Дилдәки «Дост баша бахар, дүшмән ајаға» кәламы да ајаггабы илә әлагәдар јаранмышдыр. Марағлыдыр ки, бир адамын көзүнүн нәзәрли олдуғундан шүбһәләнәндә дә онун ајаггабысынын сағ тајыны хәлвәтчә көтүрүб јандырырлар. Вә инанырлар ки, бундан сонра куја о, кимсәјә нәзәр тохундура билмәз.

Ахтарышлар вә сорғулар көстәрир ки, гәдим тәсәввүрләрдә ајаггабы өлүм символу сајылырды. Бир адамын өлдүјүнү билдирмәк үчүн вәфат едәнин баштдашы үзәринә ајаггабы, узунбоғаз чәкмә (бу, өләнин узун јол кечдијинә, сәфәрләрдә олдуғуна ишарәдир) тәсвирләри вермәк адәти дә вар имиш. Бу чүр гәбирләр һәтта индијәчән, хүсусилә Абшерон гәбристанлыгларында мүһафизә олунмагдадыр[21].

Дилимиздә ишләнән «Сәни көрум гапындан ајаггабы әскик олмасын» гарғышында да тәрәф-мүгабилә өлүм арзусу ифадә олунмушдур.

Шүбһәсиз ки, ајаггабыја бу чүр мүнасибәт гејд етдијимиз инамын тәшәккүлүнә сәбәб олмушдур.

Зәрдүштүн «Авеста»сында «Пәридар» адланан хоруз Һөрмүздүн јаратдыглары сырасында сајылыр вә хејирхаһ гүввәләрдән олуб сәһәрин ачылмасыны, јә'ни ишығын Әһримән күруһу гаранлыг үзәриндә гәләбә чалмасыны хәбәр верир. Бу күн дилимиздә ишләнән «Хоруз олмаса сабаһ ачылмаз»[22] ифадәси мәһз һәмин әгидә, инамын әламәт вә изләрини зәманәмизә гәдәр горујуб сахлаја билмишдир. «Вахтсыз банлајан хорузун башыны кәсмәсән евдә өлән олар» сынамасы да күман ки,«Авеста» илә әлагәдардыр. «Авеста»ја көрә чаһанда илк инсан вә һөкмдар олан Кәјумәрсин оғлу Һушәнки дивләр өлдүрүр. Кәјумәрс оғлунун интигамыны алмаға кедәркән көрүр ки, ағ хорузла илан вурушур вә хоруз тез-тез банлајыр. Кәјумәрс иланы өлдүрүр, хорузун банламасыны исә уғурун башланғычы кими гијмәтләндириб ону игамәткаһына кәтирир. Хоруз һәмишә сүбһ вахты банлајыб сәһәрин ачылмасыны хәбәр верирди. Бир дәфә Кәјумәрс хәстәләнир. (Хәстәлик, өлүм исә «Авеста»да Әһримән тәрәфиндән төрәдилмишдир). Кәјумәрсин хәстә олдуғу ахшамларын бириндә хоруз банлајыр. Хорузун вахтсыз банламасы адамлары тәәччүбләндирир. Чүнки ахшам һәм дә «шәр вахты» адланыр. Хорузун банламасы исә, бир нөв, шәр гүввәләрин төрәтдији әмәлләрә алгыш кими сәсләнир. Адамлар кәлиб көрүрләр ки, Кәјумәрс өлүб. О вахтдан е'тибарән, хорузун ахшам банламасы белә бир сынаманын јаранмасына сәбәб олур. Әлбәттә, зәрдүштиликлә әлагәдар сынамалар јалныз бу нүмунә илә мәһдудлашмыр. «Сәфәрә кедәнин архасынча ев сүпүрсән иши бәд олар», «Күнәш батанда евдән башгасына бир шеј версән евин бәрәкәти гачар», «Ахшам еви сүпүрмәзләр, сүпүрсәләр дә зибили евин күнчүнә јығыб тулламаз, сабаһа сахларлар», «Сыныг габда хөрәк јесән шәрә дүшәрсән», «Ит кәлләси асылмыш һәјәт бәднәзәрдән горунар» вә с. бу кими сынамаларда зәрдүштиликлә бағлы әламәтләр ајдын көрүнмәкдәдир. Мә'лум олдуғу кими, Күнәш хејир танрысы Һөрмүздүн ишығы — көзү сајылыр. Ахшам, гаранлыг исә Әһримәнин јаратдығы шәр, зәрәрли гүввәләр чәркәсиндәдир. Әбәс јерә дејил ки,

азәрбајҹанлылар торан говушан вахта «шәр вахты» да дејирләр. Зәрдүшт фәлсәфәсинә көрә исә каинат нур, јә'ни ишыгла гаранлығын мүбаризәсиндән ибарәтдир. Һәр күн торан говушан вахты вә дан јери сөкүләндә бу мүбаризә, дөјүш тәкрар олунур. Халг ишығын ахшам, торан говушан вахт гаранлыгла мүбаризәдә мәғлуб олмасыны шәр һесаб етмишдир[23]. Е'тигада көрә ахшамүстү кефсиз олмаг, әли гојнунда дурмаг, күнәш батанда еви сүпүрмәк вә евдән бир шеј вермәк шәр сајылмышдыр. Белә ки, евдән бир шеј вермәклә башгасыны разы салмыш, севиндирмиш олурсан. Күнәшин архасынҹа ев сүпүрмәклә исә күја, бир нөв, онун өзү, ишығы сүпүрүлүр, бир даһа кәлмәмәси арзусу ифадә едилир. Шүбһәсиз бу да хејир јох, шәр гүввәләри севиндирмәк әламәтидир. Белә мәгамда инди дә дилимиздә ишләнән «Ахшамын хејриндән сабаһын шәри јахшыдыр» дејилмиш, јох әкәр иши көрмәк ваҹибдирсә, онда чыхыш нөгтәси тапмаға сә'ј едилмишдир.

«Авеста»да һејванлара гаршы ики мүнасибәт мөвҹуддур. Бунлардан Әһримәнин јаратдыглары зәрәрли сајылыб инсанлара бәдхаһлыг кәтирир, Һүрмүздүн јаратдыглары исә хејирхаһ әмәлләрлә бағлы шәкилдә тәсвир олунур. Тәдгигат көстәрир ки, «Авеста»ја көрә зәрдүштләрдә ит вә ата бәсләнән еһтирам һәтта инсанлардан белә үстүн тутулурмуш[24]. Чүнки ит саһибини, онун евини, хүсусилә кечәләр шәр гүввәләрдән, Әһримән күруһундан горујур. Индинин өзүндә белә, бә'зи һәјәтләрдә, даһа чох бағ-бостан јерләриндә ит кәлләсинин асылдығынын, јахуд пајаја кечирилдијинин шаһиди олуруг. Она көрә белә едилир ки, бура шәр гүввәләр јарадыҹысынын әмәлләриндән сајылан пис көздән, бәд нәзәрдән мүһафизә олунсун. Бу да өз нөвбәсиндә зәрдүштиликлә әлагәдар хатырлатдығымыз сынамаларын јаранмасына сәбәб олмушдур.

Итин, еләҹә дә атын зәрдүштиликдән габагкы көрүшләрлә дә әлагәси мөһкәмдир. Буну ата мүнасибәтин нәтиҹәси олараг јаранмыш сынамаларда да көрүрүк: «Јухуда ат көрсән мурада чатарсан»[25], «Атын көвшәдијини көрән адам һәмин анда нә арзу етсә јеринә јетәр», «Гапысына ат налы вурдуран арзусуна говушар», «Ат налы тапыб ону сахлајанын ишләри угурлу олар» вә с. Әбәс јерә дејил ки, ата мүсбәт мүнасибәт аталар сөзү вә мәсәлләримиздә дә өз ифадәсини тапмышдыр: «Ат јеримәклә,

инсан биликлә», «Атын кәмини тутмајан јолда пијада галар», «Ат өләр мејдан галар, икид өләр ад-сан галар», «Ат икидин јарашығыдыр» вә с. Шифаһи әдәбијјатымызын индијә гәдәр этрафлы өјрәнилмәмиш жанры сајылан алгыш вә гарғышларда да билаваситә атла әлагәдар дејилмиш нүмунәләрә раст кәлмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, «Китаби-Дәдә Горгуд»да дејилир: «Сәрп јүрүркән газылыг ата намәрд јикит минә билмәз, мининчә минмәсә јеј», «Ат јемәјән ачы отлар (битинчә), битмәсә јеј»[26].

Атын зәрдүштиләр тәрәфиндән мүгәддәс сајылмасы вә онун дөрд үнсүрлә — су, од, торпаг, һава илә әлагәсинә даир мүәјјән фикирләр сөјләнилмишдир. Һәтта «Авеста»-да дејилир ки, ишыг илаһәсинин арабасына сәмави јемлә јемләнән дөрд ағ ат гошулмушдур[27]. Һеродота көрә исә, муғларла мүбаризә апарыб онлары мәғлуб етдикдән сонра Иран тахтына једди задәкан намизәд олур. Мүбаһисәни кәсмәк үчүн, о вахтын адәтинә көрә, белә чәтин мәсәләләрин һәллиндә дә билаваситә атдан истифадә едилирди. Бу једди задәкан да сүбһ тездән атларына миниб шәһәрдән кәнара чапмалы, Күнәшин илк шүасы көрүнәр-көрүнмәз кимин аты кишнәсә, һәмин адам падшаһ олмалы иди. Даранын аты кишнәдији үчүн о һөкмдар олмушдур[28].

Фактлар атын даһа гәдимлә, мифоложи, әсатири һадисә вә шәхсләрлә әлагәдар олмасыны сөјләмәјә имкан верир. «Од-атәш-илдырымын да зооморф сурәтдә олдуғу кими, гаранлыгла, еләчә дә јағышла, су илә бағлы олдуғу мә'лумдур»[29]. Атын «Короғлу» епосунда олдуғу кими, су илә, дәрја илә әлагәси, һәтта судан төрәмәси барәдә бир сыра халгларын фолклор нүмунәләриндә дә мә'лумат вардыр. Бурадан атын Хизрлә әлагәси, һәтта она мәнсуб олмасы еһтималы да јараныр.

Мә'лумдур ки, әсатири, мифик образ олан Хизр баһарла, јашыллыгла јанашы, һәм дә јағышла, су илә әлагәдардыр[30]. Һәтта халг әдәбијјатынын гәдим жанрларындан олан овсунларда да бу мәсәлә илә әлагәдар нүмунәләр вардыр. Мәсәлән, ил гураглыг кечәндә јағыш јағдырмаг мәгсәди илә бир сыра тәдбирләрлә јанашы, аты ахар су үстә кәтириб онун үстүнә су сәпә-сәпә:

Хизр баба, су кәтир
Јохса вермәрәм аты —

дејә овсун едилирмиш. Әлбәттә, бурадакы «су» шүбһәсиз јағыш демәкдир. Чүнки су кәнарында дуруб јенидән су истәнилмиш олсајды онда бу, бир нөв, Тантал һадисәсинә бәнзәјәрди. Е'тигада көрә ат Хизриндир вә о нә гәдәр ки, адамларын әлиндәдир вә су илә исладылыр Хизр она минә билмәз. Одур ки, өз атына саһиб дурмаг үчүн Хизр мүтләг јағыш кәтирмәлидир. Елә бунун өзү Хизрин јағыш һамиси олдуғуну ајдын көстәрир. Рәвајәтә көрә, дирилик чешмәсиндән дә, башгаларынын чидд-чәһдләринә бахмајараг, јалныз Хизр ичә билмишдир. Әкәр, Хизр доғрудан да, дәниз, дәрја һамисидирсә, онда онун судан, дәрјадан чыхмыш ата саһиб олмасы тәбиидир. Нағыл вә дастанларымызда чәтин вәзијјәтә дүшән, арзуларына чатмаг үмидини итирмиш олан гәһрәманлара Хизр мәһз атын һәм дә башга рәнкдә јох, ағ атын үстүндә көмәјә кәлир. Ағ рәнк исә хошбәхтлик символу сајылыр. Тәкчә ону хатырлатмаг кифајәтдир ки, «Китаби-Дәдә Горгуд»да Буғачын, «Ашыг Гәриб»дә Гәрибин дадына Хизр мәһз ағ атын үстүндә кәлиб чатыр. Мараглыдыр ки, јағыш илаһәси Тиштири дә јалныз ағ кәһәр ат шәклиндә олдуғу заман гураглыг дивләринин башчысы Апоша галиб кәлир. Һәтта «вәсф-һал» мәрасиминин уғур рәмзи сајылан бир нәғмәсиндә белә дејилир ки:

Аг ат кәлир енишдән,
Синәбәнди күмүшдән,
Бизә дә гисмәт олсун
Һејбәдәки јемишдән.

Мәлум олдуғу кими, бу мәрасим јени ил ахшамы кечирилир, онун ичрасында исә сујун олмасы вачибдир. Көһнә илин гуртарыб јени илин башладығы илк күн һәм дә «Хизркүнү» адланыр[31].

Күман етмәк мүмкүндүр ки, «Атын көвшәдијини көрән адам һәмин анда нә арзу етсә јеринә јетәр» сынамасы да илин сон кечәсиндә ичра олунан ајинләрлә әлагәдар јаранмышдыр. Мә'лумдур ки, ат көвшәмәјән һејвандыр. Дејиләнә көрә, о, илдә бир дәфә көһнә илин гуртарыб јени илин башланачағы кечәдә көвшәјир. Ким буну көрсә нијјәт тутдуғу арзусуна говушар. Буна мүнасибәтлә бир сыра әфсанә вә рәвајәтләр дә јаранмышдыр. Онлардан биринин мәзмуну беләдир: «Јохсул олан әр-арвад илин сон кечәси јекә бир дашы гучагларына алыб төвләјә кәлир вә атын көвшәмәсини көзләјирләр. Кечәдән хејли кечмиш ат көвшәмәјә башлајыр. Буну көрән

арвад əлини тез архаја атараг: — Бу гызыл олсун! — дејир. Кери баханда көрүр ки, əри дөнүб гызыл олуб. Демə о, əлини даш əвəзинə əринə вурубмуш. Амма арвад чох билəн имиш. О, əрини кəтириб сандыгда кизлəјир вə бу сирри һеч кəсə ачмыр. Ушагларына да дејир ки, атаныз узаг сəфəрə кедиб. Лакин арвад јаман чəтинлијə дүшүр. Тəкбашына ушаглары доландыра билмир. Одур ки, əринин чечəлə бармағыны кəсиб чөрəк пулу едəјир. Күн кечир, ај доланыр, јенə илин сон кечəси кəлиб чатыр. Арвад гызыла дөнмүш əрини сандыгдан чыхарыб төвлəјə кəтирир вə атын көвшəмəсини көзлəјир. Ат көвшəјəндə:

— Бу адам олсун, — дејəрəк əлини əринə вурур. Бунунла да гызыл јенидəн адам олур. Анҹаг онун чечəлə бармағы олмур»[32].

Үмумијјəтлə, бүтүн бу дејилəнлəр, јə'ни атын јазла, су вə Хизрлə əлагəси сөјлəдијимиз сынамаларын јаранмасы үчүн бир нөв зəмин олмушдур. Бизҹə, «ил ат үстə кəлəрсə, боллуг олар» сынамасы да məһз бу көрүшлəрлə бағлыдыр. Дикəр Шəрг халгларында олдуғу кими Азəрбајҹанда да јени илин мүəјјəн һејван үстүндə кəлмəси зəнн едилмишдир. Əслиндə бу е'тигад түрк-монгол тəгвими илə əлагəдардыр вə һəмин тəгвимдə ашағыдакы он ики һејванын ады вардыр: тојуг, ит, донуз, сичан, инəк, көстəбəк, довшан, əждаһа, илан, ат, гојун, мејмун[33].

Адамларын тəсəввүрүнə көрə ил бу һејванлардан биринин үстүндə кəлир. Илин нечə кечəҹəји исə һəмин һејванларын өзүнəмəхсус ҹəһəтлəри илə мүəјјəнлəшдирилир.

Шүбһəсиз, атын су илə, јағышла əлагəсиндəн хəбəрдар олан адамлар белə күман етмишлəр ки, бир һалда ки, ил ат үстүндə кəлиб онда һава јағынтылы кечəҹəк вə бу да өз нөвбəсиндə məһсул боллуғу јарадаҹагдыр.

Бəшəријјəт үчүн горхулу, гаршысыалынмаз һадисə өлүм олмушдур. Инсанлар бу фəлакəтин баш вермəсини һəмишə мүəјјəн сəбəблəрлə бағламаға сə'ј көстəрмишлəр. «Сөјүд əкəнин ја өзү өлəр, ја да арвады» сынамасы бу дүшүнҹə вə тəсəввүрүн нəтиҹəси кими јаранмышдыр. Бу ифадəнин сынама характери алмасында дини тəблиғин дə аз ролу олмамышдыр. Дејилəнə көрə, Давуд пејғəмбəр адамлары, даһа доғрусу, бүтпəрəстлəри динə дə'вəт етдикдə онлар пејғəмбəрин тəклифини рəдд едиб бир сөјүдүн алтына долушмуш, она сығынмышлар. Һəмин əһвалатларла əлагəдар олараг, сонралар сөјүд ағаҹы əк-

мәк күнаһ сајылмышдыр[34]. Башга бир рәвајәтдә сөјләнилир ки, мүсәлманларын дөрдүнчү хәлифәси (Әли) өлдүкдә кујa чанлы-чансыз, үмумијјәтлә, бүтүн варлыг она јас сахламышдыр. Онун гәбри үстүнә һәр нөв күлчичәк, ағач будаглары гојулубмуш. (Гәбир үстүнә инди дә күл-чичәк гојурлар ки, бу, шүбһәсиз, даһа гәдим көрүшләрлә баглыдыр). Амма бунларын һамысы тезликлә солухмуш, јалныз јасәмән вә сөјүд өз әввәлки вәзијјәтиндә галмышдыр.

Мә'лум олдуғу кими, истәр јасәмән, истәрсә дә сөјүд истијә даһа давамлыдыр. Лакин ағачлардакы бу кејфијјәти билмәјән адамлар беләзәнн етмишләр ки, онлар хәлифәјә јас сахламыр, бу өлүмдән шад олуб севинирләр. Бунун нәтичәсиндә дә јасәмән вә сөјүдә гаршы мәнфи мүнасибәт јаранып. Доғрудур, бу дедикләримиз рәвајәт олараг галса да, вахты илә бөјүк тә'сир гүввәсинә малик олмуш вә «Јасәмәнин дүшәр-дүшмәзи олар», «Сөјүд әкәнин ја өзү өләр, ја арвады» кими сынамаларын јаранмасына сәбәб олмушдур.

Бир сыра халгларда олдуғу кими, биздә дә јухуну тәрсинә јозмаг е'тигады вардыр. Јә'ни «Јухуда тој көрсән јас олар», јахуд әксинә. Әлбәттә, адамларын јухуларыны бу тәрздә мә'наландырмаларына тәсадүфи, өтәри һал кими бахмаг олмаз. Мәнбәләрдән ајдын олур ки, бу сынамалар реал һәјат һадисәләри әсасында јараныб әсрдән-әсрә, нәсилдән-нәслә јашаја-јашаја кәлмишдир. Гәдим инсанларын зеһнинә белә бир тәсәввүр һаким кәсилибмиш ки, евләнмәдән, јә'ни чаван өлән адамын һәјаты тамамланмамышдыр. Одур ки, онуң дәфн мәрасими һәмишә тој бүсаты шәклиндә кечирилмишдир. Һәтта болгарларда чаван гыз вәфат едәрсә о, дәфн олунанда рәфигәләриндән бири кәлинлик палтары кејиб, бир нөв, басдырылан гызы әвәз едир, бәјлик палтары кејдирилмиш субај оғланла чәназәнин өнүндә кедир. Чаван оғлан өләндә дә ејни просес тәкрар олунур. Үмумијјәтлә, славјан фолклору материалларындан мә'лум олур ки, икидликлә вурушан дөјүшчү ағыр јараланыб өлүмчүл вәзијјәтә дүшдүкдә анасына хәбәр көндәрирмиш ки, оғлун нишанланды, тезликлә евләнәчәк. Өлән дөјүшчү һаггында исә дејилирмиш ки, о јад өлкәдә тој едиб евләнди, даһа вәтәнә гајыда билмәјәчәк[35].

Азәрбајчанда чаван, аилә гурмадан өлән шәхсин дәфни вахты илә гисмән тој мәрасими шәклиндә кечирил-

мишдир. Доғрудур, бу адәт сонралар мә'лум тә'сирләрә мә'руз галараг арадан чыхса да, өз изләрини, әламәтләрини мүәјјән дәрәчәдә горујуб сахлаја билмишдир. Инди белә чаван өләнин табуту јашлыларынкындан фәргли олараг, әксәр һалларда, әлван нахышлы, хүсусилә даһа чох гырмызы рәнкли парчаларла бәзәдилир. Онун мәчлиси исә «гара тој» адланыр.

Бүтүн бу дејиләнләрә бахмајараг, дәфн мәрасимини тоја мәхсус елементләрлә зәнкинләшдирмәјә көстәрилән чәһд, шүбһәсиз, рәмзи характер дашыјыр.

Халг ичәрисиндә белә бир сынамаја да тәсадүф едилир: «Кеч дил ачан ушаға көјәрчин јумуртасы версән тезликлә данышар».

Инкаредилмәз һәгигәтдир ки, ушағын дил ачыб данышмасында, истисна һаллар нәзәрә алынмазса, әсас рол ојнајан анадыр, гадындыр. Бәс нечә олур ки, көјәрчин јумуртасындакы тә'сир бу гүввәни үстәләјир? Зәннимизчә, белә бир сынама инсанларын көјәрчинә олан е'тигадынын нәтичәсиндә јаранмышдыр. Чүнки е'тигада көрә көјәрчин дә елә гадындыр, анадыр, башга чүр дејилсә, онларын руһудур. Һәм дә о, сөз дашыјан, хәбәр апарыб кәтирәндир. Бир мә'лумата көрә, көјәрчин Нуһ пејғәмбәрин гушудур. Александр Һечерти Краб тøврата әсасланараг јазыр ки, Нуһ өз кәмисиндә бир мүддәт суда үздүкдән сонра әввәл гарғаны көндәрир ки, гуру јерин олуб олмамасы барәдә хәбәр кәтирсин. Гарға учуб кедир. О, гуру јер тапыр вә даһа кери гајытмыр. Бундан ачыгланан Нуһ гарғаны гарғајыр вә о да әввәлки ағ рәнкиндән гара рәнкә дүшүр. Бундан сонра Нуһ көјәрчини көндәрир. Көјәрчин гуру јер тапыр вә шад хәбәрлә кери гајыдыр[36].

Гәдим инсанларын тәсәввүрүнә көрә өләнләрин руһу мүхтәлиф чилддә, еләчә дә көјәрчин шәклиндә олмушдур. Азәрбајчан нағылларындакы дивләрин дә шүшәдәки чанларынын көјәрчин чилдиндә олмасы, јахуд пәриләрин көјәрчин шәклиндә өзләрини көстәрмәси јәгин ки, бу тәсәввүрүн нәтичәсидир. Јахуд, Орта Асијада мәшһур олан бир әфсанәјә көрә, атәшпәрәст гыз мүсәлман шаһзадәсини севдији үчүн гызын анасы тәрәфиндән һәр икиси јандырылмыш, онларын руһлары исә күлүн ичиндән ики көјәрчин шәклиндә һаваја учмушдур[37].

Јазылы әдәбијјатымызда да көјәрчинә бу тәрз мүнасибәт мөвчуддур. Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Гызлар була-

ғы» романында белә бир епизод вардыр ки, аиләнин јеканә ушағы өлдүјү вахт дамдакы көјәрчин јувасында јумуртадан бир бала чыхыр. Ата-ана елә зәнн едирләр ки, ушагларынын руһу бу көјәрчин баласына кечмишдир. Одур ки, ону көтүрүб евдә сахламаға башлајырлар. Әскәрләр һәмин көјәрчинин башыны кәсмәк истәдикдә ана онларын ајагларына дүшүб: «Көјәрчин бизим өвладымызын руһуну дашыјыр, ону өлдүрмәк бизи сонсуз бурахмаг демәкдир!»[38] — дејә јалварыр.

Мараглы чәһәтдир ки, гәдим дөврләрдә даһа чох ана олмуш гадынларын руһу көјәрчин чилдиндә санылмышдыр. Зәннимизчә, белә бир фикрин формалашмасында адына чохлу рәвајәтләр сөјләнилмиш әфсанәви һөкмдар Семирамида да аз рол ојнамамышдыр. Мә'хәзләрин вердији мә'лумата көрә, Ассурија һөкмдары олан Семирамида әслиндә илаһә Деркетонун гызыдыр вә о, көјәрчинләрин һимајәси илә бөјүмүшдүр. Мараглыдыр ки, етиможи чәһәтдән Семирамида ассуриләрин «summat» (суммат) сөзү илә әлагәдардыр вә мә'насы «көјәрчин» демәкдир[39]. Бу да мә'лумдур ки, Семирамида һаггындакы әфсанәләр өлкәдән-өлкәјә, халгдан-халга кечдикчә бу ад дәјишилиб «Шаммурамата», «Шаммурамит», «Шәмира» формасына дүшмүшдүр[40].

Бу аддан јазылы әдәбијјатымызда илк дәфә Низами Кәнчәви «Хосров вә Ширин» әсәриндә истифадә етмишдир. О, Бәрдә һөкмдары Мәһин Банунун әсил адынын Шәмира олдуғуна ишарә едәрәк јазмышдыр:

Шәмира адланыр о көјчәк гадын,
Бөјүкдүр мә'насы о көзәл адын.
Чүр'әтдә кишидән һеч кери дурмур.
Бөјүк олдуғундан Мәһин Банудур[41].

Көркәмли совет шәргшүнасы Ј. Е. Бертелс јазыр ки, Низаминин әсәриндәки Шәмира адына чохлу әфсанәләр сөјләнилән Семирамидадыр.

Семирамида — Шаммурамата — Шәмира исә көјәрчинләрин һимајәсиндә пәрвәриш тапмыш, нәһајәт өмрүнүн сонунда да көјәрчин олуб гејбә чәкилмишдир[42].

Шифаһи әдәбијјатымызда ананын көјәрчин шәклинә дүшмәси һаггында нүмунәләр чохдур. Бу мә'нада ашағыдакы бајаты дедијимизә олдугча тутарлы сүбутдур.

Аналар јанар ағлар.
Телини санар ағлар.
Дөнәр көј көјәрчинә,
Јоллара гонар ағлар.

Еһтимал ки, кечмиш тәсәввүрләрин көјәрчиндә бирләшдирдикләри ики чәһәт — биринчи онун ана, гадын руһу олмасы, икинчи исә, доғрудан да сөз (хәбәр) дашымасы сөһбәт ачдығымыз сынаманын јаранмасына сәбәб олмушдур.

Беләликлә, һәгигәт вә һәгигәтә јахын еһтимал ачарындан истифадә едәрәк бүтүн сынамаларын јаранма јолларындакы бағлы гыфыллары ачмаг мүмкүндүр. Бу өтәри гејдләримизлә бир даһа демәк истәјирик ки, халг әдәбијјатымызын ән марағлы нөвләриндән олан сынамаларын топланылыб һәртәрәфли өјрәнилмәси бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Бу һәм дә она көрә вачибдир ки, сынамалар халг һәјаты илә бағлы бир сыра ән мүһүм мәсәләләр барәдә ајдын тәсәввүр јаратмагда е'тибарлы мәнбәләрдәндир.

2. ОВСУН

Фолклорумузун гәдим лирик шәкилләриндән олан овсунлар индијә гәдәр топланылмамышдыр. Буна сәбәб онларын мүстәгил жанр кими јајыла билмәмәси, мүтләг мүәјјән мүнасибәт даирәсиндә чыхыш етмәсидир.

Дүнјакөрүшүн бир сыра сәмтләри илә бағлы олан овсунларын јаранмасына сәбәб бир тәрәфдән там формалашмамыш тәфәккүрүн мүчәррәд аләми, еләчә дә бә'зи һәјат һадисәләрини дүзкүн гавранылма, дикәр тәрәфдән вә даһа әсаслысы исә, сөзүн ме'јарлашдырылмасы, онун тә'сир күчүнә, гүдрәтинә инамын мөвчудлуғудур. Доғрудур, бу гајда јалныз овсунлар үчүн мүстәсна олмајыб, гәдим дөвр шифаһи сөз сәнәтинин бүтүн өрнәкләринә аиддир. Бурада, шүбһәсиз, ганунаујғун просесин нәтичәсиндән гејри бир өкејлик јохдур. Буну әслиндә һәмин нүмунәләрин бир-биринә јахынлығы, ујарлығы, һәтта белә сөјләмәк мүмкүнсә, гоһумлуғу кими баша дүшмәк лазымдыр.

Овсунлар бирдән-бирә јараныб формалашмамышдыр. Онлар ајдынлашана гәдәр узун мүддәтли инкишаф, формалашма, тәкмилләшмә јолу кечмиш вә бу јолда, шүбһәсиз, өзүнә јахын, мунис саһәләрлә ғонушмуш, онлардан бәһрәләнмишдир.

Елә буна көрәдир ки, овсунлар бә'зән фолклорун илкин формаларындан олан фал, тилсим, сеһр вә с. илә еј-

niləşdirilmişdir[44]. Lakin araşdırmalar nəticəsində aydın oldu ki, əkər bu deyilənlərdə bir hərəkət, iş, hadisə, hətta ayinlə dikərinə tə'sir etməyin mümkünlüyünə inam əsasdırsa, ovsunlarda bu keyfiyyətlərlə yanaşı, sözün aparıcı mövgedə olmasına arxayınlıg mühüm əlamət, şərtdir. Doğrudan da gədim azərbayçanlı dönədönə yoxlamış, sınamış və nəhayət, inanmışdır ki, «gövsi-güzehdə yaşıl rəngin üstünlüyü kələçək məhsuldarlığın, sarı rəngin üstünlüyü gəhətliyin, gırmızı rəngin üstünlüyü mühəribənin əlamətidir»[45]. Yahud, əksər dünya xalglarında olduğu kimi, bizdə də yeni ilin dörd gününün hər biri bir fəslin rəmzi kimi düşünülmüş və bu günlərdə hava neçə keçərsə, həmin gündə təmsil edilən fəsildə də iglim şəraitinin eyni tərzdə olaçağı fərz edilmişdir. Bu sıradan olan nümunələrin sayını artırmag mümkündür. Lakin bu çür körüşlərdə hadisəyə, obyektə, fəal müdaxilənin izləri ilə tanış ola bilmirik. Bu başga çür ola da bilməzdi. Çünki həmin körüşlər elə bir dövrün məhsuludur ki, bu dövrdə adamlar ətraflarındakı geyri-adi və abstrakt aləmi yalnız seyr edə bilirdilər. Dərketmənin bu ilkin çağlarında onların müşahidə nəticəsində inandıgları akta, məgama garşı hiss və duyğularının mübarizə gıçığı yalnız arzu hüdudlarına gədər kəlib çıxır, ondan o tərəfə ötmürdü. Onlarda sözün tə'sir güvvəsinə inam, arxayınlıg hələ yaranmamışdı.

Bizə mə'lum olan araşdırma və luğətlərdə «ovsun» da, «tilsim» də eyni funksiyaya malik termin kimi izah, şərh olunmuşdur[46]. Amma bir gədər diggətli müşahidə bunların şəkilçə bir-birinə oxşamadığı kimi, mə'na, mahiyyətçə də müxtəlif olduğunu aşkar edir. Təkçə bunu geyd etmək kifayətdir ki, nağıl və dastanlarımız üçün mühüm vasitə olan tilsimlər virdlə, lövhlə əlagədardır və onu bilən, içra edən də, əsasən, çadukərlərdir, şər güvvələrdir. Ovsunlar isə bilavasitə insan, real həyat və çəmiyyət hadisələri ilə bağlı formada təzahür edir. Ovsunlarda tilsimlərdəki kimi nə lövh oxuyub köyərçin çildinə kirən pəri gızlar, nə küpəkirən garılar, ifritələr, nə dərvişlər, (xeyirxah, bədxahlıglardan asılı olmayarag), nə mətləbə govuşmağa tələsən insan övladı üçün min bir maneə törədən divlər vardır. Ovsunlarda müxtəlif çətinliklərə gar-

шы мүбаризә вардыр вә бу да, әсасән, ајин, мәрасим, сөзүн тә'сир күчүнә гүввәтли инамла бағлыдыр.

Овсун фалдан да фәргләнир. Әввәла, буну билмәк вачибдир ки, фал мүәјјән ајинин ичрасы илә габагчадан тутулмуш нијјәтин һәјата кечиб кечмәјәчәјинә инам актыдыр.

Гәдим халг мәишәтиндә чох күчлү мөвгеји олан фалын бир сыра нөвләри вардыр: приомантија — одла фала бахмаг, арнитомантија—гушларын учушу илә фала бахмаг; хиромантија — әлләрин ичиндәки хәтләрлә фала бахмаг; арифмомантија — рәгәмләрлә фала бахмаг, һидромантија — су илә фала бахмаг вә с[47].

Амма әксәр дүнја халгларында олдуғу кими, биздә дә фалын, әсасән, ики нөвү диггәт мәркәзиндә олмушдур: *а*) вәсит (көз фалы) вә *б*) мүрәккәб (гулаг фалы).

Фалын ибтидаи нөвү илә овсун арсындакы фәрги мүәјјәнләшдирмәк чәтин дејилдир. Овсун үчүн сөз әсас, башлыча ме'јар сајылдығы һалда, фалын бәсит формасында буна еһтијач дујулмур. Мәсәлән, тәсәррүфатынын әсасыны ов тәшкил едән гәдим овчу овлајачағы гушун, һејванын тәгриби тәсвирини чәкир, ону нишанкаһ едир вә һәдәф үзәриндә гәләбә чалмасы илә овунун да уғурлу олачағына инаныр. Јахуд, бир адам нијјәт тутуб, көзү јумулу һалда, бир шәһадәт бармағыны дикәринә јахынлашдырыр. Онлар бир-биринә тохунанда көзләрини ачыр. Әкәр бармаглар уч-уча дүшүбсә, демәли, нијјәтдәки истәк, арзу да баш тутачаг, һәјата кечәчәкдир. Мараглыдыр ки, бу чәһәт дикәр халгларын мәишәтиндә дә ејни тәрздәдир[48].

Дүздүр, фалын мүрәккәб шәкли илә овсун арасында мүәјјән бир јахынлыг, охшарлыг нәзәрә чарпыр. Амма бу јалныз заһири бәнзәјиш, јә'ни һәр ики һалда сөзүн апарычы рол ојнамасыдыр. Мәсәләнин тиположи өјрәнилмәси исә бунларын бир-бириндән фәргини ајырд етмәјә имкан јарадыр.Белә ки, овсунларын ичрасы үчүн мүтләгләшдирилмиш заман, вахт анлајышы олмадығы һалда, хүсуси мәрасимлә бағлы олан гулаг фалы јалныз илдә бир дәфә, о да јени ил ахшамында ичра олунур. Һәм дә мараглыдыр ки, бурада јенә габагчадан тутулмуш нијјәтин тәләбинә ујғун һәрәкәт едилир.

Овсуну сеһрлә дә ејниләшдирмәк олмаз. Гәдим инсанларын, пассив шәкилдә олса да, әсасән, тәбиәт һадисәләринә мүнасибәти, өз ин'икасыны сеһрдә тапмышдыр.

Мисал үчүн, мәсәләнин маһијјәтини гаврамагда тәфәккүрү һәлә формалашмамыш гәдим азәрбајчанлы елә билирди ки, Күнәшин, еләчә дә Ајын тутулмасында сәбәбкар чин-шәјатин вә с. шәр гүввәләрдир.

Одур ки, о, мүхтәлиф әшјалары (бир гәдәр сонралар дәмир аләтләри) бир-биринә вурмагла сәс чыхармыш вә бунунла һәмин гүввәләри горхудуб гачырачағына инанмышдыр. Јахуд, көрпә ушаг шәр говушанда евдән чыхарыларкән онун јанына памбыг,шәкәр, көмүр гојараг сеһр едиләрмиш. Әслиндә бурада памбыг — хата-баладан узаг олуб хошбәхт, ишыглы һәјатын олсун, сач-саггалын ағарсын, шәкәр—дилин һәмишә ширин олсун, көмүр — сәнә пис нәзәрлә баханын көзү гаралсын демәкдир. Башга бир нүмунә. Мәһсулун тез һасилә кәлмәси арзусу илә јашајан әкинчи әкин вахты саһәнин кәнарында гајғанаг биширдирәр вә бунунла мәһсула, санки, сән дә бу гајғанаға охша — дејә сеһр едәрмиш.

Тәдричи инкишаф, дикәр саһәләрдә олдуғу кими, сеһрә дә өз тә'сирини көстәрмишдир. Елә бу сәбәбдәндир ки, биз инди сеһрин јени формасыны мүшаһидә едирик. Бу, пассив формалы сеһрин актив мүнасибәт даирәсинә дахил олмасы — сөзлә әлагәси нәтичәсиндә јени бичим газанмасыдыр. Мәсәлән, гураглыгдан мәһсулунун мәһв олачағындан горхан әкинчи бир гуру дашы суја салынмыш, башга сөзлә, исладылмыш дашын јанына гојмагла јағыш арзусунда олдуғуну ифадә етмишсә, јахуд бунун әксинә олараг, јағышын чох јағмасы илә мәһсулун тәләф олачағы тәһлүкәсини дујан әкинчи јағышын дајанмасы үчүн ағзы ачыг габлары, очаг үстүндәки сачы архасы үстә чевирибсә, бир габ јағышы бухарланана гәдәр гајнадыбса, долуну дишләмәклә онун кәсиләчәји, даһа јағмајачағы зәнниндә олубса, инди бу акта — сеһрә јени бир дүстур — сөз дә әлавә едир. «О, ики чахмаг дашыны бир-биринә вурмагла јағышын мүждәчиси олан илдырымын[49] сүн'и бәнзәрини јарадыр, башга сөзлә, сеһр едир, ејни заманда, һәм дә:

Чах дашы,
Чахмаг дашы
Аллаһ версин
Јағышы —

дејә хүсуси бир овсун јарадыр вә охујурду»[50]. Јахуд, бәдәниндә зијил олан адам әлинә сүпүркә алыб сүпүрә-сүпүрә бир кечәлик Аја мүрачиәтлә:

Тəзə ај, сəни хош көрдүк
Зијилин јерин бош көрдүк, —

дејə үч дəфə бу просеси тəкрар едир вə зијилин дүшəчəјинə гəти шəкилдə инанырды.

Башга бир мисал. Мə'лумдур ки, јај ајлары əкин-бичин вахты, мејвəнин јетишдији дөврдүр вə бунун үчүн, шүбһəсиз, Күнəш ишығынын, истилијинин боллуғу ваҹибдир. Һаваларын јағынтылы, сəрин кечмəси исə тəсəррүфатчынын гајғысыны, нараһатчылығыны артырыр. Мəгсəдə наил олмаг үчүн онларын илк ушағы көлкəни дөјəчлəјə-дөјəчлəјə:

Көлкə дағлара
Күн буралара —

сөјлəјир. Вə ја очагда гыздырылмыш шишлə будагларын сејрəклијиндəн арабир сүзүлүб кəлəн Күнəш ишығыны санки јандырыр, дамғалајыр:

Мəн нəнəмин илкисијəм,
Агзы гара түлкүсүјəм;
Мəн сəни јандырдым,
Сəн дə мəни јандыр —

дејир. Бу заман арзу, истəјин мүтлəг јеринə јетəчəјинə инанылырды. Овсунларын јаранмасында əсас амилин нəдəн ибарəт олдуғуну вə бунун ибтидаи дөвр сəнəтинин дикəр нөвлəринə дə аид етмəјин мүмкүнлүјүнү јухарыда хатырлатмышдыг. Һəмин өрнəклəрин һəр бири мүəјјəн мəтлəб, мүнасибəтлə бағлыдыр.

Гəдим азəрбајчанлы тəбии фəлакəт вə баш вермə сəбəблəрини дүзкүн гаврамадығы хəстəликлəрə гаршы мүбаризəдə, ағыр əмəјини јүнкүллəшдирмəдə, арзу вə истəјинин һəјата кечмəсиндə овсунлары васитə, сөјкəнəҹəк нөгтəси сајмышдыр[51]. О, бу мүнасибəтлə хүсуси ајин јаратмыш вə мəсəлəнин маһијјəтинə ујғун олараг гошдуғу ше'рлə, нəғмə илə ону мүшајиəт етмишдир. Мə'лум олдуғу кими, көз сəјирəндə, атанда адамлар мүтлəг бəд, уғурсуз һадисəнин баш верəҹəји һаггында дүшүнүрдүлəр. «Китаби-Дəдə Горгуд»да фəлакəт ағушуна дүшмүш оғлундан хəбəр тута билмəјəн ана əринə дејир: «Чыхсын мəним көзлəрим, Дирсə хан, јаман сəјирир»[52]. Һəтта белə бир инам да мөвҹуд иди ки, куја сағ көзүн сəјирмəси хејир демəкдир вə бу ҹəһəт «севинəрсəн», «јахын ада-

317-8

мынла көрүшәрсән», «хош хәбәр ешидәрсән» кими үмидверичи ифадәләрлә јозулмушдур. Сол көзүн атмасы исә бәдбәхт бир һадисәнин башланғычы кими зәнн олунмушдур вә бу фәлакәтдән јаха гуртармаг үчүн уғур символу, Күнәш рәмзи сајылан гырмызы рәнкли сап, парча вә с. көз гапагларынын үстүнә јапышдырылармыш. Сөзүн гүдрәтинә инам күчләндикдә дедијимиз васитәләрдән истифадә етмәклә јанашы, сәјирән көзә сағ әллә үч дәфә сығал чәкиб һәр дәфә:

Хејрә атырсан, ат!
Шәрә атырсан, јат! —

сөјләмәклә овсун едирдиләр. Зәннимизчә, бурада мараг доғуран мәсәләләрдән бири дә дуалист дүнјакөрүшүн өзүнү бирузә вермәсидир вә әлбәттә, һәмин чәһәт јалныз көстәрилән нүмунә илә мәһдудлашмыр. Оғлу олмајан гадынын гызыны, бир нөв, мүгәддәсләшдирилмиш дашын јанына кәтириб:

Ағ даш, гара даш,
Буна бир гардаш! —

демәси, јахуд шәр говушанда еви сүпүрән адамын тез-тез «тој еви сүпүрүрәм» сөјләјәрәк ејни заманда, сүпүрдүјүнү тулламајыб евин бир күнчүнә јығараг «ахшамын хејриндән сабаһын шәри јахшыдыр» ифадәси, итирдијини ахтаранын охудуғу:

Тапыл-тапыл пул веррәм
Тапылмасан күл веррәм —

овсуну да бу вә ја дикәр дәрәчәдә һәмин көрүшлә бағлыдыр. Сонунчу овсуну сөјләјән адам беләдүшүнүр ки, шәр гүввәләр чәркәсиндә олан шејтан итмиш әшјанын тапылмасына мане олур, ону кизләдир. Одур ки, о, һәмин мәгамда — јә'ни овсун охујанда јајлығынын учуну да дүјүнләјир вә белә зәнн едир ки, куја шејтанын гујруғуну бағлајыб, ону зәрәрсизләшдирмишдир.

Мәнбәләрдән ајдын олур ки, гәдим азәрбајчанлынын әсас мәшғулијјәти әкинчилик вә малдарлыг олмушдур. О, мәһсулунун тез вә иткисиз һасилә кәлмәси, һәм дә бол олмасы, мал-гаранын саламатлығы үчүн мүхтәлиф тәдбирләрә, о чүмләдән, овсунлара да тез-тез мүрачиәт едирди. Мисал үчүн, чамаат арасында «Көј гуршағы» вә

«Фатма нәнәнин һанасы» да адланан гөвсү-гүзеһдәки јашыл рәнкин боллуг, сары рәнкин исә гураглыг, гәһәтликлә әлагәдар олдуғуну сөјләмишдик. Әввәлләр буну јалныз сејр етмәклә кифајәтләнән экинчи инди гураглығы дәф етмәк, гытлыгдан јаха гуртармаг үчүн хүсуси тәдбирләрә әл атмалы олур. О, гөвси-гүзеһи көрүнчә торпаг үзәриндә ики зәми тәсвир едир, бунлардан бирини өзүнүнкүләшдирир вә:

Фатма нәнә, Фатма нәнә,
Сарысы сизин зәмијә,
Јашылы бизим зәмијә! —

дејә әлилә һәмин «зәми»ләрә ишарә едәрәк овсун охујур. Күчлү хәзрини дајандырмаг үчүн исә, адәтән, хәзри сәмтә очаг гурулар, амма јандырылмазмыш. Әкиз доған гадын овсун охуја-охуја әлини үч дәфә очағын үстүнә ендириб галдырармыш[53].

Сүрүдән, нахырдан ајрылмыш, јахуд кечә көвшәндә галмыш һејванын гурд-гуша јем олмамасы үчүн дә хүсуси овсун јарадылмышдыр. Һејван саһиби ағзы ачыг бычағы санки чанавар ағзы тәсәввүр едиб:

Јағладым,
Зағладым,
Гурдун ағзын
Бағладым —

овсунуну охујандан сонра бычағын ағзыны бағламагла гурдун да ағзынын бағланмасы вә һејванын саламат галачағы гәнаәтиндә олармыш.

Һејванлар дабаг хәстәлијинә тутулан заман исә «бир нәфәр киши әлинә чох бөјүк табаг алыб, ибтидаи инсан вә ја шаман рәгсләрини хатырладан һәрәкәтләр едир, хәстә һејванлара јахынлашыб:

Табаг кәлди,
Дабаг гач!» — [54]

дејә овсун охујармыш. Бурада, шүбһәсиз, «табаг»ла «дабаг»ын бәнзәрлијиндән гејри, һәм дә дабағын фәна, шәр гүввәләрин әмәли олмасы, табаг чалыб сәс салмагла онларын горхудулуб гачырылачағына инам мөвчуддур.

Адамлар өзләринин, хүсусилә ушагларын хәстәликләрини мүаличә заманы бир сыра халг тәбабәтләри илә

јанашы, овсунлардан да истифадә етмишләр. Мисал үчүн, ушаг боғаз ағрысындан шиқајәтләндикдә јашлы бир шәхс «ики бармағы илә ушағын боғазыны үч дәфә овдугдан сонра јавашча силлә илә вурур вә о, бу иши көрәркән мүтләг

Бир,
Ики,
Үч,
Пуч —

дејә үч дәфә тәкрар едир. Әкәр бурада һәмин шәхс бир тәрәфдән ушағын шишмиш вәзиләрини овурса, икинчи тәрәфдән дә сон силлә илә хәстәлији говмағ, гачырмаг, мәһв етмәк истәјир. Силләни вурдуғу заман «пуч» демәси дә буну көстәрир»[55].

Ушаг кечә нараһат јатдыгда вә ја тез-тез сәксәндикдә бу, шәр гүввәләрин ушаға әзијјәт вермәси кими баша дүшүлүрдү. Буна гаршы да тәдбир көрәр, овсун едиләрмиш. Гајчы, ја да ки, ағзы ачыг бычаг ушағын баш гојдуғу балынчын алтына гојулармыш. Инама көрә, шәр гүввәләр дәмир вә ондан һазырланмыш аләтләрдән горхдуғу үчүн ушаға јахынлаша билмәз.

Ушағы бәд нәзәрдән горумаг үчүн дә бир чох овсунлардан истифадә едилмишдир. Онлардан јалныз икисини гејд етмәклә кифајәтләнирик. Хәстә ушаг тез-тез әснәсә бу онун нәзәрә кәлмәси кими јозулур вә валидејн — ана сағ әлинә бир чимдик дуз алыб, ону ушағын башына доландырыр. Ејни заманда һәр дәфә јумруғуну да ушағын күрәкләри арасына астача вурур вә «көз вуранын көзү чыхсын» — дејиб овсун едир. Бу просес үч дәфә тәкрар олундугдан сонра ушағын башына доландырылмыш һәмин бир чимдик дуз очаға атылыр. Дуз чарта-чартла јандыгда «көз вуранын нәзәри кәсилди», — дејә дүшүнүләрмиш. Јахуд, бир дәстә үзәрлик алыб јандырар, хәстәләнмиш ушаға онун түстүсү дәјдикчә:

Үзәрликсән һавасан,
Мин бир дәрдә давасан,
Балама көз вуранын
Көзләрини овасан.

Үзәрлик дана-дана
Очагдан көтүр, сана
Нәзәри бәд оланын
Көзләри одда јана.

Үзәрлиjим чатдасын
Jаман көзләр партдасын
Ағрыш, бәлан төкүлсүн
Дәрд үстүндән атдансын.

овсуну охунулармыш.

Мәишәтин бир сыра дикәр саһәләриндә дә овсунлардан кениш истифадә едилмишдир. Мә'лум олдуғу кими, халг мәрасимләри ичәрисиндә тоj мүстәсна әһәмиjjәтә маликдир вә академик Мәммәд Ариф чох һаглы олараг, ону кениш репертуарлы мәдәни-ичтимаи әjләнчә кими jүксәк гиjмәтләндирмишдир[56].

Jени мәзмунлу ичтимаи инкишаф башга саһәләрдә олдуғу кими, тоj мәрасиминдә дә кеjфиjjәти илә диггәти чәлб едән дәjишикликләрә сәбәб олмуш вә бу просес инди дә давам етмәкдәдир. Бунунла белә, тоj мүәjjән мә'нада мүсбәт сәчиjjәли гәдим көрүшләри өзүндә мүһафизә едиб сахлаjа билмишдир. Мисал үчүн, експедисиjа заманы Көjчәнин Ағбулаг кәндиндә (Ермәнистан ССР) тоj мәрасиминдә иштирак етдик. Мәрасим иштиракчыларындан өндә кәнд чаванларындан ики нәфәр ағ вә гырмызы рәнкли ат чапырдылар. Бурада ат сәадәт, хошбәхтлик рәмзидир. Гырмызы рәнкли ат Күнәшә ишарәдир. Jә'ни кәлинин jолу аjдын, ишыглы, парлаг олсун. Ағ рәнкли ат исә уғур символу олуб, кәлинә jени һәjатда ағ күн арзуламаг демәкдир. Кәлин ата евиндән чыханда исә jағыш jағмаға башлады. Буну көрән чамаат: — Кәлинин аjағы саjалыды. Мәһсулумуз бол олачаг, — деjә өз севинчини билдирди. Бурада, шүбһәсиз, пәрәстишин, инамын, сеһр вә овсунун изләри, әламәтләри вардыр[57].

Ата евиндән хеjир-дуа алыб әр евинә кәлән кәлин онун үчүн аjрылмыш отаға кирмәмишдән әввәл:

Биз кәлини кәтирдик
Мәнзилинә өтүрдүк.
Кәлин уғураjагды,
О, әринә даjагды. —

деjә-деjә гызын jахын гоһумларындан jашлы бир гадын мәнзилин гапысыны үч дәфә ачыб өртүр вә кәлини ичәри бурахыр. Jери кәлмишкән бир чәһәти дә геjд едәк ки, истәр бурада, истәрсә дә бура гәдәрки овсунларда биз аjинләрин үч дәфә тәкрар едилдиjини көрүрүк. Әлбәттә, бу ади, өтәри бир факт jох, гәдим инсанларын рәгәмләрә мүнасибәтләри, онлары мүгәддәс һесаб етмәләри илә

бағлыдыр. Мә'лум олдуғу кими, 3 дә бу мүгәддәс рәгәмләр чәркәсиндәдир вә үч сајандан сонра мүәјјән нәтичәнин әлдә олуначағына инам һәмин рәгәмә гаршы е'тигадын јаранмасына сәбәб олмушдур[58].

Гадын чәтинликлә доғдугда јенә овсуна мүрачиәт едиләрмиш. Бир сыра дикәр ајинләрлә јанашы, јәни заманда, ики ағ дашы, јахуд мис габлары онун башы үстүндә чаларнмышлар. Бунунла да ушағын раһатлыгла доғулачағы, ананын әзијјәтдән хилас олачағы зәнн едиләрмиш. Әслиндә гәдим инсанларын Ал руһу һаггында тәсәввүрләри онлары бу тәдбирә әл атмаға вадар етмишдир. Һәмин руһ барәдә исә ајрыча арашдырмамыз олдуғуну нәзәрә алыб бурада тәфсилата еһтијач көрмүрүк[59].

Лакин бурада бу чәһәт диггәти чәлб едир ки, гејд етдијимиз овсун, еләчә дә бу гәбилдән олан дикәрләри, мисал үчүн: «Арзу олунмајан гонағын тез чыхыб кетмәси үчүн онун ајаггабыларыны евдән үзү бајыра тәрәф гојуб ичинә дуз сәпмәк лазымдыр», «Јени тикилмиш ев кимсәсиз; бош галарса бәдбәхт һадисә баш верәр. Одур ки, евдә мүтләг бир адам јатмалыдыр», «Тәзә тикилмиш палтары саһиби кејмәјиб сонраја сахласа, шәрә дүшмәсин дејә онун үстүнә ијнә санчмалыдыр» вә с. даһа гәдимдир. Башга сөзлә, овсунун сеһрдән ајрылдығы мәрһәләдир.

Чох мөһкәм гафијә системинә малик олмасына бахмајараг, овсун ше'рләри фолклорумузун дикәр жанрлары, мәсәлән, нағыл, ләтифә, бајаты, тапмача вә с. кими мүстәгил шәкилдә јајыла билмәмишдир. Чүнки лирик халг ше'ри гисминдән сајылан, амма һәчми вә өлчүсү сабит олмајан бу нүмунәләр јалныз мүәјјән шәраит, вәзијјәтлә әлагәдар ичра олунан ајин, мәрасимлә бирләшдикдә мә'на кәсб едир, јәни заманда, јаранма сәбәби ајдынлашыр.

3. АЛГЫШ ВӘ ГАРҒЫШ

Шифаһи әдәбијјатын хүсуси жанры олан алгыш вә гарғыш даһа чох гәдимлији илә диггәти чәлб едир.

«Алгыш» вә «гарғыш»ын сөз, ифадә кими јаранмасына, формалашмасына, өтәри дә олса, нәзәр салмаг фајдасыз олмаз. Мә'лумдур ки, руһларын варлығына, әбәдилијинә анимист анламын да аз тә'сири олмамышдыр. Һәм дә адамларын тәсәввүрүндә белә бир е'тигад стабилләшмишдир ки, бу руһлар, адәтән, хејирхаһ вә бәдхаһ олур. Адамларын арзу вә истәјини мүсбәт вә мәнфи мә'-

нада, һәјата кечирән, онлары мүәјјән ишә сөвг едән дә кујә елә бу руһлардыр. Күман ки, «алгыш» ифадәсиндәки «ал», «гарғыш»дакы әслиндә «гара» да елә руһ адларыдыр. Биринчиси хејирхаһ, икинчиси исә бәд әмәлләр һамисидир. Шүбһәсиз, бу ифадәләрин һәр икисиндә чохмә'налылыг да вардыр. Мисал үчүн, «ал» бир сыра чаларла јанашы, һәм нәсил, тајфа, һәм дә јалан, һијлә демәкдир[60]. Үмумијјәтлә, «ал»ын гошулдуғу сөзләрин һамысы гејдә алынса бөјүк бир сијаһи алынар. Одур ки, анчаг «Алов» вә «Алчы» сөзләрини нәзәрдән кечирмәклә кифајәтләнәчәјик. Дилимиздә ишләнән «Алов дили» ифадәси, «Алов апармыш», «Сәни көрүм алов апарсын» гарғышы «ал»ын чанлы варлыг олмасы тәсәввүрүнү јарадыр. «Алчы» исә, зәннимизчә, гәдим тарихә малик сөздүр вә бу ифадәнин дашыдығы мә'на бүтүн дөврләрдә мүсбәт олмушдур. «Алчы» гојунун дизиндәки ашығын бир үзүнә верилән аддыр вә елә ашығын бу үзү дә уғур, хошбәхтлик әламәти билдирир. Филанкәсин (ад дејилир) ашығы алчы дурур (дуруб). Бурадакы «ашығы алчы дуруб» ифадәси «бахты кәтириб», «иши уғурлудур» мә'насындадыр. Буну да гејд етмәк вачибдир ки, «ал»ын мәнфи мә'на ифадә етмәси сонракы кәсимләрлә әлагәдардыр.

Тарих бોју адамлар «ал» вә «гара»ја мүвафиг сөз вә шәкилчиләр гошмагла алгыш вә гарғышлар јаратмышлар. «Гара күнлү», «гарабахт», «гарадиш», «гарасу», «гарајаха», «гарагабаг», «гарабасма» вә с. бу сырадандыр. Бурада «гарабасма» (гара басды) ифадәси хүсуси мараг доғурур.

Азәрбајчан дилиндә инди дә «Мәни гара басыр», «Гара мәни басынча, мән гараны басым» кими ифадәләр ишләдилир. Бурадакы «гара» шубһәсиз, хофла, горху илә бағлы олуб инсанлара бәла кәтирән шәр гүввәнин, бәдхаһ руһун адыдыр. «Гарабасды» ејни заманда, «Албасды» руһунун мүсбәт олдуғуну сөјләмәјә имкан јарадыр.

Мараглыдыр ки, Шәкидәки хан сарајынын гоша ејваны да ал вә гара рәнкдәдир. Дејиләнә көрә, әкәр хан сәһәрләр ал ејвана чыхардыса һәмин күн бәхшишләр пајлар, дустаглары азад едәр, бир сөзлә, хоша кәлән ишләр көрәрди. Јох, әкәр гара рәнкли ејванда көрүнсәјди һәмин күн адам өлдүртдүрәр, хаталы ишләрә фәрман верәрди.

Истәр «алгыш», истәрсә дә, «гаргыш» ифадәләриндәки «гыш» әслиндә чағырмаг, сәсләмәк, сөјләмәк мә'насында олан «гышгыр» фе'линдәндир. «Гышгырмаг» фе'ли өзү дә ики мә'на дашыјыр: а) садәчә олараг гышгырты илә кимисә сәсләмәк, чагырмаг; б) «гышгыр»ын өнүнә бир «гара» да әлавә олунур вә «гара-гышгырыг» мә'насыны алыр. Бу сонунчу да һәмишә мәнфи мә'налы ифадә олуб һај-күјчүнүн, өзүндән мүштәбеһ оланын хасијјәтини сәчијјәләндирир.

Мараглыдыр ки, профессор Мирәли Сејидов да «алгыш» вә «гарғыш» сөзләриндәки «гышы» ејни көкдә һесаб етмиш вә бунун «сәслә» бағлы олмасы гәнаәтинә кәлмишдир. О јазыр: «Бизчә һәр ики «гыш» тәркиби вахты илә сәси, сөзү билдирмишдир. Сонралар о мүстәгил јашамамыш, лакин «гышгыр» да өз илкин «сәс», «бағырты» мә'насыны сахламышдыр»[61].

Шифаһи әдәбијјатда алгыш вә гарғышлар адамларын арзу вә истәкләринин һәјата кечәчәјинә инамы ифадә едир. Алгыш вә гарғышларын јаранмасында әсас зәмин, адамларын тәбиәтдәки әсрарәнкизлик гаршысында нашы олмалары илә әлагәдардыр. Бир аз да ачыг десәк, бу о вахтдыр ки, әфсун-овсуна, сөзүн сеһирли гүввәсинә е'тигад чох күчлүдүр, гүввәтлидир. Доғрудан да, сөјләнилдији, формалашдығы дөврдән чох-чох сонралар јазыја көчүрүлмүш «Китаби-Дәдә Горгуд»да ачыг-ајдын дејилир ки, «Ол заманда бәјләрин алгышы алгыш, гарғышы гарғыш иди»[62]. Һәтта бу вахтлар алгыш вә гарғышын һәјата кечәчәјинә о гәдәр инанылмышды ки, онун наһаг, үнвансыз сөјләнилмәси илә бөјүк фәлакәтин баш верәчәји зәниндә олмушлар. Одур ки, белә һалда тезликлә сәһви дүзәлтмәјә, бунунла да, хүсусилә гаргышын төрәдәчәји гада-баланы совушдурмаға чәһд едилмишдир. Мисал үчүн, Дирсә ханын хатуну оғлу Буғачы Газлыг дағында гана буланмыш һалда көрдүкдә гарғыш сөјләјир:

Нә Газлыг дағы, ахар сәнин суларын
Ахыр икән ахмаз олсун!
Битәр сәнин отларын, Газлыг дағы,
Битәркән битмәз олсун!
Гачар сәнин кејикләрин, Газлыг дағы,
Гачаркән гачмаз олсун, даша дөнсүн!
Нә биләјин оғул?
Асланданмы олду, јохса гапланданмы олду?
Бу гәза сәнә нә јердән кәлди?

Сәсә көзләрини ачан Буғач анасынын гарғышыны ешидиб:

Бәри кәлкил!
Аг судүн эмдијим, гадыным ана!
Ағ бирчәкли, иззәтли чаным ана!
Ахырлыды, суларына гарғамағыл,
Газлыг дағынын сујунун күнаһы јохдур.
Битәрлидә отларына гарғамағыл,
Газлыг дағынын сучу јохдур,
Асланына, гапланына гарғамағыл,
Газлыг дағынын сучу јохдур.
Гарғарсан бабама гарға,
Бу суч, бу күнаһ бабамдандыр — деди[63].

Јахуд, Газан евинин јағмаланмасы хәбәрини Гарача Чобандан ешидәндә дөзмәјиб она гарғыш еләјир. Чобан исә бу ишдә күнаһсыздыр. Гарғыш онун үнванына наһагдан дејилиб. Одур ки, о: «Нә гарғарсан мана ағам Газан? (Јохса көксүндә јохмудур инам?) Алты јүз кафир дәхи мәним үзәримә кәлди. Ики гардашым шәһид олду. Үч јүз кафир өлдүрдүм, гәза етдим. Симиз гојун, арыг тоғлу сәнин гапындан кафирләрә вермәдим. Үч јердән јараландым, гара башым бүкүлдү, јалныз галдым. Сучум бумуду?»[64].

Гәдим заманларда адамлар бу фикирдә олмушлар ки, алгыш вә гарғышы сөјләмәјә тәһрик едән, онлары һәјата кечирән дә елә руһлардыр. Мәсәлән, астрал көрүшләр мәчмуу олан «Тапдыг» нағылында Шәмс Тапдығы јерә чырпыб башыны кәсмәк истәјәндә о дејир:

«— Еј пәһләван, икид басдығыны кәсмәз. Мәни өлдүрмә, гој кедим бачымы азад едим. Бачымын үзүнү көрмәмиш өлсәм руһум сәнә гарғыш едәр»[65].

«Гурбани» дастанында исә адамлар һагг ашығы сајдыглары Гурбанинин аһындан горхуја дүшүр вә онун өлүмүнә фәрман верән Зијад хана: «— Хан, ашығын аһвәбалы тутар, шәһәримиз виран олар. Буну өлдүрмә»[66]. —дејә јалварырлар.

Бу бахымдан Гурбанинин Гара Вәзирә сөјләдији гарғыш хүсусилә диггәти чәлб едир. Гара Вәзир ашығын өлдүрүлмәсини чәлладлара тапшыранда Гурбани дејир:

Вәзир, сана гарғајырам,
Һагг дiләјин јетирмәсин!
Көјдән мин бир бәла енсә,
Бирин сәндән өтүрмәсин.

Евиндә дүшәсән начаг,
Сағ көзүнә батсын бычаг!
Оғул-ушаг дүшсүн гачаг,
Истәдијин кәтирмәсин!

Отурубсан ағ отагда,
Ган гусасан лахта-лахта,
Сәни көрүм өлән вахта
Дилин кәлмә кәтирмәсин!

Гурбани галды бурада,
Чағыр аллаһ јетсин дада,
Мејидин галсын арада,
Ел јығылыб көтүрмәсин!

Бу заман көј курулдады, бир илдырым шығыјыб вәзирин евинин үстүнә дүшдү. Ев курһакурла учуб јерә төкүлдү. Нәрилти, курулту һәр јери бүрүдү. Чәлладлар Гурбанини гојуб гачдылар. Вәзир евинин, ушагларынын һајына галды. Гурбани јадындан чыхды[67]. Демәли, бурада мәтләб билавраситә гарғыш васитәсилә һасилә кәлмишдир.

Јахуд «Үч бачынын нағылын»да кимликләри бәлли олмајан үч нәфәр кәлиб шаһзадәнин арвадындан онун гызыны истәјир. Нағылда охујуруг: «Ханым гызыны кејиндириб верди, көтүрүб кетдиләр. Апарыб шәһәрдән чыхартдылар кәнара. Гызы гојдулар јерә, дедиләр: кәлин һәрәмиз бу гыза бир гарғыш (маһијјәтчә алгыш — *Б. А.*) еләјәк. Биринчиси деди:

— Ај гыз, ај гыз, сәни көрүм, сәни көрүм ағлајанда јел әссин, туфан гопсун!..

Икинчи деди:

— Ај гыз, ај гыз, сәни көрүм, сәни көрүм, күләндә ағзындан дәстә-дәстә күлләр төкүлсүн!..

Үчүнчү деди:

— Ај гыз, сәни көрүм, јеријәндә бир ајағын гызыл кәссин, бир ајағын күмүш.

Гызы күлдүрдүләр, ағзындан дәстә-дәстә күлләр төкүлдү. Вуруб ағлатдылар, јел әсди, туфан гопду, јеритдиләр бир ајағы гызыл кәсди, бир ајағы күмүш»[68].

Мараглы чәһәт будур ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» гәһрәманлары сөјләнилән алгыш вә гарғышын онларын талејиндә һәллаедичи рол ојнамасына чох инанмышлар. Мәсәлән, Тәпәкөз өз тәк көзүнүн чыхарылмасыны вә бунунла да зәбун олмасынын сәбәбини беләә баша дүшүр:

Ағ саггаллы гочалары чох ағлатмышам
Ағ саггаллы гарғышы тутду ола, көзүм, сәни.
Ағ бирчәкли гарычыглары чох ағлатмышам,
Көзү јашы тутду ола, көзүм, сәни.
Мүчағы гарармыш јикитчикләри чох јемишәм
Јикитликләри тутду ола, көзүм, сәни.
Әлчикәзи хыналы гызчығазлары чох јемишәм,
Гарғышчылары тутду ола, көзүм, сәни[69].

Алгыш вә гарғышларын сөјләнмәси үчүн бә'зән габагчадан зәмин, шәраит һазырланыр ки, бу мәгамда әсатири образлар да јахындан иштирак едирләр. Бу бахымдан, Јел баба хүсусилә диггәти чәлб едир. Доғрудур, фолклоршүнаслығымызда Јел баба, еләчә дә бу гәбилдән олан Хизр баба, Әкинчи (чүтчү баба), Шаһ баба, Пири баба, Ата баба, Баба Сүчәддин, Баба Дәрвиш вә башгалары һаггында чох аз, јахуд да һеч данышылмајыб. Лакин гәдим тәсәввүрләрлә бағлы олан бу мифик образлар хүсуси араштырма тәләб едән чох инчә вә мараглы мәтләбләрлә әлагәдардыр.

Еһтимал ки, әкинчи илк зәһмәткеш инсандыр вә торпағы әкиб бечәрмәјин бинасыны да о гојмушдур. Бу иши ондан өјрәнән адамлар әкинчини сонралар баба сәвијјәсинә галдырыб мүгәддәсләшдирмиш, она әкин һамиси кими бахмышлар. Мараглыдыр ки, инди белә адамлар өзләрини бу әкин һамисинә охшадыр «әкинчи бабајам», «чүтчү бабајам» ифадәләрини ишләдирләр.

Хизрлә Илјас арасында олдуғу кими, Јел баба илә Әкинчи баба арасында да бир јахынлыг, гоһумлуг әлагәси вардыр. Һәтта бир әфсанәјә көрә: Дејирләр ки, Јел баба илә Әкинчи баба гардаш имишләр. Әкинчи баба буғда әкәр, бичәр, Јел баба исә ону хырманда дөјүб совурар, сонра да башгаларына көмәк едиб әвәзиндә пај алармыш. Бир дәфә адамлар буғданы дөјүб көзләјирләр ки, Јел баба кәлиб совурсун. Амма Јел баба кәлмир ки, кәлмир. Сәбри түкәнмиш адамлар буғданы өзләри совурмаға башлајыр вә:

А Јел баба, кәл баба,
Саман сәнин, дән мәним, —

дејә охујурлар. Елә бу вахт хырмана кәлиб чатан Јел баба ешитдији сөзләрә көрә инчијиб кери гајыдыр. Адамлар өз әмәлләриндән пешиман олур. Һамы Јел бабанын архасынча гачыр вә ону чағыра-чағыра белә бир нәғмә охујурлар:

А Јел баба, Јел баба,
Гурбан сана, кәл баба!
Буғдамыз јердә галды,
Јахамыз әлдә галды
А Јел баба, Јел баба,
Гурбан сана, кәл баба!

Бу нәғмә Јел бабанын чох хошуна кәлир вә о, кери гајыдыб хырмандакы буғданын һамысыны совуруб самандан ајырыр.

Бүтүн бу дејиләнләр, шүбһәсиз, бизә Јел бабанын хејирхаһ әмәлләр чарчысы олдуғуну сөјләмәк имканыны верир. Бу, доғрудан, да беләдир. Мәсәлән, тотемист вә анимист көрүшләри өзүндә экс етдирән «Көјчәк Фатма» нағылында Фатманын мәшәггәтли һәјатындан пәжмүрдә олан Јел баба гызы сәадәт ағушуна атмаг мејлинә дүшүр вә беләдә едир. О, «Фатманын јумағыны көтүрүб апарыр. Фатма, «а Јел баба, јумағымы апарма» дејә онун далынча јүјүрүр[70]. Јел баба јумағы апарыб бир евин бачасындан ичәри салыр. Евин саһиби гары нәнә Фатманын ағыллы, камаллы бир гыз олдуғуну көрүб она алгыш сөјләјир вә бу алгыш сајәсиндә «Фатма елә бир көзәл гыз олду ки, һеч мисли-бәрабәри олмады. Аја деди сән чыхма мән чыхачам, күнә деди, сән чыхма мән чыхачам. Јанахлар гыпгырмызы алма кими, додаглары гајмаг, дишләри инчи, көзү марал көзү»[71]. Фатманын хошбәхт күнләри дә елә бундан сонра башланыр.

«Китаби-Дәдә Горгуд» бојларында да алгыш вә гарғышларын сөјләнилмәсиндә әсатири образларын иштиракыны көрүрүк. «Тәпәкөз» бојунда пәри гызлары илә растлашырыг. Гејд едәк ки, шифаһи әдәбијјатда пәриләр һәм хејирхаһ, һәм дә бәдхаһ олур. Буна истәнилән гәдәр нүмунә көстәрмәк мүмкүндүр. Хатырланан бојда исә пәри гүтбүн мәнфи тәрәфиндә дурур. О, Оғуз ели үчүн бәла кәсилмиш Тәпәкөзүн анасыдыр. Тәпәкөзүн мәғлуб-едилмәз олмасына да мәһз сәбәб одур. Белә ки, ана оғлунун бармағына үзүк тахараг ону сеһрли етмиш, «Оғул! сәнә ох батмасын! Тәнини гылынч кәсмәсин!»[72].— дејә уғур, алгыш диләмишдир. Доғрудан да, Тәпәкөзүн бәдәниндәки «Ахиллес дабаны» мә'лум олмајынча ону məһв етмәк, ели бәладан гуртармаг гејри-мүмкүн һесаб едилмишдир.

Јери кәлмишкән буну да гејд етмәк вачибдир ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» абидәсиндә анимист, тотемист инам

чох гүввәтлидир. Бу инамын нәтичәсидир ки, бурада суја бөјүк еһтирамла јанашырлар. Оғузун јол көстәричиси олан гурдун[73] (чанавар) үзү мүбарәк сајылыр. Ағачларын адамлары баша дүшмәси зәнн едилир. Мәсәлән, Газанын оғлу Уруз әсирликдә анасынын намусуну өлүмдән үстүн тутур вә кафирләр ону асмаг истәдикдә о асылачағы ағача беләгарғыш сөјләјир:

Мәни сәнә асарлар, көтүрмәкил, ағач!
Көтүрәчәк оларсан јикитлијим сәни тутсун, ағач[74]!

Алгыш вә гарғышлар, шүбһәсиз, бирдән-бирә јаранмамышдыр. Онлар мүәјјән тәсәввүр вә көрүшләрин бәһрәсидир. Һәтта, Алтај фолклоршүнаслығында алгыш пәрәстиш, истеһсал мүнасибәтләри вә аилә-мәишәтлә бағлы халг мәрасим поезијасынын ән гәдим жанрларындан һесаб олунур[75].

Бу бир һәгигәтдир ки, халг көрмәдији, билавасситә шаһиди олмадығы иш, һадисә һаггында нә сөз гошур, нә дә ону әсрләрин кәшмәкешләриндән кечириб нәсилдән-нәслә әманәт верир. Амма бу да вар ки, мүәјјән кәсимдә мүтләг бир һадисә, адәт-ән'әнә, мәрасимләрлә әлагәдар јаранан вә хүсуси мә'на дашыјан бә'зи ифадәләр ичтимаи инкишафын, күндәлик һәјатын тәләбинә мүвафиг олараг мүндәрәчәси илә бәрабәр ја тамамилә унудулур, ја да елә бир шәклә дүшүр ки, онун әсил варлығынын, спесификасынын нәдән ибарәт олдугуну баша дүшмәк, ајдынлашдырмаг чох чәтинләшир. Елә буна көрәдир ки, совет фолклоршүнаслығынын марксист истигамәтверичиси олан Максим Горки шифаһи әдәбијјат нүмунәләрини итиб батмагдан горумаг үчүн онларын вахтлы-вахтында топланылыб дәриндән өјрәнилмәсинә хүсуси әһәмијјәт вермишдир. Доғрудан да, дилимизин лүғәт тәркибиндә, һәтта онун әсас лүғәт фондунда илк мә'насы дәјишилмиш, јахуд тамамилә унудулмуш сөзләр чохдур. Мәсәлән, «Башына доланым», јахуд «Башына дөнүм», «Гурбанын олум», «Ајағынын алтында өлүм» вә с. Бу ифадәләр мүсбәт мә'нада ишләндикләри кими, «Башыма дөнәсән», «Гурбаным оласан», «Ајағымын алтында өләсән» шәклиндә дә дејилир вә бу әсасән, гарғыш маһијјәти кәсб еләјир.

Илк бахымда бу гәфил ифадәләр нәзәри аз чәлб етсә дә, арашдырма онларын мараглы, һәм дә чох гәдим јаранма тарихчәси олдуғуну бәјан едир.

Мүәјјән дәрәчәдә шаманизмлә әлагәдар олан бу ифадәләр елә бир дөврүн мәһсулудур ки, онда адамларда бир ишин ичрасы илә башгасына тә'сир етмәјин мүмкүнлүјүнә күчлү инам вар иди. Бир адам нахошлајанда онун башына һејван доландырыб кәсәр вә бунунла хәстәләнән шәхсин мүтләг сағалмасыны зәнн едирләрмиш. Чүнки онун бүтүн гада-баласы, ағры-ачысы куја башына доландырылдығы һејвана кечәрмиш. Сонралар бу ајини адамлар сөз шәклиндә өз үзәрләринә көтүрмүш вә һәтта белә бир е'тигада инанмышлар ки, бир шәхс әкәр хәстәнин башына доланса куја о өләр, хәстә исә сағалар. Индинин өзүндә белә, бир ушаг отуран адамын дөврәсинә долананда тез она «Башыма доланма» дејир вә әкәр о, бу иши едибсә онда һәрәкәти экс истигамәтдә тәкрар етдирир вә бунунла хатанын совушмасы зәнниндә олурлар[76].

Һәр һансы бир шәхсин тутдуғу әмәлин, ишинин нәтичәси тәрәф мүгабилинин наразылығына, е'тиразына сәбәб олдугда о һисс-һәјәчаныны, һәтта һәдә-горхусуну һәмин адама гаршы «Башыма дөнәсән», «Башыма дөнсүн» шәклиндә ифадә едир, јахуд башгасынын сөзүнә, хаһишинә гулаг асараг өз фикриндән дашындыгда «Филанкәсин (ад чәкилир) башына доланасан», «Кетсин филанкәсин башына дөнсүн» сөјләјир.

Әлбәттә, бу да һәр ики һалда һәмин шәхсә өлүм диләмәкдир, гарғышдыр.

«Ајағынын алтында өлүм», еләчә дә «Ајағымын алтында өләсән» ифадәләри дә бу мәгсәдин, бу идејанын тәчәссүмүдүр. Әширәт дөврү мәнбәләриндән ајдын олур ки, али рүтбәли бир шәхс өлдүкдә онун јанына сағлығында истифадә етдији бә'зи шејләрлә јанашы, гул вә хидмәтчиләриндән дә өлдүрүб гәбрин ајаг тәрәфиндә басдырармышлар. Бу чәһәт өз әксини һәм шифаһи, һәм дә јазылы әдәбијјат нүмунәләриндә көстәрмәкдәдир. Сөјләдијимиз дөврүн бәдии әкси олан Јусиф Вәзир Чәмәнзәминлинин «Гызлар булағы» романында белә бир сәһнә вардыр: «О бири күн шаһзадәнин дәфн мәрасимини кечирдик. Гуллар ијирми аддым узуну вә ијирми аддым енлијиндә ики адам боју бир јер газдылар. Дибинә сөјүд јарпаглары дөшәнди. Шаһзадәнин чадры бүтүн мүхәлләфаты илә бураја јерләшдирилди. Мејиди кејиндириб силаһларла бәрабәр јатаға узатдылар, чадыра кәтирдиләр. Ирәлики күн диз чөкән он сәккиз гыз Алпатај адлы чопур бир чәллад тәрәфиндән бир-бир боғулуб өлдүрүл-

мүшдү. Бунлары да шаһзадәнин әтрафына дүздүләр. Шаһзадәнин аты боғулуб, чадырын гапысына бағланды»[77].

Шүбһәсиз, бүтүн бунлар өлән адамын јенидән дирилмәси е'тигадына инамын нәтичәсидир вә бу сәбәбдән дә өлдүрүлүб басдырыланлар куја дирилиб өз ағаларынын гуллуғунда дурачаг, она хидмәт едәчәкләр.

Сонралар, тәбии олараг, унудулмуш бу адәт јалныз гарғыш мә'налы сөз, ифадә кими дилимиздә галмышдыр. Бу күн мәсәләнин әслиндә нечә олдуғуна мәһәл гојмајан бир адам «Ајағын алтында өлүм», «Ајағымын алтында өләсән» сөјләмәклә өзүнә, јахуд да мүрачиәт етдији шәхсә гарғыш диләмиш олур.

Мараглы будур ки, индинин өзүндә белә, чох надир һалларда олса да, бә'зән өлән адамы онун вәсијјәтинә көрә вәфат етмиш јахын гоһумунун ајаглары алтында басдырырлар. Кор-коранә шәкилдә олса да, бу, сөјләдијимиз чох гәдим тарихли адәтин јаддашлардакы изләринин, әламәтләринин нәтичәсидир.

«Башы күллү», «Күл башлы», «Башына күл әләнсин», «Башыма күл», «Даш башына», «Башыма даш», «Башына даш дүшсүн», «Мән башы дашлы» вә с. халг ифадәләри дә гарғыш өртүјүнә бүрүнәрәк дилимизин лексикасында јашамаг һүгугу газанмышдыр.

Чох күман ки, гәдимдә һөкмдарларын чәза тәдбирләри сырасында баша күл әләмәк дә вар имиш. Һөкмдарын үзүнә ағ олан шәхси гудурмуш һесаб едәр вә ону хүсуси газылмыш бир хәндәјә салыб өләнә гәдәр башына күл сәпәрмишләр.

Бу чәһәт өзүнү шифаһи әдәбијјатымызын јазыја алынмыш нүмунәләриндә дә көстәрир. «Гурбани» дастанында бута јухусуна кетмиш Гурбанинин нијә ајылмамасыны сорушдугда мәтләбдән башы чыхмајан көпәк гары дејир:

«— Ај аман, буну тысбаға далајыб, гудуруб, галхыб бу саат мәни далајачаг. Мән дә сизи далајачағам. Адамлар һамысы гудурачаг. Тез башына күл әләјин өлсүн»[78]. Јә'ни Гурбанини өлдүрүн. Бу, һәгигәтән, беләдир. Еләһәмин дастанын «Дири версијасы»нда сөјләдијимиз епизодда ајдын шәкилдә дејилир ки, «Балта кәтирин бунун (Гурбанинин — *Б. А.*) башыны әзәк»[79].

Јахуд, «Көјчәк Фатма» нағылында гарғыш нәтичәсиндә әчајиб-гәрајиб һала дүшмүш гызына анасы белә

дејир: «Быј, башына күлләр, ај гыз, сәнә нә олду ки, бу күнә дүшдүн»[80].

Буну да гејд етмәк вачибдир ки, Азәрбајчан әразисиндә тапылмыш вә ерадан әввәл II—I әсрләрә аид едилән күп гәбирләриндәки өлүләрин үстүнә күл сәпилмәси дә мүшаһидә олунур[81].

Бир адам өлдүкдә дә онун гоһум-әграбасы өз башларына күл сәпәрмиш. Бу, она көрә белә едиләрмиш ки, башгалары онларын јаслы, тә'зијәдар олдугларыны билсинләр. Мисал үчүн, бир ағыда дејилир ки:

Бағча-бағда күл ағлар
Бүлбүл ағлар, күл ағлар
Оғлу өлән аналар
Баша төкәр күл ағлар.

Буна аид һәтта јазылы әдәбијјатымыздан да нүмунә көстәрмәк мүмкүндүр. Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Ган ичиндә» романында синәси халг әдәбијјаты хәзинәси олан шәрбаф Казымын күчәдә бир нәфәрлә мүбаһисәси олур вә папағы дүшүб палчыға булашыр. О дејир: «...папағымы башыма гојуб кедәндә, көрдүм бир һәјәтә адамлар кириб чыхыр. Бириндән сорушдум ки, бурада нә вар, деди ки, адам өлүб. Фикирләшдим ки, елә јахшы олду: «кедиб һәм башсағлығы верәрәм, һәм дә еһсан пловундан јејиб гарнымы дојдурарам». Ичәри кириб отурдум. Бир дә көрдүм ки, мәчлисдән дуруб кедәнләр јаныма кәлиб мәнә башсағлығы верирләр. Лап мәәттәл галдым. Дедим, ја бу шәһәрин әһли дәли олуб, ја мән... Демә, бу шәһәрдә адамы өләнин папағына палчыг сүртүрмүшләр ки, тә'зијадар олдуғуну билсинләр. Папағымын палчыглы олдуғундан мәни тә'зијәдар билибләр»[82].

Көрүндүјү кими, бир гәдәр дәјишилмиш, фәргли шәкилдә олса да әслиндә мә'на, идеја ејнидир.

«Јаланчы дәјирмандан башы унлу кәлир, һеч кәс инанмыр» мәсәли дә елә бу бахымдан шәрһә еһтијач дујур. Шүбһәсиз, бурада сөһбәт јаланчынын башынын унлу олуб-олмамасына чамаатын инамындан кетмир. Әсас мәтләб будур ки, дәјирманда бир шәхс (бәлкә дә дәјирманчы) өлүб вә ону чамаата билдирмәк үчүн јаланчы башыны унлајыб. Лакин адамлар онун башыны унлу көрсәләр дә белә, дәјирманда бир шәхсин өлмәсинә инанмырлар.

Мә'лумдур ки, бир адам өләндә, адәтән, онун гәбри тикилир вә башдашы гојулур. Бу дашда мәрһумун ады, атасынын ады, фамилијасы, тәвәллүд тарихи, бә'зән һәтта пешәси, сәнәти илә әлагәдар нишанәләр дә әкс етдирилир. Бир чох һалларда башдашларында өләнин шәкли чәкилир, јахуд бүстү башдашыны әвәз едәјир. Гејд етдијимиз бу чәһәтин әсил мә'насы инди тамамилә унудулмуш гәдим көрүшләрлә әлагәдардыр. Белә ки, вахты илә елә зәнн едилибмиш ки, өлән адам јенидән дирилир вә онун руһу гојулмуш һејкәлләрә, башдашларындакы әксләрә кечир. О, кедиб кәләнләри көрүр. Сонралар бу е'тигад унудулса да, гәбирләрә башдашы, һејкәл гојмаг адәти инди дә давам етмәкдәдир. «Баша даш дүшмәк» гарғышы елә бу тәсәввүрлә сых әлагәдә јаранмышдыр вә дашыдығы мә'на будур ки, гарғыш кимә сөјләнилсә бунунла она өлүм арзуланмышдыр[83].

Шифаһи әдәбијјатын башга нөвләриндә олдуғу кими, алгыш вә гарғышларда да «Авеста» илә бағлы көрүшләрин изләри, әламәтләри вардыр. Мәнбәләрлә танышлыг бизә белә бир мүлаһизә сөјләмәјә имкан верир ки, бу күн «ағына да гарасына да лә'нәт» дедијимиз илана вахты илә мүсбәт мүнасибәт бәсләјирдиләр. Бу һагда чохлу арашдырмалар да мөвчуддур. Гејд едәк ки, зәрдүштилик дөврүнүн башланмасы илә әлагәдар олараг дивләр кими илана гаршы мүнасибәтин дә дәјишдији нәзәрә чарпыр. Мәсәләнин бу шәкил алмасы да, әлбәттә, сәбәбсиз дејил. «Е'тигада көрә шәр, бәдхаһ әмәлләр һамиси, һәтта өлүм тимсалы олан Әһримән илан шәклиндә тәчәлла едир. Дејиләнә көрә, Дәдә Горгуду да өлүм мәһз илан чилдиндә јахалајыр. Иланын — Әһримәнин бәласына мүбтәла оланын агибәтинин уғурсуз олачағы һаггында изаһа еһтијач јохдур. Шүбһәсиз, бүтүн бу тәсәввүрләр «Гаршысына илан чыханын иши уғурсуз олар» сынамасыны јаратдығы кими, «көрүм сәни илан чалсын», «илан вурмуш» вә с. гарғышынын да формалашмасына сәбәб олмушдур. Һәтта, бу күн белә пис, бәдхаһишиндән әл чәкмәјәнә гаршы «илан оғлу» ифадәси ишләнир.

Халг јаратдығы нүмунәләрдә сүжети бә'зән биләрәкдән, гәсдән елә тәрздә инкишаф етдирир ки, мәтләб билавасит алгыш-гарғыш васитәси илә өз һәллини тапыр. Һәм дә бурада, мүәјјән ана гәдәр, поетик имканын күзәшти сајәсиндә тәсвир, фантастика өз чиласы илә күман

вә шүбһә мәҹрасыны габаглајыр, санки һәгигәт өртүјүнә бүрүнүр.

Сеһрли нағыллар сырасына дахил олан «Бәнидаш шәһәринин сирри»ндә һөкмдара оғлан кими тәгдим едилмиш, өвладлыға верилмиш вәзирин гызынын талеји сөјләдијимиз ҹәһәтдән мараглыдыр. Јусиф вә Зүлејха әһвалаты кими нағылда да һөкмдарын арвады бу «оғлан»ы севир. Истәјинә наил олмадыгда һијлә тохуму ҹүҹәртмәјә башлајыр. Өзүнү јаландан нахошлуға вурур. Вә әринә дејир ки, мәним дәрдимин әлаҹы Бәнидаш шәһәринин сирриндәдир. Оғлумуз бу сирри өјрәнсә мән сағаларам. Һәм дә белә дејәндә о чох көзәл билир ки, бу сәфәрдән индијә гәдәр һеч ким сағ-саламат гајытмајыб.

Гыз Бәнидаша кәлир. Мә'лум олур ки, Бәнидаш һөкмдарынын арвады јарамаз әмәлиндән хәбәр тутан олмасын дејә шәһәрин бүтүн адамларыны, еләҹә дә бураја кәләнләри даш етмишдир.

Гыз шәһәрин гуршаға гәдәр даш олмуш јеканә јарымҹанлысындан — һөкмдардан өјрәнир ки, бурада әсас сирр сеһркар гадынын әлиндәки чубугдадыр. Һөкмдар дејир: «Горхма, онун ки, чубуғуну әлиндән алдын, даһа һеч кими даша дөндәрә билмәз. Амма онун нәфәсиндә бирҹә гаргыш галаҹаг, сәнә нә гарғаса о саат олаҹаг»[84].

Доғрудан да, гыз арвадын әлиндән чубугу алыб ону мәҹбур едир ки, даш етдији адамлары јенидән әввәлки һала гајтарсын. О буна әмәл едир. Гызын әлиндән бурахыландан сонра исә сеһркар арвад она: «...гарғыш еләди ки, көрүм оғлансанса дөнүб гыз оласан, гызсанса дөнүб оғлан оласан. Гыз елә о саат дөнүб олду ананданкәлмә оғлан»[85].

Әлбәттә, бу ҹәһәтин өзү гејри-тәбии олса белә, јенә дә бурада гејдсиз-шәртсиз мә'лум олур ки, сеһр мүгабилиндә реал мүнасибәтдән һасил олан идејаја даһа чох үстүнлүк верилмишдир.

Мә'лум олдуғу кими, ана сүдү һәмишә мүгәддәс сајылмыш, ондан кечилмәмиш, нағыл вә дастанларымызда дивләр, пәриләр белә аналарынын сүдүнә анд ичдикдән сонра бағладыглары шәрти позмамыш, һәтта һүнәрвәр бир шәхси мүнасиб иши мүгабилиндә «ананын сүдү сәнә һалал олсун», — дејә алгышламышлар.

Һәтта рәвајәтә көрә, өвлада гаршы атанын гарғышы ананын гарғышындан нисбәтән даһа кәсәрли олур. Доғрудур, ананын да башгаларына сөјләдији гаргыш аман-

сыз бир һал кими гијмәтләндирилир. «Китаби-Дәдә Горгуд»да Газан оғлу Урузун әсир дүшдүјүндән хәбәр тутмур вә елә зәнн едир ки, о, горхаглыг едиб дөјүшдән евә гачмышдыр. Әкәр беләдирсә о, мүтләг Урузу алты јерә парчалајыб алты јол ајрычына туллајачаг ки, бундан сонра бир адам јолдашыны дөјүш мејданында гојуб гачмаға чәсарәт етмәсин. Газан евә чатдыгда көрклүсү оғлуну алплар арасында көрмәјинчә:

Гара башым гарғышы тутсун, Газан, сәни!
Бир бәјим көрүнмәз, бағрым јанар,
Нејләдин, декил мана!
Демәз олсан јана-көјнә гарғарам, Газан, сана! —

деди[86]. Гарғышдан, һәм дә ади јох, «јана-көјнә» гарғышдан Газаны ваһимә бүрүјүр. Анадан гаргыш сөјләмәмәји хаһиш едир. Једди күн мөһләт истәјир ки, Урузу тапыб кәтирсин. Вә о, белә дә едир.

Амма ананын өвладына гаршы гарғышы нә гәдәр амансыз олса белә јенә күчсүздүр, кәсәрсиздир. Чүнки ананын судү сөјләдији гарғышын гаршысыны кәсир, ону тә'сирсизләшдирир.

Ана судү бә'зән ағыр јара үчүн дә мәлһәм олуб. Белә ки, «Китаби-Дәдә Горгуд»да атасынын әли илә өлүмчүл јараланмыш Буғач анасына дејир, — «Ана, ағламакил, мәнә бу јарадан өлүм јохдур, горхмакил! Бозатлы Хызр (Илјас) мәнә кәлди. Үч кәрә јарамы сығады. Бу јарадан сәнә өлүм јохдур (деди). Дағ чичәји ана судү сәнә мәлһәмдир — деди»[87].

Ушаға суд верән ананын дөшләри ағрајанда да дејирләр ки, көрпәси ағлајыр. Јенә дә елә «Китаби-Дәдә Горгуд»да Дирсә хан овда оглуну јаралајыб оғузлуја гајытдыгда хатуну она мүрачиәтлә: «Кәсилсин оғлан әмән суд дамарым јаман сызлар»[88] дејир.

Ана нахәләф өвладына «судүм бурнундан кәлсин» гарғышыны да сөјләјир. Бундан башга, бир адам әзаб-әзијјәтә, сыхма-боғмаја дүшдүкдә дә өз һалыны, вәзијјәтини «Анадан әмдијим суд бурнумдан кәлди» ифадәси илә изаһ едәјир.

Бурадан белә бир суал јараныр ки, ахы анадан әмилән судүн јенидән, һәм дә бурундан кәлмәси мүмкүн олмајан һал, просесдир. Белә олдугда һаггында данышдығымыз гарғыш «гајәтдә бие'тибар» сајылмырмы?

Мәсәләнин маһијјәти илә јахынлыг, танышлыг сајәсиндә ајдын олур ки, вахты илә адамлара белә бир е'ти-

гад ашыланыбмыш: өлү дәфн олундуғу күнүн кечәси күјә гәбир ону о гәдәр сыхыр ки, һәтта анадан әмдији сүд бурнундан кәлир. Чох күман ки, еләсөјләдијимиз гарғыш да бу тәсәввүрлә бағлы шәкилдә јаранмышдыр.

Үмумијјәтлә, алгыш вә гарғышлар һаггында даһа кениш, этрафлы данышмаг мүмкүндүр. Амма елә дејиләнләр вә дикәр бу гәбил ифадәләр өзләри сүбут едир ки, әввәлдә гејд етдијимиз кими, онлар, әсасән, инсан тәфәккүрүнүн һәлә лазыми дәрәчәдә формалашмадығы бир дөврлә, ибтидаи тәсәввүрләрлә, инамларла әлагәдардыр.

МӘНБӘЛӘР

[1] Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы, Бакы, 1973, сәһ. 116.

[2] Азәрбајҹан нағыллары, 5 ҹилддә, IV ҹилд, Бакы, 1963, сәһ. 50.

[3] А. Һ. Краб. Фолклоршүнаслыг, Гаһирә, 1967, сәһ. 395. (Гејд: Крабын әсәрини инкилис дилиндән әрәб дилинә Рүшти Салеһ тәрҹүмә етмишдир. Һәмин китабдан бу факты бизә верән әрәб дили мүтәхәссиси Р. Хәлилова миннәтдарлығымызы билдиририк).

[4] П. Сумцов. Заяц в народной словесности, 1891, сәһ. 70.

[5] А. Афанасьев. Поэтические возрения славян на природу, т. I, 1868, сәһ. 643.

[6] Китаби-Дәдә Горгуд, Бакы, 1962, сәһ. 16.

[7] Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, 3 ҹилддә, I ҹилд; Бакы, 1960, сәһ. 18.

[8] Л. Я. Штернберг. Первобытная релегия в свете этнографии, 1936, сәһ. 205.

[9] Бах: Б. А. Калоев. Обряд посвящения коня у осетин, М., 1964, сәһ. 3; Ж. Дюмизель. Осетинский эпос и мифология, М., 1976, сәһ. 41—43; Е. Б. Вирсаладзе. Грузинский охотничий миф и поэзия, М., 1976, сәһ. 29, 37 вә с.

[10] Китаби-Дәдә Горгуд, сәһ. 31.

[11] Јенә орада, сәһ. 88.

[12] Л. Я. Штернберг. Первобытная релегия в свете этнографии, Л., 1936 сәһ. 298.

[13] Јенә орада, сәһ. 298.

[14] С. Вурғун. Әсәрләри, 6 ҹилддә, IV ҹилд, Бакы, 1963, сәһ. 22.

[15] Л. Я. Штернберг. Первобытная релегия, сәһ. 299.

[16] Јенә орада, сәһ. 299.

[17] Х. Короглы. Огузский героический эпос, М., 1976, сәһ. 26. С. М. Киров адына АДУ-нун «Елми әсәрләри» (тарих серијасы), 1976, № 5, сәһ. 45.

[18] Ә. Һүсејнзадә. Бојат (бајат) ҹоғрафи адынын мәншәји.

[19] Китаби-Дәдә Горгуд, сәһ. 45.

[20] Јенә орада, сәһ. 69—70.

[21] Бу факты бизә вермиш археолог Г. Асланова миннәтдарлығымызы билдиририк.

[22] Бах: Ј. Вәзир. Азәрбајҹанда зәрдүшт адәтләри. «Маариф вә мәдәнијјәт» журналы, 1927, № 4—5, сәһ. 60—61; М. Адилов. Нијә белә дејирик, Бакы, 1974, сәһ. 38.

[23] Ј. Вэзир. Көстэрилэн мэгалэ, сәһ. 60.

[24] А. О. Маковельский. Авеста, Баку, 1960, сәһ. 124.

[25] Гејд: Мараглыдыр ки, «Гырх гонча ханым» нағылынын гәһрәманы да јухуда көрүр ки, бир ат она дејир: кәл мәнимлә кедәк, хошбәхт оларсан. Нәтичәдә оғланын јухусу һәгигәт олур. Бах: Азәрбајчан нағыллары, 5 чилддә, II чилд, Бакы, 1961, сәһ. 107.

[26] Китаби-Дәдә Горгуд, сәһ. 12.

[27] З. А. Рагозина. История Мидии, Спб, 1903, сәһ. 81.

[28] Ј. В. Чәмәнзәминли. Халг әдәбијјатынын тәһлили, «Әдәбијјат гәзети», 1935, № 23.

[29] М. Һ. Тәһмасиб. Азәрбајчан халг дастанлары (орта әсрләр), Бакы, 1972, сәһ. 142.

[30] М. Һ. Тәһмасиб. Халг әдәбијјатымызда мәрасим вә мөвсүм нәгмәләри (нам. дисс.), Бакы, 1945, сәһ. 143.

[31] В. В. Родлов. Опыт словаря тюркских наречий, т. II, часть 2, СПБ. 1899, сәһ. 1724.

[32] Бу әфсанәни бизә вермиш фолклорчу С. Пашајева миннәтдарлығымызы билдиририк.

[33] Г. Чавадов. С. Вурғунун поемаларында Азәрбајчан етнографијасынын бә'зи мәсәләләринә даир, «Азәрбајчан» журналы, 1971, № 8, сәһ. 199.

[34] Азәрбајчан фолклору антолокијасы, 2 китабда, I китаб, Бакы, 1968, сәһ. 232.

[35] О. Седакова. Память слова, журн. «Знание сила», 1975, № 10, сәһ. 27—28; В. К. Соколова. Об историко-этнографическом значении народной поэтической образности (образ, свадьбы—смерти в славянском фольклоре), в кн.; Фольклор и этнография, Л. 1977, сәһ. 188—195.

[36] А. Һ. Краб. Фолклоршүнаслыг, сәһ. 117.

[37] Г. П. Снесарев. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма, М., 1969, сәһ. 144.

[38] Ј. В. Чәмәнзәминли. Романлары, Бакы, 1968, сәһ. 361.

[39] Г. Ю. Алиев. Легенда о Хосрове и Ширин в литературах народов Востока, 1960, сәһ. 82.

[40] Е. Э. Бертельс. Низами, 1956, сәһ. 112; К. Керам. Бог, гробницы, ученые, М., 1963, сәһ. 284; Г. Ј. Алиев: Көстәрилән әсәри, сәһ. 83 вә с.

[41] Низами Кәнчәви. Хосров вә Ширин, Бакы, 1962, сәһ. 112.

[42] Ј. Е. Бертелс. Көстәрилән әсәри, сәһ. 112.

[43] Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, I чилд, сәһ. 32.

[44] Н. О. Шаракшинова. Бурятское народное поэтическое творчество, Иркутск, 1975, сәһ. 82—86.

[45] Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, I чилд, сәһ. 10.

[46] А. М. Астахова. Художественный образ и мировоззренческий элемент в заговорах, М., 1964, сәһ. 1—10; Н. О. Шаракшинова. Көстәрилән әсәри, сәһ. 86; Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, I чилд, сәһ. 12; Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти, Бакы, 1967, сәһ. 648; Русча-Азәрбајчанча лүғәт, Бакы, 1971, сәһ. 370, 383 вә с.

[47] А. Белов, С. Никоненко. Наука против суеверий, М., 1963, сәһ. 57; Ј. В. Чәмәнзәминли. Халг әдәбијјатынын тәһлили, «Әдәбијјат гәзети», 1935, № 23.

[48] А. Можаровского. Святочные песни, игры и гадания, Казань, 1873, сәһ. 99—104.

[49] Гејд: Белә бир әфсанә дә мөвчуддур ки, куја Күнәш башыны

дарајанда илдырым чахыр, јуіанда исә јағыш јағыр. Бах: Әбдүл Һәмид Әл Әлуҹи. Ираг фолклорұна кириш (әрәб дилиндә), Бағдад, 1964, сәһ. 30.

[50] М. Һ. Тәһмасиб. Халг әдәбијјатымызда мәрасим вә мөвсүм нәғмәләри, сәһ. 3.

[51] Гејд: Бурада бир ҹәһәтин, өтәри дә олса, гејд олунмасы лазымдыр. Индинин өзүндә белә илан тутанлара, һәтта әслиндә гәдим һоггабаз тамаша актјорларынын мүасир нүмајәндәләриндән олан көзбағлајыҹыја да, дәрвишә дә овсунчу дејилир. Шүбһәсиз, бунлар башга-башга мәсәләләрдир.

[52] «Китаби-Дәдә Горгуд», сәһ. 22.

[53] Гејд: Овсун едән гадынын мәһз экиз ушаг анасы олмасына тәсадүфи һал кими бахмаг олмаз. Бу олдугҹа мараглы бир култла бағлыдыр ки, әтрафлы мә'лумат үчүн Л. Штернбергин «Первобытная религии в свете этнографии» әсәринә бахмаг лазымдыр.

[54] М. Ҹәфәрзадә. Тәбиәт вә овсунлар. «Азәрбајҹан тәбиәти» журналы, 1968, № 1, сәһ. 17.

[55] М. Һ. Тәһмасиб. Халг әдәбијјатымызда мәрасим вә мөвсүм нәғмәләри, сәһ. 18.

[56] М. Ариф. Азәрбајҹан халг театры. «Әдәбијјат мәҹмуәси», I ҹилд, 1946, № 1, сәһ. 4.

[57] Б. Абдуллајев. Фолклор нүмунәләринин топланылмасы мәсәләсинә даир. «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри» (әдәбијјат, дил вә инҹәсәнәт серијасы), 1977, № 2, сәһ. 64.

[58] Рәгәмләр һаггында бах: Б. Абдуллајев. Ј. В. Чәмәнзәминли вә фолклор (нам. дисс.), Азәрб. ССР ЕА китабханасы, Бакы, 1974, сәһ. 30—34.

[59] Б. Абдуллајев. Бир әсатирин јадикары, «Елм вә һәјат» журналы, 1977, № 6, сәһ. 20—21.

[60] Бах: В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков, М., 1974, сәһ. 126—127; В. В. Родлов. Опыт словаря тюркских наречий, т. I, ч. I, СПБ., 1893, сәһ. 349; А. З. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. I, СПб, 1869, сәһ. 75; М. Сејидов. «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларындакы бә'зи сөзләрин етимолокијасына даир, «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри» (әдәбијјат, дил вә инҹәсәнәт серијасы), 1976, № 4, сәһ. 33—36.

[61] М. Сејидов. Алы киши вә Короғлу образларынын прототипләри һаггында, «Азәрбајҹан» журналы, 1978, № 3, сәһ. 201.

[62] «Китаби-Дәдә Горгуд», сәһ. 43.

[63] Јенә орада, сәһ. 23—24.

[64] Јенә орада, сәһ. 34.

[65] Азәрбајҹан нағыллары, 5 ҹилддә, IV ҹилд, сәһ. 57.

[66] Азәрбајҹан дастанлары, 5 ҹилддә, I ҹилд, Бакы, 1965, сәһ. 39.

[67] Јенә орада, сәһ. 60.

[68] Азәрбајҹан нағыллары, 5 ҹилддә, I ҹилд, 1960, сәһ. 125—126.

[69] «Китаби-Дәдә Горгуд», сәһ. 121.

[70] Азәрбајҹан нағыллары, 5 ҹилддә, IV ҹилд, сәһ. 20.

[71] Јенә орада. сәһ. 21.

[72] «Китаби-Дәдә Горгуд», сәһ. 114.

[73] Х. Короглы. Огузский героический эпос, сәһ. 32.

[74] «Китаби-Дәдә Горгуд» сәһ. 37.

[75] С. С. Каташ. Алкыши-древний жанр тюркского фольклора. Тюрко-язычные литературы — история и современный литературный процесс. (Тезисы докладов и сообшений), Алма-Ата, 1976, сәһ. 101.

[76] Гејд: Даһа гәдим инама көрә хәстәни очаг, түрбә, пир кими мүгәддәсләшдирилмиш, тотемләшдирилмиш јерләрә кәтирәр, онларын дөврәсинә доландырар вә бунунла хәстәлијин совушачағына инанармышлар. Ушағын башга бир нәфәрин дөврәсинә фырланмасы исә һәмин адамын мүгәддәслији зәннини јарадыр ки, бу да өз нөвбәсиндә хејирхаһ руһлары гәзәбләндирә биләр. Бунун нәтичәси исә аилә үчүн даһа фәлакәтли олар.

[77] Ј. В. Чәмәнзәминли. Романлары, сәһ. 406.

[78] Азәрбајчан халг дастанлары, 5 чилддә, I чилд, сәһ. 9.

[79] Јенә орада, сәһ. 81.

[80] Азәрбајчан нағыллары, 5 чилддә, IV чилд, сәһ. 22.

[81] Є. М. Газијев, Г. М. Асланов. Ики күп гәбри һаггында. Азәрбајчанын мадди мәдәнијјәти, II чилд, Бакы, 1951, сәһ. 202.

[82] Ј. В. Чәмәнзәминли. Ган ичиндә, Бакы, 1968, сәһ. 137—138.

[83] Гејд: Бир әфсанәјә көрә «Баша даш дүшмәк» ифадәси әбабил гушлары илә әлагәдардыр. Һәтта дејиләнә көрә, «Әбрәһ адлы залым бир падшаһ өз рәијјәтинә чох диван тутармыш. О, өз гошунуна архаланыб зүлмүнү кетдикчә артырармыш. Инсанлар онун әдаләтсизлијиндән чана дојуб гарғыш едирләр. Кuја инсанларын гарғышы нәтичәсиндә бирдән-бирә көјдә минләрчә сәрчә бојда әбабил адлы гуш пејда олур. Бу гушлар һәрәси димдијиндә хырдача бир даш көтүрүб Әбрәһин гошунунун үстүнә төкуб һамысыны гырырлар». Бах: Азәрбајчан нағыллары, 5 чилддә, IV чилд, сәһ. 277.

[84] Јенә орада, сәһ. 107.

[85] Јенә орада.

[86] «Китаби-Дәдә Горгуд», сәһ. 77.

[87] Јенә орада, сәһ. 24.

[88] Јенә орада, сәһ. 22.

Гызылкүл Бабазадә

АЗӘРБАЈЧАН ФОЛКЛОРУНДА ХАЛГ ТӘБАБӘТИНӘ МҮНАСИБӘТ

Шифаһи әдәбијјатымызда халгымызын мә'нәви аләми, дүнјабахышы, һагг вә әдаләт уғрунда мүбаризәси, сијаси-ичтимаи фикри, һәјат тәрзи экс олундуғу кими онун мәишәти илә сых бағлы олан халг тәбабәти дә өзүнә мүәјјән јер тапмышдыр. Бир сыра гијмәтли елми тәбабәт әсәрләриндә халг тәбабәтиндән дә данышылмышдыр[1]. Бундан башга, фолклоршүнас алимләримиз шифаһи халг әдәбијјатынын мүхтәлиф мәсәләләринә аид јазыларында, јери кәлдикчә, дәрман биткиләринин шәфаверичи тә'сириндән дә бәһс етмишләр. Биз исә халг тәбабәтинин, хүсусилә, дәрман биткиләринин фолклорун бә'зи нүмунәләриндәки ролундан бәһс ачмаға чалышачағыг. Мүхтәлиф дәрман биткиләриндән истифадә едилмәсинә шифаһи әдәбијјат жанрларындан нағыл, дастан, әфсанә, бајаты вә аталар сөзләриндә тәсадүф олунур. Мәсәлән, «Отларын бәһси»[2] нағылынын иштиракчылары, әсасән, дәрман биткиләридир. Бурада отлар, чичәкләр бир-бири илә бәһсә кирәрәк һәрә өзүнүн шәфаверичи габилијјәтинә көрә өјүнүр, һансы дәрдә, хәстәлијә әлач, јараја дәрман олдуғуну сөјләјир, гаршысындакы отдан, чичәкдән үстүн олдуғуну билдирир. Нағыл **балдырғанын** өзүнү тә'рифи илә башлајыр. О, мәчлисләр бәзәји, отлар јарашығы, кәлинләрин, гызларын јемәји, һәтта балын онун јанында һеч бир шеј олдуғуну сөјләјир. Бу заман торпагдан баш галдыран **хымы** балдырғанын өјүндүјүнү көрүб она гаршы чыхыр, мәчлисләр јарашығы олдуғуну, о олан јердә балдырғанын һејванларын габағына атылдығыны билдирир. Мејдана **донбалан** чыхыр. О, онлардан үстүн олдуғуну, өмүр узадыб, дәрдләр говдуғуну, адамлары көкәлтдијини, кабаб, чығыртма, гајғанаг, бал вә јағ кими ләзиз јемәкләрлә бир сырада дурдуғуну сөјләјир. Беләбеләә отлар, чичәкләр бир-бир баш галдырыр. **Кешниш** санчыны кәсмәји; **пүскүл** тәмизлик ашиги олмағы; **кандалаш** ган кәсмәји, јаралары сағалтмағы, шишләри гајтармағы; **гузугулағы** ләзиз хөрәкләрә гатылыб мәзә үчүн јејилмәји; **гырхбуғум** өскүрәји, гарын ағрысыны кәсмәји,

адамы көкәлтмәји; **эвәлик** 7 ил гарны ағрыјанларын гарныны, дөш ағрысыны јахшы етмәји, өскүрәји, бәлгәмлә сәфраны, дахили дәрдләри говмағы; **уннуча** адамлары өлүмдән гуртармағы; **чинчилим** вә **эмәкөмәчи** адамларын баглы гарынларыны ачмағы; **газајағы** өмүр узатмағы, санчы кәсмәји, инсана гүввәт вермәји; **хынчылавуз** һәм өмүр узадыб санчы кәсмәји, инсана гүввәт вермәји, һәм дә ләзиз, дадлы хөрәкләрлә јанашы дурмағы; **көбәләк** кабабдан ләззәтли олмағы, адамлары көкәлтмәји, сағлам етмәји; **јарпыз** баш ағрысынын дәрманы олмағы; **јонча** һәм адамлары, һәм һејванлары көкәлтмәји, зәһәринин сүлејманидән гүввәтли олмасы; **батбат** ону дичләјәни дәли етмәји, јара сағалтмағы, онда олан зәрәри лоғманын да дүзәлдә билмәмәји; **гајаоту** чибаны дешиб сағалтмағы, гара вә сары јаранын дәрманы олмағы, **бағајарпағы** чибаны дешиб сағалтмағы, бүтүн јараларын һовуну алыб чиркини чыхартмағы; **гантәпәр** ганы кәсмәји, јараны, сојуг дәјән адамы сағалтмағы; **күлхәтми** бүтүн јаралары сағалтмағы; **гарғыдалы** јараны, адамын дахилиндәки хәстәликләри, о чүмләдән бөјрәк хәстәликләрини јахшы етмәји; **һәмәрсин** дахилдә олан хәстәликләри сағалтмағы, өмүр узатмағы, вәрәмин ондан горхмағы, шишмиш далағы јатыртмағы; **шаһтәрә** сөвда хәстәлијини сағалтмағы; **хынчылым** вә **дағдакәзәр** ләзиз хөрәкләр илә јејилмәләри; **чичәкләр, бәнөвшәләр, јасәмәнләр, гәрәнфилләр** дүнјанын јарашығы, бәзәји олмалары, әтирләринин руһлары охшамалары; **гызылкүл** күлләрин, чәмәнләрин бәзәји олмағы, әтринин һамыја ләззәт вермәји, күлабын мәчлисләрдә кәзмәји, дәрдләр дәрманы олмағы, руһ тәзәләмәји; **дәләмә** сүдү дөндәриб гатыг вә пендир етмәји; **гангал** улагларын, дәвәләрин онун һәсрәтини чәкмәји, тохумуну исә кәлинләрин говуруб јемәји; **зәјәрәк** јағынын дәрдләр дәрманы олмағы; **үзәрлик** һәм һәким, һәм фалчы олмағы, онун олдуғу јерә хәстәлијин, бәд нәзәрин ајаг баса билмәмәји, көзәл кәлинләри, гызлары, оғланлары, ушаглары, вар-дөвләти горумағы илә өјүнүр, фәхр едирләр. Бунунла белә, јухарыда адлары чәкилән отлар бир-бирләрини бәјәнмир. Бири дикәринин аранда (донбалан) битдијини, башга бирисинин исә мәканынын (үзәрлик) пејинлик, күллүк олдуғуну вә јахуд да пүскүлүн анчаг сүпүркә үчүн јарадығыны ејиб сајыр вә өзүнүн үстүн олдуғуну сөјләјир. Беләликлә, галан отлар да төкүлүб кәлир, нағылда де-

јилдији кими, һәрә дөшүнә дөјүб өзүнү тә'рифләјир. Ахырда бүтүн отлар, о чүмләдән, өз кејфијјәтини сөјләмәјән **ат гујруғу** илә **лалә** дә бу гәрара кәлирләр ки, кедиб сорушсунлар, көрсүнләр ким һаглыдыр. Јола дүшүб кедирләр. Јолда бир чобана раст кәлиб сорушурлар ки, бизим һансымыз башыг, јахшыјыг. Чобан чаваб верир ки, јонча, дәләмә оту, бир дә балдырған. Отлар онунла разылашмајыб кедирләр. Сонра бир арвада раст кәлирләр. Арвад гузугулағы илә **кичиткәни** тә'рифләјир. Онунла да разылашмајыб јолларыны давам едирләр. Јолда ешшәјә, ондан сонра хәфәнәкли кишијә, даһа сонра јараланмыш адама раст кәлирләр. Ешшәк гангалы, хәфәнәкли киши уннуча илә әвәлији, јараланмыш адам да гантәпәрлә кандалашы, бир дә батбаты үстүн тутур. Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, бу нағыл Низами адына Әдәбијјат Институтунун елми архивиндә сахланылан әлјазма[3] нүсхәсиндән бир гәдәр фәргләнир. Чап варианты архивдәки әлјазмаја нисбәтән бир гәдәр ихтисарла верилмишдир. Белә ки, әлјазманын отларын бир-бири илә бәһсә кириб мүбаһисә етдији һиссәсиндә **бораны, данкипетрах, бешбармаг оту** вә **нар,** отларын һансынын даһа үстүн олмасыны сөјләјән адамлар сырасында исә чибан вә јара чыхартмыш адам, нахырчы, кәлин, оғру, көк адам, саралмыш (јәгин ки, сарылыг кәтирмиш мә'насындадыр) адам, күп гарысы вә бир дәстә гыз да иштирак едир. Бораны өскүрәји кәсмәји, дәнәләринин (тохумларынын) гарында олан гурдун, сохулчанын дүшмәни олмағы; данкипетрах оту нә гәдәр пис јара олса ону сағалдыб, адамы анаданкәлмә етмәји; бешбармаг оту да јара сағалтмағы; бунларын бәһсинә һирсләниб, ағачын башындан силкәләнән нар исә исһалы сағалда билмәји илә өјүнүр. Отлара гијмәт верәнләрдән чибан вә јара чыхартмыш адам бағајарпағы илә гајаотуну, нахырчы **мәровчә** илә **кәкову,** кәлин **дағоту, бојоту** вә **кәкликотуну,** оғру **калышла,** ат гујруғуну, көк адам көбәләк илә донбаланы, саралмыш адам күлхәтмини, гарғыдалы телини, әвәлик бир дә һәмәрсини (бә'зи јерләрдә итбурну, бә'зи јерләрдә дәркил адланыр), күп гарысы пүскүл, газ ајағы вә күлләри, чичәкләри бәјәниб тә'рифләјир.

«Отларын бәһси» нағылынын әлјазма нүсхәси илә чап олунмуш нүсхәләриндә һәм хәстәләрә шәфа верән, адамлары күмраһ, сағлам едән, һәм дә сүфрәләримизи бәзәјән, хөрәкләримизи дадлы, ләззәтли, әтирли едән,

ев-ешијимизи тəмиз сахлајан 50-јə јахын от, тəрəвəз вə мејвə олдуғуну көрүрүк.

Нағылда көрүндүјү кими, отлар, чичəклəр онлара гијмəт верəнлəрин һеч бири илə разылашмыр. Чүнки онларын һəр бири анчаг өзлəринə лазым олан биткилəри тə'рифлəјирлəр. Ахырда биткилəр кедиб јүксəк бир дағa чыхырлар. Орада бир һəкимə (əлјазма нүсхəсиндə һəким јох нүсхəбəнд (əттар) јазылмышдыр — *Г. Б.*) раст кəлир вə сорушурлар ки, бизим һансымыз јахшыјыг. Һəким исə онлара « — Сиз һамыныз јахшысыз. Дəрдлəр дəрманысыныз. Һəрəнизин бир ишиниз вар. Сиз лоғманлар лоғманы, һəкимлəр һəкимисиниз. Мəним чан-чијəримсиниз. Анчаг ағсаггалыныз үзəрликдир, онун сөзүндəн чыхмајын. О сиздəн дə чох билир, мəндəн дə» чавабыны верир вə билмəдији, танымадығы отлары, чичəклəри дə танıјыб шад олур.

Көрүндүјү кими, нағылда тəсвир олунан биткилəрин һамысы, пүскүл дə дахил олмагла, инсанларын, һејванларын сағламлығы үчүн лазымлы, кəрəкли биткилəрдир вə онлардан халг тəбабəтиндə кениш истифадə едилир. Пүскүлү хүсуси олараг она көрə гејд етдик ки, о, јејилмəсə дə тəмизлик үчүн хидмəт едəн биткидир. Тəмизлик исə инсанын сағламлығы үчүн лазым олан əн вачиб шəртлəрдəн биридир. Бу нағылда көстəрилəн отлар вə чичəклəрин чохунун сирри сон вахтлар, һəлə инди елми тəбабəтдə ачылыр, өјрəнилир. Амма бу нағылда тəсвир олунан бораны илə үзəрлијин тəбабəт васитəси олмасы чох гəдим дөврлəрлə бағлыдыр. Нағылдан көрүнүр ки, боранынын тохумлары гурдговучу тə'сирə маликдир. Онун «тохумларындан исə халг тəбабəтиндə гəдим вахтдан бəри гурдговучу васитə кими истифадə олунур»[4]. Бораны тохумларынын мүаличəви əһəмијјəти барəдə охујуруг: «Сон иллəрдə фармаколожи вə клиники тəчрүбəлəр нəтичəсиндə мүəјјəн едилмишдир ки, Азəрбајчанда бечəрилəн бораны биткилəринин тохумлары гүввəтли гурдговучу тə'сирə маликдир. Бу чəһəтдəн бөјүк бораны тохумларынын тə'сири хүсусилə гејд едилир. Бөјүк вə ади боранынын Азəрбајчанда мүхтəлиф чешидлəри дə јетишдирилир. Бунларын гурдговучу тə'сири мүəјјəн едилмишдир. Хүсусилə бунлардан бири олан чылпагтохум боранынын даһа гүввəтли гурдговучу тə'сирə малик олдуғу Н. Нəриманов адына Азəрбајчан Дөвлəт Тибб Институтунун кафедра мүдири досент А. И. Исмајылов

тәрәфиндән һәртәрәфли өјрәнилиб елми тәбабәтә дахил едилмишдир. Бунунла әлагәдар олараг Абшеронда бечәрилән чылпагтохум боранынын гурдговучу дәрман кими истифадә олунмасына даир 1956-чы ил апрелин 25-дә ССРИ Сәһијјә Назирлији елми шурасынын фармаколокија комитәси рәсми гәрар гәбул етмишдир»[5]. Үзәрлик отунун тәркиби елми тәбабәтдә сон он илдә өјрәнилдији һалда, халг тәбабәтиндә исә ондан хејирли, шәфаверичи от кими гәдим заманлардан истифадә едилмишдир. Халг арасында «Үзәрлик мүгәддәс битки һесаб едилмиш, үстүндә үзәрлик кәздирәнә көз дәјмәз»[6] дејилмишдир. Бу отун хејрини, шәфасыны көрән халг ону нағыл вә бајатыларында да вәсф етмишдир. Буну бир нечә бајаты сүбут едир:

Үзәрликсән, һавасан,
Һәр бир дәрдә давасан.
Балама кәч баханын
Көзләрини овасан[7].

Үзәрликсән, һавасан,
Һәзар дәрдә давасан,
Һәр јердә ки, сән олсан
Гада, бала, сувансын[8].

Үзәрлик дана-дана,
Очагдан көтүр, сана.
Нәзәри бәд оланын
Көзләри одда јана[9].

Үзәрлик һаггында даһа мараглы бир мә'лумата Низаминин «Игбалнамә» әсәриндә тәсадүф едирик. Поеманын «Һиндли һәкимин Искәндәрлә сөһбәти» һекајәтиндә һәким Искәндәрә бир нечә суал верир. О суаллардан бири дә бәднәзәр, пис көз вә үзәрлик һаггындадыр. Һиндли шаһдан (Искәндәрдән — *Г. Б.*) пис көзүн, бәднәзәрин өз севдији, бәјәндији һәр шеји нә үчүн көзә кәтириб тәләф етдијини, оху һәр заман нишанәјә дүз вурдуғуну, бәднәзәрдәки гүввәтин нә үчүн анчаг үзәрликлә дәф олдуғуну сорушур. Искәндәр исә алимләрин бу һагда дүшүнүб чыхардыглары нәтичәдән данышараг чаваб верир ки, нәзәр һәр шејә, шүбһәсиз ки, һавадан кечәрәк дәјир. Дәјдији нөгтәјә дә из салыр. Нәзәр дәјдији нөгтәјә чатана гәдәр һава илә бирләшир. Бу заман әкәр һава тәмиз оларса дәјдији шејләрә зијан јетирмәз, јох әкәр һава зәһәрли оларса јәгин ки, һәр шеји мәһв едәр. Искәндәр көзүн дәјдији һәр шејә һава илә бирликдә чох зәрәр вер-

дијини, ејни заманда, бурда башга бир сиррин дә олдуғуну вә о сиррин һәлә гаранлыг галдығыны сөјләсә дә:

Бәднәзәр тәк өзү еләмәз тә'сир,
Сәбәбкар — гаршыда чилвәләнәндир[10].

дејир. Сонра исә көз дәјән үчүн үзәрлик јандырылдығыны вә бу заман одун дәрди бүсбүтүн јахыб-јандырдығыны билдирир. Нәһајәт, бу һагда башга бир алимин шәрһини дә Искәндәр ше'р дили илә белә сөјләјир:

Үзәрлик јананда түстүсү кедир,
Гара пәрдә кими тутур һаваны,
Гајтарыр, рәф едир кәлән бәланы[11].

Үзәрлик оту һагда халг арасында јашајан башга бир мә'луматда да дејилир ки, «Аиләни бәднәзәрдән горумаг үчүн евдән үзәрлик асарлар. Кәлинләрә вә гәшәнк ушаглара көз дәјмәсин дејә, балача торба ичәрисинә үзәрлик тохумундан јығыб, онларын папагларына вә ја палтарларына тикәрләр.

Көз дәјән вә ја горхан адамлары евин ортасында әјләшдирәр, үзәрлији јандырыб түстүсүнү онун үзәринә верәрләр»[12].

Елми тәбабәтдә исә үзәрлијин кејфијјәти белә изаһ едилир: «Үзәрлик зәһәрли биткидир. Онун тохумларында 3—4 фаизә гәдәр алкалоид вардыр ки, бунларын да 30 фаизини һармин алколоиди тәшкил едир. Үзәрликдә һарминлә бирликдә һармалин, һармалол, пеганин алкалоидләри дә вардыр ки, бунларын да ән әһәмијјәтлиси һарминдир. Үзәрлијин дәрман мәгсәдилә ән чох тохумларындан истифадә едилир. Үзәрлик тохумларындан һармин-һидрохлорид препараты алыныр ки, бу препаратдан синир хәстәликләринин мүаличәсиндә (епидемик енсифалитдә, паркиносонизмдә) ишләдилир. Пеганин алкалоиди тә'сиринә көрә һарминә охшајыр, лакин һарминә нисбәтән зәһәрләјичи тә'сири аздыр. Үзәрликдән алынан препаратлар зәһәрли олдуғу үчүн аптекләрдә «А» сијаһысында сахланылыр»[13].

Көрүндүјү кими, елм сүбут едир ки, үзәрлик зәһәрли биткидир вә дәрман мәгсәдилә ән чох онун тохумларындан истифадә едилир. Бу тохумлардан һазырланан дәрманлар синир хәстәликләринин мүаличәсиндә тәтбиг олунур. Халг арасында јашајан адәтә көрә кәлинләрә, гәшәнк ушаглара көз дәјмәмәси үчүн үзәрлик тохумлары-

ны балача торбаја јығыб онларын палтарларына тикир, көз дәјән вә ја горхан хәстәләри исә үзәрлик јандырыб түстүсүнү онлара вермәклә мүаличә едирмишләр. Сөзсүз ки, горхмаг синир системиндә позғунлуг әламәтләрини доғурур. «Һиндли һәкимин Искәндәрлә сөһбәти» һекајәтиндә исә көзә кәләнин тәләф олмасынын сәбәбкары јалныз «бәднәзәр дејил, һәм дә гаршыда чилвәләнәндир». Ејни заманда үзәрлик јандырыларкән түстүсүнүн гара пәрдә кими һаваны тутуб кәлән бәланы рәф едиб гајтардығындан данышылыр. Бајатыларымызда да үзәрлијин јандырылмасындан сөһбәт кедир.

Бәс јухарыда ады чәкилән «чилвәләнән» нәдир ки, нәзәрлә бирликдә дәјдији һәр шејин мәһвинә сәбәб олур? Јәгин ки, о, Искәндәрин дили илә десәк, нәзәрлә бирләшән һаванын тәркибиндә олан зәһәрдир. Јә'ни көзә кәләнин мәһв, тәләф олмасына, јахуд хәстәләнмәсинә сәбәб көзлә көрүнмәјән мин чүр һәшәратдыр, микробдур.

Бүтүн бу дејиләнләрдән белә нәтичә дә чыхартмаг олар ки, үзәрлик оту һәм дә дезинфексија етмәк кејфијјәтинә (зәһәрли олдуғу үчүн) маликдир ки, ону јандырыб түстүсүнү һаваја вермәклә һавада олан вә адамлара хәсарәт кәтирән зијанвеичиләри мәһв етмәк, бунунла да һаваны тәмизләмәк мүмкүндүр.

Фолклор нүмунәләриндә ады чәкилән кичиткәнин мүаличәси һәмишә гејри-мүмкүн сајылан бир дәрдин — лаллығын дәрманы олдуғу «Лал гыз»[14] нағылындан көрүнүр. Нағылда көстәрилир ки, гардашы арвады тәрәфиндән аздырылан лал бир гыз үч күн, үч кечә мешәдә долашыр. Ахырда ачындан тагәтдән дүшүр. Бирдән онун габағына бир кичиткәнлик чыхыр. Бир аз кичиткәндән дәриб овчунда овушдуруб јејир. Јахынлыгдакы булағын думдуру сујундан да бир-ики овуч ичир. Ондан сонра гызын көзләринә ишыг, ајагларына тагәт кәлир. Бир гәдәр сонра гыз мешәнин ортасындакы көзәл имарәтә кәлир. Орада ону данышдырырлар. Мә'лум олур ки, мешәдә једији кичиткән вә ичдији булаг сују гызын дилини ачмышдыр.

Кичиткән халг тәбабәтиндә чох ишләнән дәрман биткиләриндәндир. Елми тәбабәтдә ондан ганазлығы, вәрәм, синга, рахит, авитаминоз вә с. кими бир сыра хәстәликләрин мүаличәсиндә истифадә олунур[15].

Тәбабәтин шәфалы не'мәтләринин инсан организминә тә'сири бахымындан диггәти чәлб едән әсәрләрдән

бири дә «Пәри булағы»[16] әфсанәсидир. Әфсанә малдарлыгла мәшғул олуб, көчәри һәјат кечирән бир кишинин Пәри адлы гызы һаггындадыр. Ағыр күн елатын бир чох адамлары кими Пәрини дә хәстәләндирир. Ата вә анасы ону чох тәбибә, лоғмана көстәрир, гызын дәрдинә әлач тапан олмур. Истиләр дүшүр. Елат јајлаға көчүр. Орада да Пәринин вәзијјәти дәјишмир. Ахырда безиб чана јығылан, өзүнә өлүм арзулајан Пәри һәм она гуллуг көстәрмәкдән әлдән дүшән ата-анасыны әзабдан гуртармаг, һәм дә өзүнә әлач тапмаг үчүн елатдан араланыб хејли јол кедир. Нәһајәт, кәлиб көзәл бир кушәјә чыхыр. Бурада һәр шеј она хош кәлир, анчаг ачлыг ону әлдән салыр. Јабаны биткиләрдән јығыб јемәјә башлајыр. Балдырған, шеһликоту, гузугулағы вә јемлик јығыб једикчә онун иштаһы артыр. Су ичмәк истәјир. Ахтарыб көзәл бир булаг тапыр. Онун шәффаф сујундан дојунча ичдикдән сонра өзүндә јүнкүллүк һисс едир. Пәри бир нечә мүддәт бу судан ичир, дәрман биткиләриндән јејиб, јаваш-јаваш сағалыр. Бир күн нурани бир гочанын јолу бурадан дүшүр. Гоча, Пәрини көрүб бурада нә үчүн тәк кәздијини сорушур. Гыз башына кәләни она сөјләјир. Һеч демә гоча да, дејиб-күлмәји јадырғајан, мејданында гәм-кәдәр ат ојнадан, һәјаты позулан елатыны хәстәликдән, өлүм-итимдән гуртармаг үчүн нечә вахтдыр ки, бу торпағын хәстәләрә чан верән, һәјат верән күлүнү-чичәјини, дәрман отларыны, сәрин булағыны ахтарырмыш. Пәри дә једији биткиләри, сујуну ичдији булағы она көстәрир. Гоча бундан чох севинир, Пәрини кәтириб ата-анасына чатдырыр.

Истәр «Лал гыз», истәрсә дә «Пәри булағы»нда дәрман биткиләри илә јанашы, инсан бәдәнинин сағламлығы, күмраһлығы үчүн лазым олан сәрин, шәффаф, саф сулу булаглар, хәстәләрә шәфа верән сәфалы тәбиәт халг тәбабәтинин әсас мүаличә үсулларындан бири кими көстәрилир. Демәли, бу әсәрләрдә халгын дили илә десәк, сују дәјишмәк, һаваны дәјишмәк мәсәләси гојулур. Ахы, тәбиәтин көзәллијинә бахмаг, јашыллығын сејринә далмаг көзләри охшадығы кими, руһу да охшајыр, бәдәнин јорғунлуғуну чыхардыр, әсәбләри сакитләшдирир. Бүтүн бунлар да «Лал гыз» нағылы илә «Пәри булағы» әфсанәсиндә ајдын шәкилдә һисс олунур. Бурадан белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, инсан өзүнүн сағламлығы үчүн тез-тез тәбиәтин гојнуна кәлмәли, онун көзәллијини

дујмалы, ондан руһланмалы, тәмиз, саф һавасыны удмалы, дадлы, ләззәтли, шәфалы биткиләрини јемәли, сәрин суларыны ичмәлидир. Инсан һәмишә тәбиәтлә тәмасда олмалы, тәбиәтдән гачмамалыдыр.

Болгар мүәллифи Златка Стаматованын мәгаләсиндә дејилир: «Инсан илк дәфә нә вахт биткиләрә мүаличә васитәси кими мүрачиәт етмишдир? Јәгин ки, һәлә инсанлығыны дәрк етмәмишдән дә габаг». «Мә'лумдур ки, һәтта һејванлар белә, елә бир инстинктә маликдир ки, онлар хәстәләнән заман бу инстинкт васитәсилә мүәјјән отлары ахтарыб тапыр. Бир чох шәфаверичи биткиләр дә елә бу чүр тапылмышдыр»[17].

Бир сыра биткиләрин мүаличә васитәси сирринин ачылмасына, доғрудан да, һејванлар сәбәб олмушдур. Бу чәһәт дә өз әксини фолклорда, еләчә дә әфсанә вә рәвајәтләрдә тапмышдыр. Мисал үчүн, чәнуби Америка халгларынын гәдим рәвајәтләриндә дејилир ки, јерли әһали **кинә ағачынын** габығыны јејәрәк өзләрини гыздырмадан мүаличә едән пумалара (Америкада јашајан вәһши пишик — *Г. Б.*) көз гојмагла һәмин ағачдакы мүаличәви хүсусијјәти ашкар етмишләр. Әрәб рәвајәтләриндә исә хатырладылыр ки, **кофенин** кумраһверичи тә'сиринин ашкар едилмәсинә кечиләр көмәк етмишләр. Белә ки, бир чобан кечиләри отараркән көрүр ки, онлар кофе колларындакы дәнәләри једикләри күн кумраһлашыр, һәтта кечәни дә јата билмирләр. В. М. Сало бу рәвајәтләрин нә дәрәчәдә дүзкүн олуб-олмамасыны тә'јин етмәјин чәтин олдуғуну билдирмәклә бәрабәр, левзеј биткисинин мүаличәви хүсусијјәтинин ачылмасында маралларын иштиракыны хүсуси гејд едир.

Бәлли олдуғу кими, сибирлиләр халг тәбабәтиндә левзеј биткисиндән чохдан истифадә едирләр. Халг арасында бу биткинин көкү ејни заманда «марал көкү» ады илә танынып. Бу да ондан ирәли кәлмишдир ки, пајыз вахты мараллар чүтләшмәдән габаг, бир нөв, кәбин вурушу адланан дөјүшә башлајырлар. Мараглыдыр ки, мараллар бу дөјүшә башламаздан әввәл левзеј биткисинин көкүнү тапыб јејирләр. Бу да инсанлары марал көкүнүн кумраһверичи васитә олмасы гәнаәтинә кәтириб чыхармышдыр. Беләликлә, гејд олунан бу чәһәтләр левзеји халг тәбабәтиндә мүаличә васитәсинә чевирмишдир. Анчаг елми тәбабәтдә левзеј биткисинин мүаличә хүсусијјәтләри тәхминән отуз ил бундан әввәл гијмәтләнди-

рилмиш вә ондан дәрман васитәси кими тибби тәчрүбәдә кениш истифадә едилмәјә башланмышдыр[18].

«Һәр һалда һәлә чох гәдим заманларда инсан мүхтәлиф биткиләрдән вә онлардан дүзәлмиш мәлһәмләрдән истифадә едир вә билирди ки, дөјүшчүнүн јарасы үзәринә һансы оту гојмагла она көмәк етмиш олар»[19].

От вә чичәкләрлә мүаличә үсулу дастанларымызда да өзүнә кениш јер тапмышдыр. «Китаби-Дәдә Горгуд»ун биринчи боју бу чәһәтдән сәчијјәвидир. Ананын дөшүнү сыхыб күчлә ган гарышыг сүд чыхардыб даг чичәји илә гарышдырмасы, оғлу Буғачын јарасынын үстүнә гојуб бағламасы, ону гырх күнә сағалтмасы епизодлары бу бахымдан хүсуси мараг доғурур. Јахуд «Короғлу» епосунун «Зәрнишан ханымын Чәнлибелә кәтирилмәси»[20] голунда көстәрилир ки, Һәсән архасынча кетдији Зәрнишаны көтүрүб шәһәрдән чыханда гызын гардашларынын гошуну илә дөјүшдә јараланыр. Зәрнишан ону кәтириб сылдырымлы бир дағ әтәјинә чыхардыр. Һәсәнин бу һалына дөзә билмәјән гызын јадына дүшүр ки, дағларда битән кәкликоту илә сарычичәјини әзиб әркән гыз дөшүндәки маја илә гарышдырыб ох, низә, гылынч јарасы үстә гојсан, јара тез сағалар. Зәрнишан дуруб бир галаг кәкликоту, сарычичәк јығыб даш үзәриндә әзир. Сонра дөшүнү сыхыб ган-ирин кими маја чыхардыр. Әздији чичәкләрлә гарышдырыб мәлһәм дүзәлдир, Һәсәнин јарасы үстүнә гојур. Һәсән үч күн, үч кечә јухуја кедир.

Көрүндүјү кими, һәр ики дастанда охла јараланмыш адамын јарасыны даг чичәкләри илә сүддән дүзәлдилмиш мәлһәмлә сағалдырлар.

Халг арасында бә'зән инди дә көзләри ағрыјан көрпә ушаг һаггында дејирләр ки, анасынын сүдүндән бир-ики дәфә ушағын көзләринә дамыздырсаныз онунла да сағалар.

Түркәчарә «аллаһын сечдији һәкимләрин имтијазы иди» вә онларын сирри кизли сахланылараг атадан оғула, оғулдан нәвәјә кечирди.

Бизим зәманәмизә гәдәр кәлиб чатан гәдим әлјазмаларында мүаличә үсуллары хүсуси шәрти ишарәләрлә гејд олунмушдур. Мәсәлән, «Чуши» адлы Һинд-тибет тәбабәти трактатында ше'р формасында мараглы бир ресепт верилир. Бурада дејилир ки, «сәркәрдә пис сәсли хәстәлијә тутулан адама лук-мик (дәгиг «гојун көзләри») көндәрмишди, дәрман көмәк етмәдикдә шаһ гылынчла

көмәјә кәлди». Һинд-тибет тәбабәти ирсинин өјрәнилмәси илә мәшғул олан мүтәхәссисләрин бүтөв бир елми коллективинә јухарыда тәрҹүмәси верилән тапмаҹа да дахил олмагла «Ҹуши»дә верилән ресептләри тәдгиг етмәк вә системә салмаг үчүн 5 илә јахын вахт лазым олмушдур. Мүәјјән едилмишдир ки, «пис сәсли хәстәлик» сүдәмәр ушагларда олан көз хәстәлијидир. Бәс «лук-мик» нәдир? Галаг-галаг китаблары нәзәрдән кечирәндән сонра, бу нәтиҹәјә кәлмишләр ки, «лук-мик» пајызкүлүнүн (хризантема) нөвләриндән биринин адыдыр. Бәс сәркәрдә вә шаһ нәдир? Буну да беләә изаһ едирләр. «Ҹуши»дә дәрманлар 3 група бөлүнүр: ресептин ән актив һиссәси шаһ адланыр, нисбәтән аз актив олан һиссәләри — ә'јанлар, ахырда исә сәркәрдәләр кәлир. Гылынҹ исә јалныз әсас васитәнин тә'сирини активләшдирән маддәдир.

Зәнкин тәҹрүбәјә бахмајараг мүасир дөврдә мүаличә отларынын лазыми дәрәҹәдә өјрәнилмәдијинә вә онлардан һәртәрәфли истифадә едилмәдијинә тәәҹҹүбләнмәк лазым дејил[21].

Һәкимләрин өз сирләрини кизләтмәләринә, дәрман биткиләринин, үмумијјәтлә, мүаличә васитәләринин кизли сахланылмасына тез-тез шифаһи әдәбијјат нүмунәләриндә дә тәсадүф олунур. Бу нүмунәләрдә бә'зән гәһрәман һәр һансы бир хәстәјә шәфа вермәк мәгсәдилә мүәјјән мүаличә васитәсини вә ја дәрман биткисини кәтирмәк, јахуд тапмаг үчүн чох чәтин јоллар, дәрјалар, дәнизләр кечиб, дағлар ашмалы олур. Бу јолда һејбәтли һејванларла гаршылашмалы, әждаһаларла, бә'зән үчбашлы, бә'зән једдибашлы дивләрлә вурушмалы олур. Сеһрләнмиш јерләрин тилсимини сындырараг ахтардығыны әлдә едиб јенидән гајыдыр, хәстәни мүаличә едиб, истәдијинә наил олур, арзусуна чатыр. «Һатәмин нағылы»[22] бу бахымдан диггәти хүсуси ҹәлб едир.

Нағылда сәхавәтли, әлиачыг, фағыр-фүгәраја дост олан Һатәм адлы бир нәфәр једди јол ајрыҹында гырх гапылы бир имарәт тикдириб, гулларына, кәнизләринә дә тапшырыб ки, бура кәләнләрә һәр гапыдан кирәндә бир гызыл версинләр. Гул, кәнизләр дә бу тапшырыға әмәл едәр, бура кәлән һәр бир адама гырх гызыл еһсан верәрмишләр. Бир күн дә јолу бурадан дүшән бир дәрвиш гырх гызыл алыб кетмәк истәјәндә Һатәм ону сахлатдырыр. Онун кими сәхавәтли бир адам көрүб көрмәдијини сорушур. Дәрвиш исә филан јердә гырх јол ајрыҹын-

да тикилән имарәтин саһибинин ондан да сәхавәтли олдуғуну билдириб дејир ки, о имарәтә кәлән һәр бир адам нечә күн орада галса күндә үч дәфә она гызыл падносда, гызыл нимчәдә хөрәк верирләр. Һәр дәфә габлары јығыб, кедәндә о адамын өзүнә бағышлајырлар. Дәрвиш билдирир ки, о имарәтин саһибини индијә гәдәр һәлә һеч кәс көрмәјиб. Бу сөзүн доғру олуб-олмадығыны билмәк үчүн Һатәм һәмин јерә кедир. Көрүр ки, дәрвишин дедикләри доғрудур. Анчаг о, фикирләшир ки, бир белә сәхавәтин, еһсанын габағында дағ-даш да гызыл олса давам кәтирә билмәз, гуртарар, јәгин бурада бир сирр вар. Һатәм бу сирри өјрәнмәк үчүн хидмәтчиләрә бу имарәтин саһибини көрмәк истәдијини билдирир. Хидмәтчиләр бунун мүмкүн олмадығыны сөјләјирләрсә дә Һатәм әл чәкмир. Чох чәкчевирдән сонра бир кәниз васитәсилә Һатәм пәрдә архасындан имарәтин саһиби илә даныша билир. О да филан шәһәрдә јашајан һәкимин сиррини өјрәниб, она сөјләјәрсә өз сиррини Һатәмә ачачағыны билдирир. Бу нағылда бизи марагландыран әсас мәсәлә дә елә һәмин һәкимин сирләрини өјрәнмәкдән ибарәтдир. Һатәм бу шәртлә разылашыб һәмин шәһәрә кедир. Орада һәкимлә көрүшүб дәрдини она данышыр. Һәким она өз сиррини бир шәртлә сөјләјәчәјини билдирир. Шәрт исә чох чәтиндир. Һатәм сирри өјрәнмәк үчүн һәр нечә шәрт олурса-олсун јеринә јетирмәјә разыдыр. Шәрт беләдир ки, филан шәһәрин падшаһынын көзләри једди илдир ки, тутулуб. Мүнәччимләр онун көзүнүн дәрманыны атынын дырнағы дәјмәјән јердә олдуғуну сөјләјирләр. Падшаһын бәј, хан гызындан олан оғланларынын кәтирдикләри отун, алағын, чичәјин дә онун көзүнә һеч бир хејри олмур.

Падшаһ оғланларынын от, алаг, чичәк јығыб кәтирмәләри фактынын өзү дә кечмишдә көз хәстәликләринин мүаличәсиндә отлардан, чичәкләрдән истифадә едилдијини көстәрир.

Падшаһ үчүнчү оғлу Ибраһими исә рәијјәт гызындан олдуғу үчүн бачарыгсыз билиб дәрман далынча кетмәјә гојмур. Падшаһын көзүнүн дәрманы исә Күлүстани-Ирәм һөкмдарынын гызынын бағчасындадыр.

Һәким Һатәмә дејир ки, көзләри кор олан падшаһын вилајәтинә кедиб, Ибраһими тапар, онунла достлашарсан. Сонра сәнә верәчәјим кағыз вә бир аз да дәрманы она верәрсән. Ибраһим әкәр кағызда јазыланлара әмәл еләсә атасынын көзүнүн дәрманыны кәтирә биләр.

Һатəм јола дүшмəк истəјəндə һəким əсас шəртини билдирир:

— Еј Һатəм, Ибраһим пəрилəр падшаһынын гызындан евлəнəчəк. Сəн дə гызы көрəчəксəн. Елə ки, гызы көрдүн, мəним дилимчə она салам елəјиб, дејəрсəн ки, мəним китабымы тапыб версин. Китабы тапыб верəн кими дајанмајыб кəлəрсəн. Ондан сонра мəним сиррими билəрсəн.

Һатəм јола дүшүб бир нечə вахтдан сонра кор падшаһын вилајəтинə чатыр. Һəкимин она дедији кими Ибраһими тапыб онунла достлашыр. Ибраһим Һатəмин гəриб олдуғуну билиб, ону өз евлəриндə сахлајыр. Бир күн Ибраһим евə бикеф кəлир. Һатəм ону сорғу-суала тутуб падшаһын бу дəфə дə Ибдаһимин бөјүк гардашлары илə бəрабəр дəрман далынча кетмəсинə ичазə вермəдијини өјрəнир. Сонра һəкимин вердији кағызла дəрманы чыхарыб Ибраһимə верир. Ибраһим һəкимин кағызыны охујуб чох шад олур. Һатəмин мəслəһəти илə Ибраһимин анасы падшаһын јанына кедиб јалварыбјахарандан сонра оғлунун дəрман далынча кетмəси үчүн ичазə алыр. Сабаһысы күнү Ибраһим анасы вə Һатəмлə көрүшүб атасынын вердији ата миниб јола дүшүр. О, һəкимин кағызда јаздығы истигамəтə тəрəф үч күн јол кедиб, дөрдүнчү күн бир мешəјə чатыр. Мешəдə һəкимин јаздығы кими ағыр һалда олан бир диви өлүмдəн гуртарыб сағалдыр. Дивдəн атасынын көзлəринин дəрманыны кəтирмəк үчүн ону Күлүстани-Ирəм бағына апармасыны хаһиш едир. Див һəмин бағы танымадығыны, анчаг етдији јахшылыға көрə ону өзүндəн бөјүк гардашларынын васитəсилə Күлүстани-Ирəм бағына чатдырачағыны билдирир. Сонра Ибраһими өзүндəн 100 јаш бөјүк олан гардашынын јанына апарыр. О гардаш да Ибраһими көрəн кими севинир ки, адам əти јејəчəк. Ибраһимлə кəлəн див буну баша дүшүб, гардашына, Ибраһимин ону өлүмдəн гуртардығыны, онун јанына да, Ибраһими атасынын көзүнүн дəрманындан өтрү Күлүстани-Ирəм бағына апармасы үчүн кəлдиклəрини билдирир. Бундан сонра һəмин див Ибраһими гучаглајыб бағрына басыр. Ону бир нечə күн јанында сахлајандан сонра өзүндəн 300 јаш бөјүк гардашынын јанына апарыб, əһвалаты она нəгл едир. Бу див дə Ибраһими кичик гардашыны өлүмдəн гуртардығы үчүн əзизлəјиб, бир нечə вахт јанында гонаг сахлајыр. Сонра, ону Күлүстани-Ирəмин сəрһəд-

динәдәк кәтириб, өзүнүн даһа о јана кедә билмәјәчәјини, о јерләрә бәни-инсан ајағы дәјмәдијини, оранын дивләр, пәриләр мәскәни олдуғуну сөјләјир вә билдирир ки, бурадан пәриләр падшаһынын гызы Мәләкәхатынын бағына гәдәр гырх мәнзилдир. Күндүз јол кедә билмәзсән. Һәр мәнзили, кәрәк, бир кечәдә кедәсән, сәһәр ачыланда гују газыб кизләнәсән, јохса дивләр сәни тутуб парча-парча едәрләр. Гырхынчы гујуну Мәләкәхатынын багынын гапысынын ағзында газмалысан. Чүнки сәнин атанын көзүнүн дәрманы о багдады. О бағын једдибашлы гырх див гаровулчусу вар. Онлар алты ај бағда, алты ај да сәјаһәтдә олурлар. О дивләр кедәндә бир лөвһ охујур, бағын гапылары ачылыр, чыхырлар чөлә. Сонра јенә бир лөвһ охујурлар, гапылар јенә бағланыр. Бағa кирмәк үчүн кәрәк һәр лөвһ охунан кими онлары өјрәнәсән. Дивләр кедән кими лөвһү охујарсан, гапылар ачылар, кирәрсән ичәри. Јенә охујарсан гапылар бағланар. Башларсан багы кәзмәјә. Габағына бир уча агач чыхачаг, ағачын да һәр јарпағынын дибиндә бир гумров асылыб. Сәнин атанын көзүнүн дәрманы һәмин ағачын јарпагларыдыр. Јавашча кәрәк о ағача чыхасан, јарпаглары елә еһтијат илә гопардыб гојнуну, голтуғуну долдурасан ки, гумров тәрпәнмәјә. Әкәр гумров тәрпәнсә онун сәсинә дивләр алты ајлыг јолу о саат кәлиб сәни өлдүрәрләр. Елә ки, јарпаглары јығдын, јавашча ағачдан дүшүб, јенә һәмин лөвһләри охујуб, багчадан чыхарсан, газдығын гујуларда кизләнә-кизләнә гајыдарсан кери. Мән бурда үч ај сәни көзләјәчәјәм. Кәлмәсән биләчәјәм ки, өлүбсән, гајыдыб кедәчәјәм. Дедикләрими јадында јахшы сахла.

Ибраһим гаранлыг дүшәндән сонра јола дүшүр. Дивин дедикләринә әмәл едә-едә гырх күндән сонра кәлиб Мәләкәхатынын бағына чатыр. Бурада әһвалат тамамилә башга чүр чәрәјан едир. Белә ки, Ибраһим пәриләр падшаһынын гызы Мәләкәхатын илә севишир, бура нә үчүн вә нечә кәлдијини дә она сөјләјир. Тој едиб Мәләкәхатынла евләндикдән бир гәдәр сонра Ибраһим атасынын көзүнүн дәрманыны апармаг истәјир. Мәләкәхатын кәниз көндәриб, һәмин јарпагдан нә гәдәр лазымдырса јығдырыб, Ибраһими үч ајын мүддәтинә атасынын вилајәтинә јола салыр. Ибраһим јенә дә дивләрин васитәсилә атасынын вилајәтинә кәлир. Онун јанына кедиб көзләринин дәрманыны кәтирдијини билдирир. Падшаһ оғлуна инанмајыб мүнәччимләри, һәкимләри чағыртдырыр. Һәкимләр јар-

пağa бахан кими падшаһа дејирләр ки, сәнин көзләрини анчаг бу дәрман јахшы едәчәк. Падшаһ шад олуб Ибраһими бағрына басыр. Һәкимләр һәмин јарпагдан әзиб падшаһын көзләринә мәлһәм гојурлар. Он күнүн ичиндә бу дәрман васитәсилә падшаһын көзләри тамамилә сағалыр.

Кор олмуш, тутулмуш көзләри ағач јарпағы илә мүаличә етмәк үсулуна «Мәлик шаһ»[23] дастанында да тәсадүф едилир. Мәлик шаһын анасы тахт-тача саһиб олмаг үчүн әрә кетмәк истәдији Боз Пәһләванла бирликдә оғлунун көзләрини чыхартдырыб бир гујуја салдырыр. Мәлик шаһы јахынлыгдан кечән бир карванбашы гујудан чыхардыр. Бундан сонра Мәлик шаһ Һиндистана кедир. Орада Чешминаз ханымла растлашыр. Чешминаз ханым Мәлик шаһын көзләрини ағач јарпағы илә мүаличә едиб сағалдыр.

Дәрман биткиләри илә мүаличә үсулуна башга халгларын фолклорунда да раст кәлирик. «Сеһрли от вә шаһ»[24] адлы әрәб нағылы бу чәһәтдән диггәти чәлб едир. Белә ки, нағылда көзләри тутулмуш бир шаһын үч оғлу олур. Онлар аталарынын көзүнү сағалда биләчәк сеһрли оту кәтирмәк үчүн једди дәниз архасына сәфәрә чыхмалы олурлар. Гардашлар үч јол ајрычында бир-бирләриндән ајрылырлар. Кичик гардаш јолда әждаһаны өлдүрүб, балаларыны хилас етдији бир гарталын көмәји илә једди дәниз архасына учуб сеһрли оту кәтирир.

Көрүндүјү кими, һәр үч әсәрдә («Һатәмин нағылы», «Мәлик шаһ» вә «Сеһрли от вә шаһ») көзләрин мүаличәсиндә биткиләрдән истифадә олунур. И. Аббасовун дедији кими «...бурада артыг «Ашыг Гәриб»дән мә'лум олан динлә әлагәләндирилмиш торпаг, јахуд «Шаһ Исмајыл»дакы әфсанәвиләшдирилмиш гуш ләләји дејил, садәчә олараг халг тәбабәти гәләбә чалыр»[25]. Нағыл вә дастанларымызда һаггында бәһс едилән бу биткиләр һәмишә кизли шәкилдә, сирли, сеһрли, әлчатмаз, үнјетмәз јерләрдә сахланылыр, горунулур. Гәһрәман бу биткиләри әлдә едиб кәтиринчә, чох вахт өлүмлә үзләшмәли, мин чүр әзаб, әзијјәтә гатлашмалы, јухусуз кечәләр кечирмәли олур. Бу да бир даһа дәрман биткиләринин вә онлардан һазырланан мүаличә васитәләринин биздә дә, һинд-тибет тибби трактаты «Чуши»дә олдуғу кими, кизли сахланылдығыны, јахуд да узаг өлкәләрдән, өзү дә чох чәтинликлә кәтирилдијини көстәрир.

Бир сыра тарихи мә'луматларда бә'зи биткиләрин өз вәтәниндә чох чидди шәкилдә горундуғуну, бә'зиләринин исә бу вә ја дикәр өлкәләрә апарылараг дүнјанын бир чох јериндә јајылдығыны көрүрүк. Јапонијада, Чинин чәнубунда, Һинди-Чиндә, Тајван вә Малај архипелағы адаларында јетишдирилән вә тәбиәтшүнасларын **камфора дәфнәси** адландырдыглары камфора ағачы бу чәһәтдән мараглыдыр. Бу ағачдан алынан камфора бир дәрман кими Чәнуб-шәрги Асијанын тропик өлкәләриндә јашајан халглар тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилдији кими, әрәб тәбабәтиндә дә кениш јајылмышдыр. Бу һагда VI әсрә аид едилән әрәб әлјазмаларында мә'лумат верилир. Авропада камфора орта әсрләрдә мә'лум олмушдур. Авропа һәкимләринә камфораны танытдан да әрәбләр олмушдур. Гәдим дүнјада вә орта әсрләрдә камфора аз гала гызыл илә бәрабәр гијмәтләндирилирмиш.

Тајван адасы гәдим заманлардан зәнкин камфора дәфнәси мешәси илә мәшһур иди...

XVIII әсрдә Чин императорлары бу адада камфоранын истеһсалыны вә тичарәтини өз ихтијарларына кечирмишдиләр. Камфора агачларыны ичазәсиз кәсәнләри өлүм чәзасына мәһкум едирдиләр. Тәкчә, 1720-чи илдә императорун фәрманыны поздуғуна көрә 200 нәфәрә өлүм чәзасы верилмишди[26].

Јухарыда кәтирдијимиз фактлардан көрүндүјү кими, мүаличә васитәләрини сирр кими бир тәрәфдән һәкимләр кизләдирдиләрсә, дикәр тәрәфдән исә даһа чох газанч әлдә етмәк мәгсәдилә һөкмдарлар чидди шәкилдә горујуб сахлајырдылар. Ејни заманда биз бир чох биткиләрин, о чүмләдән дәрман биткиләринин өз вәтәниндән бу вә ја дикәр өлкәләрә апарылараг дүнјанын бир сыра јерләринә јајылдығыны да билирик. Бу биткиләрин бә'зиләри јарашығына, бә'зиләри јемәли мејвәләринә, бә'зиләри дә мүаличә хүсусијјәтинә малик олмасына көрә өз вәтәниндән башга јерләрә апарылыр, бечәрилир, артырылырмыш. Мәсәлән, **гызыл күл, Евкалипт** белә биткиләрдәндир. Гызылкүлүн әсил вәтәни Чәнуби-шәрги вә Шәрги Асијадыр. Гәдим сәнәдләрә әсасланан көркәмли инкилис алими Уоллеј көстәрир ки, гызылкүл колларыны илк дәфә ерамыздан әввәл (2684—2630) Дәчлә вә Фәрат чајларынын кәсишдији јердә јерләшән Уру шәһәриндә јашамыш шаһ биринчи Саргон нөвбәти јүрүшләринин бириндән гајыдаркән тәгрибән индики Түркијә эрази-

синдән өзү илә кәтириб экдирмишдир. Илк гызылкүл бағы да 495—558-чи илләрдә јашамыш Франса кралы Хилдебертин әмри илә Парисдә онун арвадынын зөвг-сәфасы үчүн салынмышдыр. Русијаја исә мәдәни гызылкүл 1630-чу илдә Авропадан кәтирилмишдир.

Гызылкүлдән тәбабәтдә дә кениш истифадә едилир. Мәсәлән, көз әтрафына чәкилмиш гызылкүл јағы көз ағрысыны сағалдыр, бурундан кәлән ганы лахталандырыр, баш ағрысыны кәсир. Јанмыш көсөвүн үстүндә гурудулан ләчәкләрин түстүсү гулаг ағрысына јахшы дәрмандыр. Гызылкүлүн јарпағы вә ләчәкләринин гарышығындан дүзәлдилмиш мәһлул мә'дә хәстәлијинә гаршы јахшы тә'сир көстәрир[27]. Евкалиптин вәтәни исә узаг Австралија гитәсидир. Авропада XVIII әсрдә, Африкада исә бир гәдәр сонра экилмишдир. Тәбабәтдә евкалиптин јарпагларындан вә онлардан алынан јағдан истифадә едилир. Евкалипт јағы һаванын дезинфексија едилмәси вә озонла тәмизләнмәси үчүн дә ән јахшы васитәдир[28]. Евкалипт јағындан һазырланан дәрманлар көз, бурун-удлаг, ағыз бошлуғу, нәфәс јоллары, чијәр, бөјрәк, сидик кисәси, һипертонија вә мә'дә-бағырсаг хәстәликләринин мүаличәсиндә истифадә олунур[29]. Евкалиптин дүнјанын бир чох јерләринә апарылмасы бәлкә дә бу кејфијјәтләринә көрә олмушдур. Јухарыда гејд етмишдик ки, XVIII әсрдә Чин императорлары камфора ағачларынын кәсилмәсини чидди шәкилдә гадаған едибләрмиш. Сөзсүз ки, бу вә бу типли биткиләрин о заманлар башга јерләрә апарылмасы гадаған едилмәсә дә онлары чох узаг мәсафәләрдән лазыми јерләрә кәтириб чыхартмаг инсанлара баһа баша кәлмиш вә јәгин ки, чох әзијјәтли олурмуш. Халг бәлкә дә елә бу адамлар һаггында нағыл вә әфсанәләр јарадыр вә онлары өз әсәрләринин гәһрәманы едирди. Чох күман ки, һаггында нағыл вә дастанларда бәһс едилән дәрман биткиләри дә елә һәмин адамларын кәтирдикләри биткиләрдир. О биткиләр ки, онларын јолунда гәһрәманлар кедәр-кәлмәз јоллара кедир, дивләрлә үзләшир («Һатәмин нағылы»), дәнизләр кечирди («Сеһирли от вә шаһ»). Ону да хатырладаг ки, «Һатәмин нағылы», «Мәлик шаһ» вә «Сеһрли от вә шаһ» кими әсәрләрдә чох заман јарпагларындан мүаличә васитәси кими истифадә олунан ағачларын адлары чәкилмир. Ола билсин ки, бу ағачларын, отларын адлары ја нағыл сөјләјән нәнә вә бабаларымыз тәрәфиндән заман

кечдикчә унудулмуш, ја да башга өлкәләрдән кәтирилән биткиләр олдуғу үчүн онларын адларыны тәләффүз (дилләри јатмадығы үчүн) етмәк чәтинлик төрәтмишдир. Бунун нәтичәсиндә дә һәмин биткиләрин адлары нағыл вә дастанларымызда горунмамышдыр.

Бу өтәри мүлаһизәләрдән белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, Азәрбајчан шифаһи әдәбијјатында халг тәбабәтинә мүнасибәт мәсәләси кениш, әһатәли бир мөвзудур вә һәмин проблемин арашдырылмасы хүсуси тәдгигата еһтијач дујур.

МӘНБӘЛӘР

[1] И. Дәмиров, Ч. Шүкүров. Азәрбајчанын дәрман биткиләри, Бакы, Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, 1976; И. Л. Дәмиров. Тәрәвәз вә мејвәләрин мүаличәви әһәмијјәти, Бакы, «Елм» нәшријјаты, 1974.

[2] Нағыллар, Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1948, сәһ. 195.

[3] Низами адына Әдәбијјат Институтунун елми архиви, говлуг № 25, инвентар № 708, «Отларын бәһси» нағылынын әлјазмасы (сөјләјәни Бәһрам Мәммәд оғлу, топлајаны Ә. Ахундов).

[4] И. Дәмиров, Ч. Шүкүров. Азәрбајчанын дәрман биткиләри, сәһ. 101.

[5] Јенә орада, сәһ. 101—102.

[6] Азәрбајчан фолклору антолокијасы, биринчи китаб, (топлајаны вә тәртиб едәни Әһлиман Ахундов), Бакы, Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1968, сәһ. 277.

[7] Бајатылар (топлајаны вә тәртиб едәни Һәсән Гасымов), икинчи нәшри, Бакы, Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, 1960, сәһ. 101.

[8] Јенә орада, сәһ. 9.

[9] Јенә орада, сәһ. 88.

[10] Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә (Игбалнамә), икинчи нәшри, Бакы, Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1967, сәһ. 97.

[11] Јенә орада, сәһ. 97—98.

[12] Азәрбајчан фолклору антолокијасы, биринчи китаб, сәһ. 282.

[13] И. Дәмиров, Ч. Шүкүров. Азәрбајчанын дәрман биткиләри, сәһ. 96.

[14] Азәрбајчан нағыллары (топлајаны вә нәшрә һазырлајаны Нурәддин Сејидов), Бакы, Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, 1976, сәһ. 155.

[15] И. Дәмиров, Ч. Шүкүров. Азәрбајчанын дәрман биткиләри, сәһ. 114.

[16] Јанардағ әфсанәләри (топлајыб ишләјәни Сәдник Пашајев), Бакы, «Кәнчлик» нәшријјаты, 1978, сәһ. 40.

[17] Златка Стаматова. Тайны зеленой аптеки, журн. «Знание-сила», 1978, № 5, сәһ. 32.

[18] В. М. Сало. Зеленые друзья человека, М., изд-во «Наука», 1975, сәһ. 9.

[19] Златка Стаматова. Тайны зеленой аптеки, журн. «Знание-сила», сәһ. 32.

[20] Низами адына Әдәбијјат Институтунун елми архивиндә сахланылан бу голу фолклоршүнас М. Һәкимов Ашыг Һүсејн Сарачлыдан топламышдыр.

317—10

[21] Златка Стаматова. Тайны зеленой аптеки, журн. «Знание-сила», сәһ. 32.

[22] Азәрбајҹан нағыллары, II ч., Бакы, Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1961, сәһ. 23—59.

[23] Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр, бешинҹи китаб, Бакы, «Елм» нәшријјаты, 1978, сәһ. 91.

[24] Јенә орада, сәһ. 163.

[25] Јенә орада, сәһ. 91.

[26] В. М. Сало. Зеленые друзья человека, сәһ. 131—132.

[27] Араз Абизадә. Күлләрин шаһы, «Азәрбајҹан тәбиәти», журн., 14-ҹү бурахылыш, Бакы, 1978, сәһ. 10—11.

[28] В. М. Сало. Зеленые друзья человека, сәһ. 137.

[29] Р. М. Аббасов. У. М. Агамиров, Ф. М. Мамедов, А. М. Садыхов. Мардакянский дендрарий, Баку, Изд-во «Элм», 1978, сәһ. 17.

Мүрсәл Мүрсәлов

ШИРВАНЛЫ АШЫГ МИРЗӘ БИЛАЛЫН СӘНӘТКАРЛЫҒЫ БАРӘДӘ БӘ'ЗИ ГЕЈДЛӘР

Ашыг Мирзә Билал ичтимаи идејалар чарчысы, јени һәјат гуручулуғунун тәрәннүмчүсү кими Азәрбајчан ашыг поезијасында өзүнәмәхсус јер тутур.

Әсрләрин сүзкәчиндән кечиб бүллурлашан халг поезијасында сәнәткарлыг сон дәрәчә гүввәтлидир. Бунун нәтичәсидир ки, бә'зән кичик бир гошма, бајаты әсрләр боју өз тәравәтини, һикмәтини итирмәдән јашајыр. Дәрин һуманист фикирләр ашылајан, гәлбләри еһтизаза кәтирән Ашыг Билал поезијасы да бу кими кејфијјәтләрлә зәнкиндир.

Дилин рәнкарәнк ифадә васитәләриндән — тәшбеһдән, мәчаздан, истиарәдән, бәнзәтмәдән јарадычы шәкилдә истифадә едән Мирзә Билал ашыг поезијасыны ахынлы, тәравәтли етмишдир:

Икид кәрәк бөјүк јолу көзләјә,
Сирр сөзүнү һәрчајидән кизләјә,
Бир оғул ки, ел-обаны писләјә,
Чәксән синәсинә дағы јахшыды.
Јазырам охунсун бир бөјүк дастан,
Мүхәннәт әлилә позулар бостан,
Намәрдлик ејләјән нанәчиб достдан,
Олмағындан олмамағы јахшыды...

Доғрудур, Мирзә Билалын ишләтдији «Јахшы икид јаман етмәз адыны», «Бир оғул ки, ел-обаны писләјә, чәксән синәсинә дағы јахшыды» кими мисаллара классик вә мүасир ашыгларын јарадычылығында ад раст кәлирик. Лакин Ашыг Билал классик ашыг поезијасындан фајдаланса да, өзүнәмәхсус дәсти-хәттини горујуб сахламышдыр.

Бәнзәтдим мән ону көјдә һилала,
Аз галды әглими башымдан ала,
Ләбиндә бал кördүм, үзүндә лалә
Чәһрајы көјнәји, үстү нахышлы.

—дејән Ашыг Билал инсанын тәбиәти илә варлығы арасында бир әлагә, вәһдәт олдуғуну көстәрир. Бурада о,

«Ләбиндә бал көрдүм, үзүндә лалә» мисрасы илә көзәлин харичи көркәмини тәсвир едиб, севкилисини көјдә һилала, үзүнү лаләјә охшадыр. Бу һәм ше'ријјәти, һәм дә мә'наны артырыр, көзәл бир гызын сурәтини чанландырыр.

Ширванлы Ашыг Билалын гошмаларындакы бир чох мисралар халгын дилиндә аталар сөзләри кими ишләнмәкдәдир. Башга сөзлә, Ашыг һикмәтли сөзләри бөјүк поетик усталыгла ше'рә кәтирмишдир. «Мәрд илә ичмәјә ағы јахшыдыр», «Сирр сөзүнү һәр јетәнә данышма», «Достундан кәл көзлә өзүнү, оғлум», «Даралма, дүнјада етмә намәрдлик», «Күвәнмә шөһрәтә, күвәнмә мала», «Дәрдсизләр нә билир дәрд нә демәкдир», «Гәлбим һагг чағырыр, дилим әдаләт», «Һаггы севән мәғлуб олмаз» вә с.

Инчә мәтләбләри баша дүшмәк вә образлы ифадә јаратмаг чәһди Мирзә Билалын јарадычылығында чох гүввәтлидир. Камил вә долғун ифадәләрдән, үмумиләшдирмәләрдән истифадә едән ашыг фикрини мә'налы шәкилдә јекунлашдырмағы бачарыр.

Ашыг Мирзә Билалын истәр лирик, истәрсә дә ичтимаи-сијаси ше'рләриндә фразеоложи бирләшмәләрә, идиоматик ифадәләрә вә дикәр ифадә васитәләринә тез-тез раст кәлмәк олур. Ашыг фајдаландығы бәдии тәсвир васитәләрини јерли-јериндә ишләдир. Епитет, бәнзәтмә, мүбалиғә кими бәдии тәсвир васитәләриндән истифадә едән Ашыг Билал ашыг поезијасынын ән јахшы нүмунәләрини јаратмышдыр. Онун сечдији ифадәләр, ишләтдији ибарәләр јүксәк мәзмунлу, дәрин мә'налы олуб фикрин даһа јахшы, даһа образлы олмасына хидмәт едир. Һеч тәсадүфи дејил ки, Ашыг Билалын јаратдығы ајры-ајры мисралар бә'зән афоризм кими сәсләнир:

Залыма зүлм един, мәзлума һөрмәт;
Бүлбүл идим гәфәс олду мәсканим;
Әршә чыхыб касыблыгдан фәрјадым:
Сојғунчудур, анчаг јохдур силаһы;
Јағ кими әридим, су кими ахдым;
Ше'рдир, нәғмәдир көнлүмүн бары;
Кетди дөврү боран-гарын вә с:

Ана дилинин инчәликләрини көзәл билән Ашыг Билал онун лексик хүсусијјәтләриндән бачарыгла истифадә етмишдир. Ашығын сәнәткарлығынын үстүн чәһәти фајдаландығы сөзләрин чох мә'налылығыны бачарыгла вермәсиндәдир. О, бир сөзү мүхтәлиф чаларларда, мә'наларда

ишләдир. Бу да Ашыг Билал поезијасына хүсуси бир тәравәт кәтирир. Тәчнисләриндә әдәби-бәдии дилин хүсусијјәтләриндән усталыгла истифадә етмәси көстәрир ки, Мирзә Билал классик ашыг ше'ринә, көркәмли халг сәнәткарларынын јарадычылығына јахындан бәләд олмушдур.

Мәчнун көнлүм учуб гонмуш будаға,
Чан сирдашым сејрә чыхмыш бу даға,
Билал олду синә кәрән бу дага
Бүлбүл кәзәр сәһәр-сәһәр бу дағы[1].

Ашыг өз јарадычылығында синонимләрдән дә бачарыгла истифадә етмишдир. Шәкли хүсусијјәтләринә көрә мүхтәлиф, мә'нача ејни сөзләрдән истифадә Ашыг Билал ше'ринә аһәнкдарлыг, ојнаглыг кәтирмишдир. Ашыг Билал сөзләри еләә ишләтмишдир ки, ајры-ајры ифадәләрин тәкрарындан инчә мусиги јаранып, ше'р һәм мәзмунлу, һәм дә лирик вүс'әти е'тибарилә диггәти чәлб едир:

Мәни бир гәләм гашлынын,
Назы өлдүрдү-өлдүрдү.
Чијни хурмајы сачлынын,
Сөзү өлдүрдү-өлдүрдү.

Ағ әлләрә һәнә јахды,
Зүлфүнү бојнума тахды,
Наз ејләјиб мәнә бахды,
Көзү өлдүрдү-өлдүрдү[2].

Ашыг Билал биринчи бәнддә гәләм гашлы севкилисинин назындан нә гәдәр әзаб вә изтираб чәкдијини габарыг шәкилдә ифадә етмәк үчүн «өлдүрдү» сөзүнү тәкрарламыш вә бунунла да мә'наны гүввәтләндирмәјә мүвафиг олмушдур. Хурмајы сачлы көзәлин зүлфү дә ашығы валеһ етмишдир. Сәнәткарын сечдији «чијни хурмајы сачлы» ифадәси һәм орижиналлығы, һәм дә емосионаллығы илә диггәти чәлб едир.

Кәрајлыда «Зүлфүнү бојнума тахды», «Ешг одуна галанмаздым» вә с. кими ифадәләри сон дәрәчә дүшүнүлмүш вә сәнәткарлыгла сечилмишдир.

«Халы вар», «Гурбан», «Јада сал», «Мәни», «Мәним», «Көзләрин», «Кәклик», «Дағлар» вә башга ше'рләриндә дә Ашыг Билал сәнәткарлығы өзүнү ајдын көстәрир. Бу нүмунәләрдә сајсыз-һесабсыз бәнзәтмә, мә'чаз, ибарә вә тәшбеһдән истифадә едилмишдир.

Өз изтираб вә һәјәчанларыны изһар едән Ашыг «Севкилим» ше'риндә дејир:

Көзүн чәллад, кирпикләрин камандыр,
Вүсалындан ајры дүшмәк јамандыр,
Бир бусә вер ләбләриндән амандыр,
Чијәр олду пара-пара севкилим.

«Көзү чәллад», «кирпикләри каман» кими ифадәләрә ашыг поезијасында чох тәсадүф едилир. Лакин бу ифадәләрлә јанашы, мәһәббәт һичриндән «Чијәр олду пара-пара, севкилим» — дејән ашыг јени формадан истифадә етмишдир. Тәсвир етдији көзәлин «көјләр мәләји» јох, ади инсан, ел гызы олдуғуну көстәрмишдир. Вүсалына говуша билмәјән ашыг јенә дә севкилисинә садигдир. Онун һәјатда әзаб-әзијјәтә дүшмәсини истәмир. Она еlә бир һәјат арзу едир ки, орада әзаб-әзијјәт, мәһрумијјәт севкилисиндән узаг олсун. Гошмада ашигин тәәссүф долу изтирабы да сәнәткарлыгла ифадә едилмишдир:

Меһман олуб отағында јатмадым,
Ов бәрәдән кечди, оху атмадым,
Билал дејир вүсалыма чатмадым,
Гисмәт олма ситәмкара севкилим[3].

Ашыг Билалын ичтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләри дә сәнәткарлыг чәһәтдән камил нүмунәләрдир.

Ашыг Билал јарадычылығында В. И. Ленин һаггында лирик нүмунәләр диггәти хүсусилә чәлб едир. Ленини «нөвбаһара» бәнзәдән ашыг илләрдән бәри онун һәсрәтини чәкдијини, бүлбүл кими гәфәсләрдә јашадығыны поетик диллә белә ифадә едир:

Дәрд чәкмәкдән кечә-күндүз интизар,
Галмамышдыр һеч гәрарым, кәл көрүм,
Бүлбүл идим, гәфәс олду мәскәним,
Һарда галды нөвбаһарым, кәл көрүм.

Ашыг дәрд чәкмәкдән «галмамышдыр һеч гәрарым» демәклә Азәрбајчанда ингилабын гәләбәсини сәбирсизликлә көзләдијинә ишарә етмишдир. «Вәтән оғлу», «ифтихарым» ифадәләри илә сәнәткар даһи рәһбәрә өзүнүн вә елин бөјүк мәһәббәтини билдирир. Һәмин ше'ри Мирзә Билал һәбсдә оларкән јазмышдыр. Бу гошманын сонунчу бәндиндән ајдын олур:

Әлимдәки сазын үзү ғарадыр,
Өз гәлбим дә одур пара-парадыр,
Билал һарда, азадлыг да һарадыр,
Азадлығым, һавадарым, кәл көрүм[4].

Ашыг Билалын јарадычылығында В. И. Ленинин тәрәннүмү апарычы мөвзулардан олмушдур. Ашыг ингилаб даһисинә һәср етдији башга бир ше'риндә јазыр:

Көнлүм чошур-дашыр илһам ичиндә,
Баханда нур сачан дөврана, Ленин,
Ејләдин елләри гүссәдән азад,
Әһсән олсун сән тәк лоғмана, Ленин!

Бурада В. И. Ленини лоғмана бәнзәдән ашыг она бөјүк халг мәһәббәтини ифадә етмишдир. Һәмин ше'р үслуб, форма вә бәдии чәһәтдән дә башга гошмалардан сечилир.

«Дөврандыр», «Колхоз», «Мәним», «Октјабр бајрамы», «Бир мај», «Колхоза», «Кирмишәм», «Вар» вә с. бу кими гошмаларда Ашыг Билал јени гуручулуг ишләриндән сөз ачмыш, сосиализмин бүтүн халглара әсл азадлыг вә хошбәхтлик кәтирдијини образлы шәкилдә үмумиләшдирмишдир.

Бирлик олуб, колхоз олуб,
Бир јени дөвран көрүнүр.
Зәһмәтимиз чичәк ачыр,
Күллү күлүстан көрүнүр.
Јер шумлајан, тохум сәпән,
Милјон-милјон чан көрүнүр.
Касыб кәндли азад олуб
Нә мүлкәдар, хан көрүнүр,
Бизим шура вәтәниндә
Көзәл бир заман көрүнүр[5].

«Шура вәтәниндә көзәл бир заман»ын көрүнмәсини дујмаг вә ше'ријјәтә кәтирмәк, әлбәттә, ингилабын илк илләриндә бөјүк һадисә иди. Һәр ифадәјә, һәр сөзә бөјүк диггәт вә мәс'улијјәтлә јанашан Ашыг Билал өмрүнүн сонуна гәдәр бу јарадычылыг үслубуна садиг галмыш, Октјабр ингилабынын халглара әбәди сәадәт бәхш етмәсини бөјүк мәһәббәтлә тәрәннүм етмишдир.

Ашыг Билалын Октјабр ингилабынын тәнтәнәси, сосиализм гуручулуғу, колхоз һәрәкаты мөвзусунда јазылмыш мүхтәлиф жанрлы ше'рләриндә үмуми бир чәһәт диггәти чәлб едир. Бу дәрин бәдиилијә вә ахычылыға мејлдән ибарәтдир.

Ашыг Билал ашыг ше'ринин мүхтәлиф форма вә шәкилләриндән истифадә етмишдир. Ашығын устаднамә, көзәлләмә вә дејишмәләри һәмишә јени вә мүасир олмуш, һәјатын күндәлик тәләбләриндән доғмушдур. Бу да тәбиидир.

Мә'лумдур ки, ән биткин сәнәт әсәри шәкилллә мәзмунун вәһдәтиндән доғур. Бу мә'нада Мирзә Билалын ше'рләриндә камил инсани хүсусијјәтләр, һәјаты анлајышын кејфијјәтләри даһа ајдын, биткин вә бәдии шәкилдә ифадә олунмушдур. Онун ше'рләри Азәрбајҹан халг поезијасы хәзинәсинә дахил олан көзәл сәнәт нүмунәләридир.

Ашыг Мирзә Билалын партијаја, Вәтәнә, Ленинә, Н. Нәриманова, Гызыл Ордуја һәср олунмуш гошмалары бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәмиш, мүасир ашыг поезијасынын сәнәткарлыг ҹәһәтдән ән гијмәтли нүмунәләри кими диггәти ҹәлб етмәкдәдир. Ашыг ше'риндә дејишмә сәнәткарлыг ҹәһәтдән ҹәтин вә мүкәммәл формалардандыр. Ширванлы Ашыг Мирзә Билал да дејишмә формасында мараглы нүмунәләр јаратмышдыр. О, устад ашыглардан Губалы Бәшир, Ашыг Һүсејн Бозалганлы, Набырлы Бадам вә башга сәнәткарларла дејишмишдир. Бу дејишмәләрдә Ашыг Билал бөјүк усталыг нүмајиш етдирмиш, сәнәткарлығыны вә халг поезијасыны јахшы билмәси илә диггәти ҹәлб етмишдир.

Ашыг Билал классик ше'р формаларына да мүраҹиәт етмиш, һәтта јаздығы бу гәзәлләрдән бир нечәси бизә дә кәлиб чатмышдыр. Ашыг Билал јарадыҹылығында сатираја да раст кәлирик.

Халг ше'ринин, классик поезијанын елә бир формасы јохдур ки, һәмин формада Ашыг Билал јазмасын. Бу исә Ашыг Билалын јалныз устад ашыг дејил, ејни заманда инҹә рүбаблы шаир олдуғуну да көстәрир. Ашыг Билал халг поезијасынын инкишафында өзүнәмәхсус јарадыҹылыг јолу олан сәнәткарлардандыр.

Ашыг Мирзә Билал Ширван мүһитиндә пухтәләшиб јетишмиш, зәнкин бир ирс гојмуш, кениш диопазонлу, камил сәнәткар олмушдур.

МӘНБӘЛӘР

[1] Ашыг Билал, Бакы, Бирләшмиш нәшријјат, 1960, сәһ. 21.
[2] Телли саз устадлары, Бакы, Азәрнәшр, 1964, сәһ. 138.
[3] Ашыг Билал, сәһ. 16.
[4] Јенә орада, сәһ. 3—6.
[5] Јенә орада, сәһ. 14.

Мәһәррәм Ҹәфәров

АШЫГ СӘНӘТИНӘ ДАИР ШАИР МҮЛАҺИЗӘЛӘРИ

Ашыг поезиjасы, ашыг јарадычылығы вә онун сафлығынын горунмасы Осман Сарывәллини һәмишә дүшүндүрән мәсәләләрдән олмушдур. О. Сарывәлли Азәрбајҹан ашыгларынын III гурултајы илә әлагәдар чап етдирдији бир мәгаләдә халг сәнәткарларымызын јени наилијјәтләрини гејд етмәклә бәрабәр көстәрир ки, сон илләрдә «...һеч бир сәнәт бүнөврәси олмајан, халг јарадычылығыны билмәјән, сәнәти ојунбазлыға чевириб корлајан бә'зи гондарма «ашыглар» да мејдана чыхмышдыр»[1].

Халг сәнәтини «корлајан», ону «ојунбазлыға» чевирән белә «ашыглара» гаршы ардычыл мүбаризә апаран шаири даһа чох ашыг јарадычылығындакы иҹтимаи-сијаси мәзмун марагландырырды. Бу ҹәһәт Ашыг Һүсејн јарадычылығына һәср едилмиш јазыда даһа ајдын көрүнүр: «Ашыг Һүсејнин бағламалары садә вә сәмимидир. Бунлар «бағлама» формасында јазылмыш олсалар да, әслиндә чох асан анлашылан актуал сијаси ше'рләрдир»[2].

Бу типли сәнәткарларын јарадычылығында раст кәлинән «фәләк» анламыны исә о, белә мә'наландырыр: «Ајдындыр ки, ашығын давасы јалныз фәләклә дејилди. О, «тәрәгги-тәнәззүл кәмәнчәсини каһ зилә, каһ бәмә чәкән», ганун-гајдасы олмајан бир гурғунун (гурулушун) әлејһинә... мүхәннәт заманәнин әлејһинә иди»[3]. Бу мә'нада да проф. М. Һ. Тәһмасиб дә Ашыг Әләскәр һаггында данышаркән гејд едир ки, «ашыг ше'риндәки... Бу наразылыг фәләкдәндир. Лакин белә ше'рләрин әксәријјәтиндә һаггында данышылан бу фәләк... әксәр һалда садәҹә замандыр, дөврдүр»[4].

О. Сарывәлли Ашыг Әләскәрә һәср етдији китабында онун иҹтимаи ше'рләриндән дөнә-дөнә бәһс едир, характерик нүмунәләр ахтарыб тапыр вә өз јени мүлаһизәләрини әсасландырыр. О, ашығын «Олмаз», «Чыхыбды» рәдифли гошмалары үзәриндә кениш дајаныр, онларын идеја хүсусијјәтләрини ајдынлашдырыр. Ејни заманда,

«ичтимаи һагсызлыгын, ичтимаи бәрабәрсизлијин төрәтдији фачиәләри» экс етдирән ашағыдакы бәнди дә шәрһ едир:

Он сәккиз мин аләм, јетмиш ики дил
Үлфәт гылыр бир базарын ичиндә.
Кими ал кејинир, тирмә гуршајыр,
Кими үрјан кәзир гарын ичиндә.

Сонра исә О. Сарывәлли тәнгидиндә Ашыг Әләскәр јарадычылығындакы ичтимаи хәттин реал мәнзәрәси белә мә'наландырылыр: «О, бә'зән билаваситә, бә'зән долајысилә Азәрбајчанда феодал-буржуа чәмијјәтинин чиркинликләрини, бәјләрин, ханларын зүлм вә әсарәтини, молла вә руһаниләрин икиүзлүлүјүнү, аилә вә мәишәтдәки нөгсанлары, мәдәнијјәтсизлији өзүнәмәхсус бир диллә тәнгид атәшинә тутмуш, эксинә, халгын икид оғулларыны, көзәл гызларыны, кәлинләрини, јурдунун зәнкин тәбиәтини һәрарәтли бир гәлблә севмиш вә тәрәннүм етмишдир»[5].

Ашыг Шәмшир јарадычылығына да бу ме'јарла јанашылмыш, дејилән мүлаһизәләр онун ше'рләриндәки һәјати мәтләбләрин нечә экс олунмасы үзәринә јөнәлдилмишдир. Һәлә 1961-чи илдә јазылмыш бир мәгаләдә Ашыг Шәмшир ше'рләринин «ичтимаи һагсызлығын һөкм сүрдүјү көһнә дүнјадан шикајәт чидди наразылыг вә е'тираз мотивләри илә долу» олдуғу хүсусилә гејд едилмишдир[6].

Бу бир һәгигәтдир ки, ичтимаи һәјата, објектив варлыға, керчәклијә мүнасибәт синфи зиддијјәтләрин сәвијјәсиндән асылы олараг дәјишилир. Сәнәт дә о заман јүксәк мә'на вә мәзмун кәсб едир ки, реал дәјишикликләри вахтында көрүр, онлары экс етдирә билир. Бу һәгигәти О. Сарывәлли «О сазлар һәмишә өтәчәкдир» мәгаләсиндә белә тәсдиг едир: «Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра ашыгларымызын јарадычылығында күчлү бир дөнүш әмәлә кәлди. Ашыглар ингилабын әмәкчи халга вердији бөјүк не'мәтләри өз көзләри илә көрүб, азадлыгын мә'насыны чох көзәл баша дүшдү вә ону ше'рләриндә јүксәк гијмәтләндирдиләр»[7].

Ашыг Шәмширин дә Совет һакимијјәти илләриндәки бәдии јарадычылығы мәһз һәјат вә мәишәтин тәрәннүмүнә һәср едилмишдир. Онун «Әркүнәш», «Кәлбәчәрди», «Бу јердә», «Гонурун», «Оғлујам», «А дағлар» кими ше'рләри вәтәнә, торпаға мәһәббәт һиссләри илә чилалан-

мышдыр. О, Сарывәлли дә бу чәһәтләрин тәһлилини вермәјә даһа чох сә'ј көстәрир.

Бүтүн бунлар о демәкдир ки, О. Сарывәлли истәр Ашыг Һүсејн Чаванын, истәр Ашыг Әләскәрин, истәрсә дә Ашыг Шәмширин јарадычылығында тез-тез раст кәлдијимиз ичтимаи мәтләбләрдән данышаркән илк нөвбәдә ашыг поезијасында реализм мәсәләсинин һәллинә кириширди. О, реализмин һәјаты ин'икас принсипләринин ашыг јарадычылығында мөвчудлуғуну дүзкүн мүәјјәнләшдирир вә тәдгигатынын да әсас јөнүмүнү бу истигамәтдә апара билир. О. Сарывәлли Ашыг Әләскәрдән данышаркән «Естетик идеал, садәчә десәк, сәнәткарын реал варлыға, һәјат һәгигәтинә мүнасибәтиндән доғур»— мүлаһизәсини ирәли сүрәндә, «Чыхыбды» рәдифли гошманын тәһлили заманы «Биз бу гошмада... көһнә кәндин **реалистик** (курсив бизимдир — *М. Ч.*) сәһнәләрини көрүрүк»[8] фикринә кәләндә, һеч шүбһәсиз, онун реализминин сәчијјәсини верирди.

Мүәллифин Ашыг Шәмшир јарадычылығындакы сатирик хәтдән бәһс етмәси дә бу мәсәлә илә бағлыдыр. О өз нәзәри мүлаһизәләриндә Шәмшир јарадычылығынын тәрбијәви функсијасыны көстәрир, реалист јөнүмүнү мүәјјән едирди.

Ајдындыр ки, халг јарадычылығында ичтимаи лирика илә јанашы, мәһәббәт лирикасы да чох кениш јер тутур. Тәдгигатчылар исә ашыг сәнәтиндән јазанда мәһәббәт мөвзусунун бәдии һәлли барәдә даһа чох данышырлар.

О. Сарывәлли дә бир чох мәгаләләриндә мәһәббәт лирикасынын тәһлилинә хүсуси әһәмијјәт верир, белә ше'рләрин идеја-естетик мә'насыны сәчијјәләндирир вә чидди мүлаһизәләр сөјләјир: «Ашыг Әләскәр мәһәббәт лирикасынын өлмәз нүмунәләрини јаратмышдыр. Бу чәһәтдән, мүбалиғәсиз десәк, јазылы әдәбијјатымызда Вагиф һансы мөвгеји тутурса, Әләскәр дә ашыг поезијасында һәмин мөвгеји тутур»[9].

Мүәллиф һеч бир өлчү һиссини итирмәдән, һәм дә Ашыг Әләскәр ше'ринә алудә олмадан тамамилә објектив вә инандырычы нәтичәјә кәлир. Чүнки, ашығын севки ше'рләри даһа кениш јајылмыш вә нәғмәләрә чеврилмишдир:

Чилвәләниб нә гаршымда дурубсан,
Анам сәнә гурбан, ај сары көјнәк.
Мәләксән, чыхыбсан чәннәт бағындан
Һеч кәс олмаз сәнә тај, сары көјнәк.

Тәбиилик, ахычылыг, рәванлыг вә үмумијјәтлә јахшы ше'рдән тәләб олунан бүтүн кејфијјәтләр бурада вардыр. Јахуд онун дикәр мәһәббәт гошмаларыны нәзәрдән кечирсәк, објектләр, адлар, мисралар, бәндләр дәјишәҹәк, лакин јүксәк сәнәткарлыг вә бәдиилик хүсуси гүввәтлә нәзәрә чарпачагдыр. Мүәллиф бу ше'рләриндә өз шәхси дујғуларыны, үлви һиссләрини һамынын гәбул едәҹәји сәвијјәјә галдыра билир вә һәм дә өзү учалыр. Бунун әсил сирри ондадыр ки, «Ашыг Әләскәр көрүб таныш олдуғу ел көзәлләринин һәр биринин өзүнә мәхсус либасыны, һәрәкәтини, давранышыны вә бир сыра көзәл мәзијјәтләрини реал бојаларла, јүксәк естетик зөвглә тәрәннүм етмишдир»[10].

Бу мүлаһизәләри Ашыг Шәмширин «Көрүнмүр» рәдифли гошмасындакы ашағыдакы бәндә дә аид етмәк олар:

Пәриләр пәриси, һуриләр хасы,
Көзәлләр султаны һаны көрүнмүр?
Дурушу, бахышы дағлар гәлбими,
О дүзләр ҹејраны һаны көрүнмүр.

О. Сарывәлли бу нүмунә илә әлагәдар «...мәһәббәт лирикасы Шәмширин мүхтәлиф нөвлү, мүхтәлиф шәкилли әсәрләриндә өз ифадәсини тапмышдыр» дејир вә сонра әлавә едир: «Анҹаг бу һәгигәтдир ки, мәһәббәт мөвзулары үзрә јазылмыш әсәрләри—ашиганә ше'рләри мүәллиф тәрәфиндән гошма шәклиндә чох дәгиг, сәлигәли вә зәриф ишләндијиндән даһа ләтиф, даһа шириндир»[11].

Тәдгигатчы фикрин, идејанын, шаир мәгсәдинин күчлү чыхмасы үчүн жанрларын да мүһүм әһәмијјәтә малик олдуғуну гејд едир вә дәфәләрлә ашыг јарадыҹылығынын сәнәткарлыг мәсәләләри үзәриндә дајаныр.

О, Ашыг Әләскәрә һәср етдији китабчасында ашыг сәнәти илә бағлы бир чох ҹидди мәсәләләрин тәһлилинә киришмишдир. Мүәллиф ашыг сәнәтинә хас олан «дәрсләр» вә «тәрзләр» мәфһумларынын вердији мә'налары изаһ етмиш, онларын спесифик ҹәһәтләрини көстәрмишдир: «Дәрсләр» вә «тәрзләр» ше'рин шәкли хүсусијјәтләринә (вәзнинә, гафијәсинә, мисраларын, бәндләрин дүзүлүшүнә вә с.) аид дејил, мәзмуна, мә'наја, бунларын ифадә тәрзинә аиддир»[12].

Беләликлә, тәдгигатчы терминләрин дүзкүн дәрк олунмасы тәрәфдары кими чыхыш едир вә бунун ашыг

поезијасынын гавранылмасындакы ролуну көстәрир. Бу һәр шејдән габаг ајры-ајры ашыгларын фәрди јарадычылыг сиррләрини баша дүшмәјә, онларын дүнјаны нечә дәрк едиб сәнәтә чевирмәк бачарыглары илә таныш олмаға шәраит јарадыр, ашығын һәрәкәтләри, давранышы, ашыг мәчлисләринин үмуми мәнзәрәси барәдә дәгиг мүлаһизәләр јүрүтмәјә имкан верир.

Доғрудан да, бу бир һәгигәтдир ки, «Шаир—тәдгигатчы индијә кими башгаларынын дуја билмәдикләри һәгигәтләри дә илк дәфә сөјләмишдир. «Ашыг поезијасында «дәрсләр» вә «тәрзләр» дәхи вардыр». Ашыг сәнәтиндә дәрси-әдиб, дәрси-идрак, дәрси-имтаһан, тәрзи-һәрәкәт, тәрзи-ифадә, тәрзи-зинәт елементләринин ашкар едилмәси Осман Сарывәллинин шәриксиз хидмәтләридир»[13].

Ганунаујғун һалдыр ки, әсил сәнәткарлар мөвчуд әдәби шәкилләрдән кор-коранә истифадә етмир, өз арзуларынын естетик гајә вә идеалларынын мүгабилиндә һәмин жанрларда бә'зи дәјишикликләр дә апара билирләр. Әкәр белә һалларда гаршыја гојулан мәгсәд, бир нөв идеја-мәзмун өз ифадәсини даһа күчлү, инандырычы тәгдим едирсә, о һалда жанр дәјишмәләри е'тираз доғурмур. Әксинә, бу һаллары сәнәткарын мүвәффәгијјәти, поетик уғуру кими гәбул етмәк даһа мүнасиб көрсәнир.

Бу мә'нада О. Сарывәлли диваниләр һаггында данышаркән јазыр: «Лакин диваниләрин биринчи бәндләринин гурулушу һәмишә бир шәкилдә олмајыр. Ашыг Әләскәр диваниләринин бә'зиләринин биринчи бәндинин бүтүн мисралары дејил, бајатыларда көрдүјүмүз кими, јалныз биринчи, икинчи вә дөрдүнчү мисралары һәмгафијәдир»[14].

Ејни заманда, мүәллиф ше'р шәкилләринин һансы мөвзулара хидмәт етмәсинин дә истигамәтләрини мүәјјәнләшдирир: «Ашыг Шәмшир чығалы мүхәммәсләриндә инсан көзәллијинин тәсвир вә тә'рифинә јер вердији һалда, ади—чыгасыз мүхәммәсләриндә тәбиәт тәсвирләринә, гуручулуг ишләринә кениш јер верир»[15].

Әлбәттә, бу чәһәт Ашыг Шәмшир јарадычылығына хас олан хүсусијјәтдир. Доғрудур, башгаларынын чығалы вә чығасыз мүхәммәсләри дә бу дејиләнләрә ујғун кәлә биләр. Лакин марағлы чәһәт одур ки, тәдгигатчы һәр һансы бир һазыр тезиси Ашыг Шәмшир јарадычылығына тәтбиг етмир. Әксинә, елә О. Сарывәлли мәгаләләринин, тәдгигләринин елми дәјәри орасындадыр ки,

мүәллиф бирбаша ашыг ше'рләринин өзләриндән чыхыш едир вә чидди нәзәри мүлаһизәләр сөјләјир. Бу кејфијјәти О. Сарывәлли мәгаләләринин, тәдгигатларынын мүсбәт тәрәфи кими гејд етмәк дә јеринә дүшәр.

О. Сарывәлли һеча вә гафијә системини ашыг поезијасы үчүн чох вачиб кејфијјәтләрдән һесаб едир. О, шәхси јарадычылығындан, шәхси тәчрүбәсиндән дә көзәл билир ки, поетик фикрин күчлү, сәрраст чыхмасы үчүн тәкчә гафијәләрин өзләри белә чох бөјүк рола маликдир. Она көрә дә мүәллиф Ашыг Әләскәрдән:

«Дилимлә дејәрдим јара: дәр мәни»,
«Дәрди мәнә вериб, јара дәрмәни»,
«Јаратса тәзәдән јарадар мәни»,

— кими мисралары сечиб онлардакы гафијәләри шәрһ едәндә, тамамилә дүзкүн мөвгедә дајаныр[16]. О, чинас гафијәләри, гоша гафијәләри ашыг јарадычылығы үчүн сәчијјәви әламәт һесаб едир вә бунлары тапмаг үчүн хүсуси габилијјәт тәләб олундуғуну көстәрир.

Бүтүн бунларла бәрабәр О. Сарывәлли ашыг сәнәтини һәмишә ифачылыгла јанашы көтүрмүш, даһа доғрусу ифачылығы ашыг јарадычылығы илә сых сурәтдә бағлы олан амил һесаб етмишдир. Мүәллифин Ашыг Әләскәрдән бәһс едән китабчасындакы «Сазын, сөзүн бирлији» фәсли дә һеч шүбһәсиз бу нијјәтин, бу марағын нәтичәси кими мејдана чыхмышдыр.

Ашыг јарадычылығы, онун чохчәһәтли саһәләри һаггында О. Сарывәллинин, бу гәдим халг сәнәтинин сафлығынын, тәмизлијинин, мүһафизәси үчүн фајдалы олан орижинал фикир вә мүлаһизәләри чохдур. Бурада онларын бә'зиләриндән бәһс етдик. Елә бунлар да О. Сарывәллинин халг сәнәти — ашыг поезијасы һаггында јени фикир сөјләјән сәнәткарларымыздан бири олдуғуну көстәрир.

МӘНБӘЛӘР

1 О. Сарывәлли. Халг јарадычылыг чешмәләри, «Совет кәнди» гәз., 27 апрел 1961, № 54.

2 О. Сарывәлли. Исте'дадлы ашыг, «Азәрбајчан» журн., 1955, № 6, сәһ, 140.

3 О. Сарывәлли. Халг јарадычылыг чешмәләри.

4 М. Һ. Тәһмасиб. Көзәллик нәғмәкары. Бах: Ашыг Әләскәр, Әсәрләри, I китаб, Бакы, «Елм» нәшријјаты, 1972, сәһ. 25.

[5] О. Сарывәлли. Гүдрәтли шаир, устад сәнәткар, Бакы, «Кәнчлик», 1971, сәһ. 35.
[6] О. Сарывәлли. Халг јарадычылыг чешмәләри.
[7] О. Сарывәлли. О сазлар һамишә өтәчәкдир, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 22 мај 1959.
[8] О. Сарывәлли. Гүдрәтли шаир, устад сәнәткар, сәһ. 38.
[9] Јенә орада, сәһ. 45—46.
[10] Јенә орада, сәһ. 54—55.
[11] О. Сарывәлли. Ашыг үрәкли шаир, шаир үрәкли ашыг, Бакы, 1973, сәһ. 19.
[12] О. Сарывәлли. Гүдрәтли шаир, устад сәнәткар, сәһ. 54—55.
[13] М. Әлијев. Бу дағлар—улу дағлар, «Улдуз» журн., 1972, № 4, сәһ. 57.
[14] О. Сарывәлли. Ашыг үрәкли шаир, шаир үрәкли ашыг, сәһ. 23.
[15] Јенә орада, сәһ. 25.
[16] О. Сарывәлли. Гүдрәтли шаир, устад сәнәткар, сәһ. 64.

Шаһруд Әләкбәрова

«КОРОҒЛУ» ЕПОСУНУН НӘШРИ ВӘ ТӘРЧҮМӘСИ ТАРИХИНДӘН

Азәрбајчан шифаһи әдәбијјатынын зәнкин жанрларындан сајылан дастанларын чохәсрлик тарихи вардыр. Дастанлар халгын адәт-ән'әнәләрини, онун мә'нәви кејфијјәтләрини, дахили вә харичи дүшмәнләрә гаршы гәһрәманлыг мүбаризәләрини өјрәнмәкдә зәнкин материал верир. М. Горки фолклор нүмунәләринин бу хүсусијјәтләрини нәзәрдә тутараг јазырды: «Зәһмәткеш халгын шифаһи јарадычылығыны билмәдән, онун әсил тарихини өјрәнмәк олмаз»[1]. О, ејни заманда фолклор нүмунәләринин топланмасы, нәшри вә рус дилинә тәрчүмә едилмәсини дә вачиб сајырды.

Азәрбајчан дастанларынын гәдим тарихә малик олмасына бахмајараг, онун рус дөврү мәтбуатында нәшри XIX әсрин биринчи јарысына тәсадүф едир. Бу илләрдә «Короғлу» епосу диггәти даһа чох чәлб етмишдир. Илк дәфә «Тифлисские ведомости» гәзети сәһифәләриндә Короғлу галасы һаггында гыса мә'лумат верилмишдир. Мүәллиф бурада, ејни заманда, Короглуја јүксәк гијмәт верәрәк гејд едир ки, онун симасында Гафгазда шөһрәт газанмыш халг гәһрәманыны, икид дөјүшчүнү, саз вә сөз устасыны көрүрүк. Ашыглар, јахуд татар (азәрбајчанлы — *Ш. Ә.)* мүғәнниләри онун һәјатына, гәһрәманлыгларына һәср олунмуш нәғмәләр охујурлар[2].

XIX әсрин 30-чу илләриндә Ермәнистан вилајәтинин мүлки идарәсиндә ишләјән И. Шопен Азәрбајчаны долашмыш, Араз чајынын саһилләринә сәјаһәт етмиш, халгын епик јарадычылығы илә марагланмышдыр. Нәтичәдә, 1840-чы илдә «Мајак современного происвешенија и образованија» мәчмуәсиндә Короғлу һаггында «Легенда» јазысы чап олунмушдур. И. Шопен епосун бә'зи епизодларыны Өмәр адлы бир азәрбајчанлы ашыгдан топлајыб ишләмиш, бураја өзүндән бир сонлуг да артырыб чап етдирмишдир. Мүәллиф бу барәдә јазыр ки, тәрчүмәнин бәдиилијинә зәманәт вермирәм, чүнки шаир дејиләм... Имкан дахилиндә баш верән әһвалатларын әлагәсини вә шаирин әсас фикирләрини сахламаға чалышмы-

шам. Лакин ше'рләрин сон бәндләриндә мүәјјән ујдурмалара да јол вермишәм.

«Легенда» гурулушуна көрә нәсрлә јазылан 44 бөлмәдән вә кениш шәрһләрдән ибарәтдир. Бурада Сүлејман, Әмираслан, Һәсәнәли кими үч дәлиганлы вә Рассудан адлы гызын мачәралары илә таныш олур, «Короғлу» епосунун шөһрәт газанмыш гәһрәманларынын исә һеч биринә раст кәлмирик. Нүмунәни данышан ашығын шәхсијјәти дә биздә шүбһә ојадыр.

«Легенда»нын мәтнинин сәрбәстлијини нәзәрә алан В. М. Жирмунски илә Һ. Т. Зәрифов бу нәшри елми әһәмијјәти олмајан бир нүмунә кими характеризә етмишләр. М. Һ. Тәһмасиб исә хатырладыр ки, «...Шопен ондан (ашыгдан — *Ш. Ә.*) ешитдикләрини тәкчә јенидән «ишләмәклә» кифајәтләнмәмиш, өзүндән хүсуси бир финал да ујдурмушдур ки, бунунла да «Легенда»ны өз шәхси әсәринә чевирмишдир. Буна көрә дә биз И. Шопенин бу јазысыны дәгиг мә'нада топлама вә нәшр сајмыр, лакин тәдгиг тарихи үчүн әһәмијјәтли олдуғуна көрә бурада гејд едирик»[3].

И. Шопен нәшриндән башга епосун һеч бир вариантында Короғлунун күрчү гызына вурулмасы, христианлығы гәбул етмәси вә буна көрә дә достларындан үз дөндәрмәси епизодларына раст кәлмирик. Мәсәлән, И. Шопен вариантында охујуруг: «Аға! Сәнин мәсләкдашларынын арасында кедән сөһбәтдән хәбәрин вармы? Һәсәнәли сәнин кечәләр јахындакы килсәјә кетмәјиндән данышыр. Сүлејман исә пәнчәрәдән сәни күдүб, кафир гызынын сәнинлә ағсаггаллы кешишин ајагларына дүшдүјүнүзү көрүб. Сөјлә, бу нә демәкдир?»

Јахуд, Короғлу илә Рассудан арасында кедән бир диалогу нәзәрдән кечирәк:

«—Рассудан! Мән сәнә сөз вермишәм, бу вердијим сөз дә мүгәддәсдир. Сәнин үрәјин истәдији вахт Кахетијаја гајыда биләрсән; анчаг јенә дә тәкрар едирәм, сәни севирәм, һисс едирәм ки, һәјат сәнсиз мәним үчүн пучдур. Рассудан, тәкрар едирәм, мәни рәдд етмә.

— Короғлу, мәним чавабым будур, мән сәнин сәхавәтинә һејран галмышам, сәнин чәсарәтини севирәм, билирәм ки, сәнин евиндә мән садә бир кәндчи гызы, шаһ һәрәмханасынын ханымларына бәрабәр оларам; ...анчаг мән гулдурун вә мүсәлманын арвады ола билмәрәм».

«Легенда»дан кәтирдијимиз бу парчалар, еһтимал ки,

И. Шопенин топладығы нүмунәнин сәрбәст тәрҹүмәсидир. И. Шопен тәрәфиндән белә бир уйдурма һәгигәтә ујғун дејилдир. Қороғлуну раһиб, аскет кими тәгдим етмәк, ону нечә олур-олсун халг мүбаризәсиндән ајырмаг, халгын көзүндән салмаг, буржуа зијалыларынын тәблиғат мәгсәди олмушдур. Епосда исә халглар достлуғу идејасы ајдын шәкилдә өз ифадәсини тапмышдыр. Мәһз, бу сәбәбдән дә бүтүн халглар Қороғлу нәғмәләрини мәһәббәтлә тәрәннүм едирләр. Мәсәлән, «Қавказ» гәзетинин 1875-ҹи ил нөмрәләриндән бириндә күрчү халгы арасында Қороғлунун һәјатына даир көзәл һекајә вә рәвајәтләрин јајылмасындан бәһс едилир. Онун икидлији барәдә нәғмәләр сәјјар күрчү ашыгларынын репертуарынын лејтмотивинә чеврилмишдир.

Дејиләнләрлә бәрабәр «Легенда»нын мүсбәт ҹәһәтләри дә јох дејилдир. Мәсәлән, 27-ҹи бәнддә охујуруг: «Онун (Қороғлунун — *Ш. Ә.*) горхунч әли дикбаш вә намәрдләри ҹәзаландырараг әзиләнләрә рәһм еләјирди, бинәсибләрин көз јашларыны силирди вә һәмишә касыбларын дәрдинә шәрик олурду». Нәшрин «Гејд» һиссәсиндә дә бир сыра мараглы фикирләр вардыр.

И. Шопен имкан дахилиндә «Легенда»нын истәр мәтниндә, истәрсә дә «Гејд» һиссәсиндә рус охучусуна таныш олмајан сөз вә ифадәләри изаһ етмәјә чалышмышдыр. Лакин мүтәрҹим бә'зи һалларда сөзләрин мә'насыны дүзкүн вермәмишдир.

И. Шопендән ики ил сонра Александр Ходзко «Қор-оглу» епосуну Лондонда инкилис дилиндә чап етдирир[4].

1856-чы илдә епосун инкилис варианты С. Пенн тәрәфиндән рус дилинә тәрҹүмә олунур вә һәмин илдә дә һиссә-һиссә «Қавказ»[5] гәзетинин ајры-ајры нөмрәләриндә чап едилир. Сонра исә о, китабча шәклиндә «Қор-оглу, восточныј поет — најездник» ады илә дәрҹ олунур[6]. Ҹәнуби Азәрбајҹан ашыгларынын ифасындан јазыја алынмыш бу вариант о дөвр үчүн ән долғун мәтн һесаб едилмишдир.

А. Ходзко нәшри «Қороғлу» епосуну мәшһурлашдырмыш, онун Авропада јајылмасына имкан јаратмышдыр. Бу нәшр васитәсилә Гәрб охучусу Азәрбајҹан дастанынын гәһрәманы илә таныш олмуш, бу исә өз нөвбәсиндә кәләчәкдә епосун ајры-ајры дилләрә, о ҹүмләдән дә XIX әсрин 50-ҹи илләриндә франсыз дилинә тәрҹүмә едилмәсинә зәмин јаратмышдыр.

«Короғлу»нун топлајычысы вә нашири сајылан А. Ходзко епос һаггында гијмәтли мә'лумат вермишдир. Китаба јазылмыш мүгәддимәдә охујуруг: «Мараглыдыр ки, Шәргдә бөјүк шөһрәт тапан гәһрәманын ады Авропа сәјјаһларынын диггәтини чәлб етмәмишдир. Әкәр шаирин шөһрәти онун пәрәстишкарларынын сајындан асылыдырса, онда Фирдовсинин Короғлудан үстүнлүјү чох да бөјүк ола билмәз»[7]. О һәмчинин гејд едир ки, епос Азәрбајҹанда кениш јајылмыш, бурада онун гошмаларыны охујан ашыглар мејдана кәлмишдир. Бу ашыглара «короғлухан» дејирләр[8]. А. Ходзко Короғлунун силаһдашларынын ичтимаи тәркибинә дә тохунмушдур. «Гәһрәман өз дәстәсинә ән ашағы тәбәгәләрин нүмајәндәләриндән топлајыр: ону меһтәрләр, гәссаблар, дәмирчиләр вә чобанлар әһатә едир»[9].

Мүәллиф епосун бәдии дәјәрини, охучулара тә'сирини јүксәк гијмәтләндирәрәк јазыр ки, онун импровизасијалары гәлбин ән дәрин кушәләриндән дағ булағы кими тәмиз вә шәффаф шәкилдә ахараг кәлир.

Јери кәлмишкән хатырлатмаг лазымдыр ки, А. Ходзко бу импровизасијаларын һансы дилдә, һарада, һансы халг арасында јајылдығыны, онун ифачыларынын кимләр олдугуну да гејд етмәјә чалышмышдыр.

А. Ходзко мүгәддимәдә гејри-дәгиг, јалныш олан мүлаһизәләр дә јүрүтмүшдүр. Мәсәлән, о, Короғлуну «оғру», «гулдур» адландырыр. Әслиндә исә епос гәһрәманы шөһрәтә, тамаһа чан атмыр. О, нә гулдурдур, нә ишғалчы. Ону вар-дөвләт еһтираслары да һәјәчанландырмыр. Короғлу үрәји ачыг, гонагпәрвәрдир. Онун апардығы мүбаризәләр, дөјүшләр дә әјләнҹә характери дашымыр.

А. Ходзко епосун мүхтәлиф ашыглардан јазыја алыныб өзү тәрәфиндән ишләнмиш вариантыны чап етдирмишдир.

Епосун үмуми руһундан көрүнүр ки, Короғлу шаһларын, ханларын гаты дүшмәни, зәһмәткеш халгын мүдафиәчисидир. Лакин А. Ходзко нәшриндә охујуруг ки, Короғлу түрк султанынын оғлу Бүрчү-Султана дејир: «...Бу дәгигәдән сонра мәни Султан Мурадын ән садиг нөкәрләриндән һесаб ет». Дастанда бу кими фикирләрин өзүнә јер тапмасы, шүбһәсиз ки, сензуранын тә'сириндән доғмуш, беләликлә дә епосун мәғзи имкан дахилиндә јумшалдылмышдыр.

С. Пеннин нәшри «Тәрҹүмәчидән», «Мүгәддимә», он үч «мәҹлис» вә нот әлавәләриндән ибарәтдир. Бу нәшрлә танышлыг белә бир гәнаәт доғурур ки, Пенн епосун вәтәнпәрвәрлик, гәсбкарлара гаршы нифрәт руһуну сахлаја билмишдир. Фикримизи тәсдиг үчүн 9-ҹу мәҹлисдән бир парчаја диггәт јетирсәк кифајәт едәр:

«Паша, бунунла бәрабәр, әсрләри е'дам етмәји тә'кид едирди.

Короғлу мәгсәдинин баш тутмадығыны көрүб, өз дөјүшчүләринә үз тутду:

— Еј Колан ҹинсли ат белиндә кәзәнләр. Инди сизин өз икидлијинизи көстәрмәјин вахты кәлди, һазырлашын!

Дәли Әһмәд вә бүтүн дәстәси нәзәрләрини башчыларына тәрәф чевирдиләр. О, дәстәјә һим еләди вә онлар гылынҹларыны чыхарыб мејдана кирдиләр. Онларын сәси вә гылынҹларын ҹинкилтиси асимана галхырды. Паша гачмаға үз тутду».

Мүтәрҹим тәрҹүмә заманы милли колорити, дастанчылыг үслубунун сахланылмасына хүсуси фикир вермиш, епосда тәсадүф олунан әксәр реалијалары* ејни илә сахламагда дүзкүн һәрәкәт етмишдир: «окка» (чәки ваһиди), «факки» (Гур'анын әлагәдар һиссәләрини охујан), «лаваш» вә с. Бә'зи јерләрдә исә Азәрбајҹан сөзләринин ејни илә сахланылмасы өзүнү доғрултмамышдыр. Мәсәлән: «калям» (гәләм), «йолджуум» (јолчу), «джирид» (низә) вә с.

Гејд етдијимиз реалијаларла бәрабәр, тәрҹүмәдә елә сөзләрә дә тәсадүф едилир ки, бунларсыз кечинмәк дә оларды. Мәсәлән: «Гамза ударил себя по груди обеими руками и сказал: **«Бана-бах»** (сәһ. 86), јахуд, « —Советую тебе, **оглань,** убирайся прочь» (сәһ. 55.) вә с.

С. Пеннин тәрҹүмәси епосун орижиналы һаггында нисбәтән дүзкүн тәсәввүр јарадыр. Китабын башга бир мүсбәт ҹәһәти исә тәрҹүмәјә нотларын әлавә едилмәсидир. Бу нотлар Шәргдә мусигинин нә дәрәҹәдә вүс'әт алдығыны нүмајиш етдирир.

А. Ходзконун «Короғлу» епосуну нәшр етдирдији дөврдән башлајараг дөврү мәтбуатда чыхыш едән рус вә Авропа алимләриндән А. Һакстһаузен, И. Шопен, Н. Берг,

* Бир халга мәнсуб олуб онун мәишәтинин, тарихинин, мәдәнијјәтинин милли атрибутларынын адыны билдирән сөзләрә реали дејилир.

Х. Чәлалов вә б. епоса јүксәк гијмәт вермәклә јанашы, бә'зи дүзкүн олмајан мүлаһизәләр дә јүрүтмүшләр.

А. Ходзко вә С. Пеннин нәшриндән сонра «Короғлу» епосунун чапында, тәрчүмә едилиб јајылмасында «Тифлисскије ведомости», «СМОМПК», «Библиотека для чтения», «Кавказ», «Закавказская речь», «Закавказский вестник», «Каспий» кими гәзет, журнал вә мәчмуәләрин бөјүк ролу олмушдур. М. Садыховун фикринчә, Азәрбајчан әдәбијјатынын Русија вә харичдә јајылмасында адлары чәкилән гәзет вә журналлар мисилсиз хидмәт көстәрмишләр. Тифлис мәтбәәләриндә чапдан чыхмыш бу мәтбуат органлары Русијаја чатдырылыр, сонра исә харичи дилләрә тәрчүмә едилиб мүзакирә објектинә чеврилирди[10].

Гејд едилән дөвру-мәтбуатын ајры-ајры нөмрәләриндә сәјјаһлар, етнографлар, тәләбәләр, фолклор һәвәскарлары тәрәфиндән топланмыш «Короғлу» епосундан парчалар, гыса мә'луматлар, ајры-ајры епизодлар, нәғмәләр, һәмчинин дастанын мүхтәлиф нәшрләри һаггында мүлаһизәләр чап олунурду. Бу јазыларда «Короғлу» епосуну әфсанә, рәвајәт, рапсодија, нағыл, дастан адландырырлар.

Белә бир нәчиб ишдә «Кавказ» гәзетинин (1846—1918) ролуну хүсуси гејд етмәк лазым кәлир. Гәзет илк нөмрәләриндән башлајараг Загафгазија халгларынын халг јарадычылығына, о чүмләдән, Азәрбајчан фолклоруна јахындан мараг көстәрмишдир. Белә бир нәчиб ишдә И. Сливитскинин, Н. Гулакын, П. Красовун, И. Јевлаховун, И. Ахундовун, Е. Султановун вә башгаларынын зәһмәти аз олмамышдыр. Онлар шифаһи әдәбијјат нүмунәләринин, хүсусилә «Короғлу» епосунун топланмасы, тәдгиги, рус дилинә тәрчүмәси вә нәшри илә јахындан мәшғул олмушлар.

Гәзет өз нөмрәләриндән бириндә намә'лум мүәллифин «О Гара-оғлы» адлы мәгаләсини чап етмишдир. Бу мәгалә кириш вә епосун ики епизодундан ибарәтдир[11].

«А. В.» имзасы илә чыхыш едән мүәллиф Короғлунун Түркијә, Иран вә Гафгазда гәһрәманлығындан бәһс ачан «Кара-оглы», «Кере-оглы» вә «Караман» кими һекајәтләрин јашамасыны хатырладараг јазыр: «Гараман һаггында рәвајәт... динләјичиләр тәрәфиндән һәмишә фәрәһлә динләнәрәк, мүәјјән дәјишикликләрлә инди дә сөј-

ләнилир. Гара-оғлу һаггында һекајәләр... Гараман һаггында рәвајәтләр сырасына дахилдир».

«Гара-оғлы» һекајәсинин илк епизодунда меһтәрин өлүмүндән вә онун оғлу Гара-оғлудан бәһс олунур. Бу епизода епосун һеч бир вариантында раст кәлмирик. «Гара-оғлы» дастандан чох нағылы хатырладыр. Мәсәлән, нүмунәдән бир парчаја диггәт јетирмәк кифајәт едир: «Бири вар иди, бири јох иди, бир шаһлыгда бир паша вар иди. О, пашалыг едирди. Гара-оғлы пашанын јанында меһтәрлик едән бир шәхсин оғлу иди. Меһтәр өлүр вә кәнч Гара-оғлы јетим галыр».

Икинчи епизод исә Гара-оғлунун атынын оғурланмасы вә онун тапылмасы һаггындадыр. Бурада чәрәјан едән һадисәләр «Короғлу» епосунун сон нәшриндәки «Тогат сәфәри» голу илә сәсләшир.

Хатырладылан епизодда Короғлунун силаһдашлары һаггында мә'лумат верилмир. Короғлу исә гулдур вә чәнкавәр кими тәгдим олунур. «Бүтүн маһалда о өз гулдурлуғу илә мәшһурлашмышды. Һеч кәсдән горхмурду, јоллар чәнкавәри олмушду..., һамы ондан гачырды. Гачан чаныны гуртарыр, гача билмәјән исә бүтүн вар-дөвләтини она верирди»[12].

Хатырладылан һекајә—епизодларла танышлыг белә бир гәнаәт доғурур ки, бу тәрчүмә—нәшр чидди сензура нәзарәтиндән кечдикдән сонра дәрч олунуб. Ејни гәнаәтә А. Мишијев дә кәлмишдир. О, јазыр ки, «әсәрдә истисмарчылара гаршы апарылан мүбаризә сәһнәләри ихтисар олунуб ки, бунлар чидди сензура нәзарәтинин олмасыны сүбут едир»[13].

«Короғлу» епосунун мүтәрчим-наширләриндән бири дә Х. Чәлаловдур. О, дастанын Короғлунун атасынын кор едилмәси вә Аббас тәрәфиндән Гыратын оғурланмасы епизодларыны тәрчүмә етмишдир. Тәрчүмәнин ахырында исә Короғлунун гочалығы тәсвир олунур.

Х. Чәлаловун тәгдим етдији голлар «Короғлу» епосунун сон нәшриндәки «Алы киши», «Һәмзәнин Гыраты оғурламасы», «Короғлунун гочалығы» голлары илә сәсләшмәкдәдир.

Х. Чәлалов епос гәһрәманы Короғлуја јүксәк гијмәт верәрәк јазыр: «Асијада ашыглар тарихчиләри әвәз едирләр вә халгын һөрмәт вә рәғбәтини газаныблар. Белә шаирләр сырасында... маһнылары бу күн дә һамы тәрәфиндән ифа едилән Короғлу хүсуси јер тутур»[14].

Тәрчүмәчинин дедикләри бу сөзләр тәбиидир. Даһа сонра о хатырладыр ки, өлүмүндән сонра белә, Короғлунун нәғмәләри бүтүн Асијада охунараг дөврүн руһуну вә халгын мәишәтини чанлы шәкилдә экс етдирирди.

Х. Чәлаловун нәшр етдирдији вариант јухарыда хатырлатдығымыз «Гара-оғлы» епизоду илә мүгајисә едиләрсә белә гәнаәт доғар ки, Х. Чәлалов варианты даһа камилдир. Бу, һәр шејдән әввәл Х. Чәлаловун Азәрбајчан халгынын шифаһи јарадычылығы илә јахындан танышлығы илә әлагәдардыр.

Истәр Русијанын, истәрсә дә Загафгазијанын дөврү мәтбуатында чап олунмуш «Короғлу» мәтнләриндән һеч бири епосун бүтөв, мүфәссәл варианты олмамышдыр. Бу нүмунәләр әсасән дастанын биринчи голундан, јахуд ики-үч голунун бирләшмәсиндән, әксәр һалларда исә Короғлунун нәгмәләриндән ибарәт олмушдур. Мәсәлән, 1853-чү илдә намә'лум мүәллифин имзасы илә дәрч олунмуш «Из записок Кавказского старожила» адлы материал «Кавказ»ын бир нечә нөмрәсиндә охучулара чатдырылмышдыр[15].

Гафгазын дағлары, абидәләри, галалары һаггында мә'лумат верән мүәллиф Урушанын (Короғлунун) атасынын кор едилмәси, гәһрәманын шаһа гаршы мүбаризәси, түрк хоткарынын ону әсир алмасындан да бәһс едир.

«Короғлу» епосу илә марагланан дикәр бир мүәллиф рус сәјјаһы В. Переваленко «Јол гејдләри» мәгаләсиндә хатырладыр ки, о, «Короғлу» епосунун индијә гәдәр рус охучусуна мә'лум олмајан нәғмә вә голларыны топлајыб. Лакин нәдәнсә бу нүмунәләр гәзетин сонракы нөмрәләриндә чап едилмәмишдир.

«Короғлу» епосунун совет дөврүнә гәдәрки рус дилинә тәрчүмә вә нәшрләри муасир тәрчүмә принсипләринин тәләбләринә там чаваб вермәсә дә, онлар өз дөврү үчүн әһәмијјәтли рол ојнамыш вә кәләчәк тәдгигат үчүн зәнкин материал вермишдир.

МӘНБӘЛӘР

[1] М. Горький. Доклад на I Всероссийском съезде советских писателей. Литературно-критические статьи, М., 1937, сһә. 643.

[2] Газ. «Тифлиские ведомости», 1830, № 68.

[3] М. Һ. Тәһмасиб. Азәрбајчан халг дастанлары (орта әсрләр), Бакы, «Елм» нәшријјаты, 1972, сәһ. 11—12.

[4] A. Chodzko. Popular Poetry of Persion. Adventures and Imporisotions of Rourrouglou the Bandit Ministral of Northern Persia, London, 1842.

[5] Газ. «Кавказ», 1856, №№-21—24, 26, 27, 30—34, 37—42.

[6] «Кер-оглу. Восточный поэт-наездник. Полное собрание его импровизации с присовокуплением его биографии», перевод с английского. С. С. Пенн, Тифлис, 1856.

[7] Јенә орада, Китаба мүгәддимә, сәһ. 2.

[8] Газ. «Кавказ», 1856, № 21.

[9] Јенә орада.

[10] М. Садыхов. Очерки русско-азербайджанско-польских литературных связей XIX века, Баку, Азернешр, 1975, сәһ. 150.

[11] А. В. «Сказка о Кара-Оглу», газ. «Кавказ», 1846, № 39.

[12] Јенә орада.

[13] А. Мишиев. Вопросы азербайджанской литературы в газете «Кавказ» (1846—1918). Канд. дисс. Баку, 1967.

[14] Х. Джалалов. «Кере-Оглы» (Предание), газ. «Кавказ», 1847, № 22.

[15] Газ. «Кавказ», 1853, № 51, 53, 54.

Телли Мәммәдова

УШАГ ФОЛКЛОРУНУН ТОПЛАНМАСЫ, НӘШРИ ВӘ ӨЈРӘНИЛМӘСИ ТАРИХИНДӘН

Ушаг фолклору ушаглара аид шифаһи әдәбијјат нүмунәләринин үмуми адыдыр. Ушаг фолклору ики әсас саһәни өзүндә бирләшдирир: а) бөјүкләрин ушаглар үчүн јаратдыглары шифаһи әдәбијјат нүмунәләри; б) ән'әнәви ушаг јарадычылығы.

Ушаг фолклорунун топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәси ишинә Инкилтәрә вә Алманијада XIX әсрин 2-чи јарысындан башланмышдыр. 1897-чи илдә Алманијада Франс Веменин тәшәббүсү илә «Ушаг фолклоруна даир 2000 әсәр», даһа сонралар Верганын «Библиографик мә'лумат», Инкилтәрәдә исә Лин Екенштејн вә Һенри Беттинин «Ушаг маһнылары» адлы ишләри чап едилмишдир[1].

XIX әсрин 40 вә 60-чы илләриндән Русијада ушаг фолклоруна аид бир сыра нүмунәләрин, һәмчинин мәгаләләрин чап едилмәсинә башланмышдыр. Нүмунәләр, әсасән, бешик маһнылары, арзулама вә јанылтмачалардан ибарәт иди. 1911-чи илдә П. В. Кирјевски тәрәфиндән «Бешик лајласы» адлы илк нәғмә китабы нәшр едилди. Һәмин дөврдә «Подснежник», «Звездочка» вә «Учитель» журналлары да ушаг фолклорунун топланмасы вә нәшри ишиндә мүһүм рол ојнајырды.

Русијада И. Н. Сахаров, К. Д. Ушински, П. А. Бессонов, В. И. Дал, В. П. Шејне, Г. А. Покровски, Л. Н. Толстој, А. И. Никифоров, Ј. А. Звекинтсев, К. И. Чуковски, В. Ф. Кудрјатсев, А. Ф. Можарски, В. Н. Доброволски, Г. С. Виноградов вә О. И. Капитса кими јазычы, педагог, алим вә зијалылар ушаг фолклорунун топланмасы вә өјрәнилмәсиндә хүсуси әмәк сәрф етмишләр. Һәмин мүәллифләрдән И. Н. Сахаровун «Бешик лајлалары»[2], К. Д. Ушинскинин «Доғма сөз»[3], Л. Н. Толстојун «Јасна-ја Полјана»[4], П. А. Бессоновун «Ушаг маһнылары»[5], В. П. Шејнин «Великорус маһныларда»[6] вә Г. А. Покровскинин «Ушаг ојунлары»[7], В. И. Далын «Рус халгынын аталар сөзләри»[8] адлы ушаг фолклору илә әлагәдар мәгалә вә китаблары бу саһәдә атылмыш мүһүм аддымлар иди.

317—12

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра ушаг фолклорунун топланмасы, нәшри вә тәдгиги иши кениш вүс'әт алмыш, јени бир истигамәт кәсб етмишдир.

Ушаг фолклорунун әһатәли, кениш вә елми шәкилдә өјрәнилмәсиндә Г. С. Виноградов, О. И. Капитса вә К. И. Чуковски өз тәдгигатлары илә фәргләнмишләр.

Г. С. Виноградов Сибир ушаг фолклоруну дәриндән өјрәнмиш вә бир сыра тәдгигат әсәрләри јазмышдыр. Онун «Ушаг фолклору вә мәишәти» (Иркутск, 1924), «Ушаг лирикасында сатира» (Иркутск, 1925), «Халг педагокикасы», (Иркутск, 1926), «Ушаг халг тәгвими» (мәч. «Сибирскаја живаја старина», 1924) вә «Рус ушаг фолклору» (Иркутск, 1930) адлы тәдгигатлары буна мисал ола биләр. Мүәллиф «Ушаг фолклору вә мәишәти» адлы китабында зәнкин шифаһи әдәбијјат нүмунәләри илә јанашы, мәишәтдә ушағын давранышы, јашадығы мүһит, һәјат тәрзи вә дахили аләминә даир материаллар да вермишдир. Алим гејд едир ки, ушаг һәјатынын «чанлы јашыллығыны» бүтүнлүкдә гаврамаг үчүн онларын мараглары, мејлләри, һәјәчанлары илә долу мүһитинә дахил олмаг лазымдыр[9].

В. вә Ј. Соколовлар исә ушагларын јашына ујғун «Маһнылар, ојунлар вә әјләнчәләр» китабыны чап етдирмишләр[10].

Ушаг фолклорунун топланмасы вә өјрәнилмәси ишиндә хүсуси хидмәти олан О. И. Капитса бу саһәнин бүтүн жанрларындан бәһс ачан «Ушаг фолклору» (Ленинград, 1928) адлы әсәр јазмышдыр.

Азәрбајчанда ушаг фолклорунун топланмасы вә нәшри ишинә XIX әсрин әввәлләриндән башланмышдыр. Бу иш әввәлләр фәрди хүсусијјәт дашымыш, тәк-тәк адамлар тәрәфиндән апарылмышдыр. Сонралар А. О. Чернијајевски вә С. Вәлибәјов бирликдә «Вәтән дили» (1883) дәрслијини нәшр етдирмишләр.

С. Вәлибәјовун ушаг фолклоруна даир чап олунмуш «Гүдрәти-Худа» (1823), Исмајылбәј Гаспаринскинин «Хачеји-Сәбјан» (1829), Р. Әфәндизадәнин «Ушаг бағчасы» (1898), «Бәсирәтүл-әтфал» (1901), Ф. Көчәрлинин «Балалара һәдијјә» (1912), Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Мәликмәммәд» (1912), Һ. Һәсәнзадәнин «Түлкүнүн нағылы» (1914), К. Исмајыловун «Нағыллар мәчмуәси» (1911), М. А. Аббасзадәнин «Арвад ағысы, бајаты, лајла» вә с.

(1914) кими китаб вә мәчмуәләри зијалыларымызын бу саһәдә олан марағыны ајдын нүмајиш етдирир.

Өз сәһифәләриндә Азәрбајчан шифаһи әдәбијјат нүмунәләринә мүнтәзәм шәкилдә јер верән мәчмуәләрдән бири дә СМОМПК-дир. («Гафгазын әразисини вә тајфаларыны тәсвир едән материаллар мәчмуәси», 1881—1914-чү илләр арасында Тифлисдә, сон нөмрәләри исә Маһач-Галада чап олунмушдур). Мәчмуә илк нөмрәсиндән башлајараг бағланана гәдәр Азәрбајчан халгынын етнографијасына, шифаһи әдәбијјатынын бә'зи жанр вә нөвләринә — аталар сөзләри, бајатылар, тапмачалар, нағыллар, дастанлар, нәғмәләр, лајлалар, ушаг ојун нәғмәләри вә с. даир материаллар нәшр етмишдир. Бу материаллар ичәрисиндә ушаг фолклору нүмунәләринә дә тәсадүф едилир.

Һәмин нүмунәләрин топланмасы ишиндә Ф. Көчәрли, М. Маһмудбәјов, Мир Һашым Вәзиров, Тејмурбәј Бајрамәлибәјов, Султан Мәчид Гәнијев, Исмајыл Әфәндијев кими Азәрбајчан зијалылары илә јанашы, Александр вә Николај Галашовлар, С. Зелински, К. А. Никитин, Б. Бежанов, Н. Казбек, А. Захаров кими рус маарифчиләри дә диггәтәлајиг ишләр көрмүшләр.

XX әсрин әввәлләриндән е'тибарән нәшрә башлајан «Рәһбәр» (1906—1907), Дәбистан» (1906 — 1908) вә «Мәктәб» (1911—1920) кими ушаг журналлары өз сәһифәләриндә фолклор нүмунәләринә кениш јер вермишдир.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра ушаг фолклорунун топланмасы вә нәшри иши хүсуси әһәмијјәт кәсб етмишдир. А. Шаигин бәдии јарадычылығынын мүһүм бир һиссәсини кичик јашлы ушаглара мәхсус әсәрләр тәшкил едир. Јазычы шифаһи әдәбијјатдан мөвзулар сечиб ишләмәклә јанашы там орижинал әсәрләр дә јаратмышдыр. А. Шаигин 1920-чи илә гәдәр јаздығы ушаг әсәрләринин бир гисми онун тәртиб етдији дәрсликләрдә («Ушаг көзлүјү», «Күлзар», «Мүнтәхәбат»), бә'зиләри исә «Дәбистан» вә «Мәктәб» журналларында чап едилмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, проф. М. Һ. Тәһмасиб шифаһи әдәбијјатымызын бүтүн саһәләринә аид дәрин тәдгигат ишләри апармагла јанашы, ушагларымызын тә'лим-тәрбијәсиндә әһәмијјәтли рол ојнајан бәдии әсәрләр јаратмағы да унутмамышдыр. Бу саһәдә бир топлајычы вә тәдгигатчы кими Ә. Ахундов вә Н. Сејидов да мүәјјән

ишләр көрмүш, ушагларын зөвгүнү охшајан мараглы фолклор нүмунәләри дәрч етдирмишләр.

Апарылмыш ахтарышлар белә гәнаәт доғурур ки, ушаг фолклору поезијасы узун инкишаф јолу кечмишдир. Бу поетик аләмдә ушагларын бөјүкләрдән ешитдикләри маһнылар, јанылтмачлар, охшамалар вә с. үзви сурәтдә нәсилдән-нәслә кечмиш, бу күнә кими кәлиб чатмышдыр. Бу зәнкин ирс ушагларын зөвгүнү охшајан јени форма вә мәзмун кәсб етмишдир. Ушаг фолклорунун формасы онун психолокијасы илә әлагәдардыр. Ритм, сәсләрин титрәјиши, ујушма вә с. исә ушагларын зөвгү илә бағлыдыр. Ушаг фолклоруну өјрәнмәк үчүн ушағын јашадығы мүһити, һәјат тәрзини вә дахили аләмини јахындан билмәк вачибдир.

Бу ирсин инкишафында, әсасән, нәнәләр, аналар вә һимајәчиләр мүһүм рол ојнамышлар.

Ушаг фолклору ики һиссәдән ибарәтдир: 1) Ушагларын өз јарадычылығы; 2) Бөјүкләрин ушаглар үчүн јарадычылығы.

Азәрбајчан ушаг фолклоруну тәхминән ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг мүмкүндүр: 1) Лајлалар, јанылтмачалар вә охшамалар; 2) Ушаг ојунлары; 3) Нағыллар; 4) Тапмачалар.

Һәмин бөлкүләрин өјрәнилмәси исә хүсуси тәдгигат тәләб едир.

МӘНБӘЛӘР

[1] Бах: О. И. Капитса. Детский фольклор, Л., 1928.

[2] И. Н. Сахаров. Песни русского народа. СПб, 1839, т. IV.

[3] К Д. Ушинский. Руководство к преподаванию по «Родному слову» часть I, «Крас. газ.,» 1928.

[4] Ясно-полянская школа за ноябрь месяц 1862 г. Педагогические сочинения Л. Н. Толстого «Изд-во школа и жизнь», 1915.

[5] П. А. Бессонов. Детские песни, 1868.

[6] В. П. Шейн. Великорусь в своих песнях, обрядах и верованиях, Изд-во АН, 1898, I вып.

[7] Г. А. Покровский. Детские игры. 2-ое изд. 1892.

[8] В. П. Аникин. Русские народные пословиц, поговорки, загадки и детский фольклор. М., Учпедгиз, 1957, с. 87—125.

[9] Г. С. Виноградов. Детский фольклор и быт, «Программы наблюдений», Иркутск, 1924.

[10] В. и Ю. Соколовы. Поэзии древней руководство для собирания произведений устной словестности, «Новая Москва», 1926.

МҮНДӘРИЧАТ

М. Һ. Тәһмасиб. Бир тарихи һәгигәтин епосдакы изләри 3
Н. Сејидов. Азәрбајчан нағылларында мүсбәт гадын сурәти 20
Т. Фәрзәлијев. Азәрбајчан аталар сөзү вә мәсәлләринин өзүнәмәхсуслуғу вә бә'зи дикәр хүсусијјәтләринә даир . 26
И. Аббасов. Азәрбајчан гәһрәманлыг дастанларынын ермәни дилинә тәрчүмә, тәбдил, нәшри тарихи вә тәдгиги мәсәләләри 50
Б. Абдуллајев. Азәрбајчан фолклорунун гәдим жанрларындан 90
Г. Бабазадә. Азәрбајчан фолклорунда халг тәбабәтинә мүнасибәт 136
М. Мурсәлов. Ширванлы Ашыг Мирзә Билалын сәнәткарлығы барәдә бә'зи гејдләр 155
М. Ҹәфәров. Ашыг сәнәтинә даир шаир мүлаһизәләри. . 161
Ш. Әләкбәрова. «Қороғлу» епосунун нәшри вә тәрчүмәси тарихиндән 168
Т. Мәммәдова. Ушаг фолклорунун топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәси тарихиндән 177

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО АЗЕРБАЙДЖАНСКОМУ УСТНОМУ НАРОДНОМУ ТВОРЧЕСТВУ

Книга шестая

(На азербайджанском языке)

Нәшријјат редактору *Ф. Зөһрабова*
Бәдии редактору *Ф. Сәфәров*
Техники редактору *Т. Агајев*
Корректору *А. Арабскаја*

ИБ № 572

Јығылмаға верилмиш 20.V-1980-чи ил. Чапа имзаланмыш 25.VIII-1981-чи ил. ФГ 20025. Кағыз форматы 84×108[1]/32. Кағыз № 1. Шрифти әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Чап вәрәги 9,66. Һес.-нәшријјат вәрәги 10,0. Тиражы 1900. Сифариш 317. Гиjмәти 1 ман. 90 гәп.

«Елм» нәшријјаты
370143, Бакы 143, Нәриманов проспекти, 31. Академија шәһәрчији, Әсас бина
Азәрбајҹан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тиҹарәти Ишләри Комитәсинин 26 Бакы комиссары адына мәтбәә. Бакы, Әли Бајрамов күч., 3.